

Obsah

1. Úvod	
1.1 Motivace a cíle práce.....	1
1.2 Struktura práce.....	4
2. Teoretické východisko – stylistika	
2.1 Koncepce a charakteristika odborného stylu.....	6
2.2 Vymezení odborného stylu v historické perspektivě.....	13
3. Materiál	
3.1 Kritéria výběru textů.....	19
3.1.1 Relativní původnost díla.....	19
3.1.2 Tematická vyváženost korpusu.....	20
3.1.3 Slohový postup neorientovaný na plynutí času.....	20
3.1.4 Souvislý text beze změny slohového postupu.....	21
3.1.5 Ekvivalentní obsah pasáží.....	22
3.2 Složení materiálu – přehled.....	22
4. Teoretické východisko – textová lingvistika	
4.1 Přístupy k vztahům mezi syntaktickými jednotkami z perspektivy textu.....	24
4.2 Vymezení mezivýpovědního (konektivního) sémantického vztahu.....	34
4.3 Přehled mezivýpovědních sémantických vztahů anotovaných v Pražském závislostním korpusu.....	40
5. Problematické aspekty anotace a jejich řešení na materiálu středněčeských a novočeských textů	
5.1 Elipsa slovesa a různé formy slovesného predikátu.....	45
5.2 Kdy je klauze argumentem diskurzního konektoru.....	47
5.3 Kolik slovních výrazů tvoří konektor.....	51
5.4 Víceznačné konektory a problémy s odlišením vztahů.....	57
6. Analýza	
6.1 Explicitnost vyjadřování mezivýpovědních významových vztahů – srovnání skupin.....	70
6.2 Zastoupení mezivýpovědních významových vztahů v materiálu.....	71
6.2.1 Konjunkce (a ekvivalence).....	73
6.2.2 Kauzální vztahy.....	82
6.2.3 Kontrastivní vztahy.....	88
6.2.4 Méně často vyjadřované vztahy.....	96
6.3 Explicitnost vyjadřování mezivýpovědních vztahů v jednotlivých textech.....	100
6.3.1 Texty s nejnižší mírou explicitnosti vyjadřování mezivýpovědních vztahů.....	101
6.3.2 Texty s nejvyšší mírou explicitnosti vyjadřování mezivýpovědních vztahů.....	105
7. Závěrečné shrnutí a další výhledy.....	110
8. Soupis pramenů a seznam literatury.....	113
9. Příloha.....	125

1. Úvod

1.1 Motivace a cíl práce

Předmětem našeho výzkumu jsou sémantické vztahy ve struktuře textu (diskurzu). Na materiále textových vzorků z období střední češtiny (1500–1620) a češtiny nové (1950–) zkoumáme míru explicitnosti vyjadřování sémantických vztahů mezi výpověďmi, základními textovými jednotkami. O explicitním vyjádření mezivýpovědního sémantického vztahu hovoříme tehdy, je-li tento vztah signalizován lexikálním prostředkem, textovým (diskurzivním) konektorem (spojkami a jinými prostředky, které mohou mít konektivní funkci).

Základním podnětem k zájmu o toto téma bylo pozorování, že konektory představují v některých textech ze staršího zkoumaného období (tzv. období humanismu) výrazný konstrukční prvek. Srov.:

K čemuž však přede všemi věcmi náleží [...]

Protož bych rád věděl nejprve [...]

Což když mi se oznámí [...]

Než Jeho Milosti panu z Budova a mně nemůže se to trefiti [...]

A taky my nejsme [...] od Jeho Milosti [...] nařízení defenzoři [...]

A však my bez toho sme povinni [...]

(A3251zDubé/1, AMK, Muzeum Mladoboleslava)

Citovaný úryvek pochází z kaligraficky vyvedeného písařského listu ze šlechtické kanceláře. V rukopisných (i tištěných) památkách je obvykle obtížné stanovit hranice větných, resp. výpovědních celků, v případě daného dopisu však orientaci usnadňuje vyznačení konektivních prostředků velkým písmenem. Je tedy zřejmé, že písař připojuje každý nový textový úsek k předchozímu pomocí konektorů.

V novočeských¹ epistolárních textech, ať už v soukromých či oficiálních, se s tímto způsobem rozvíjení textu v podobné míře nesetkáváme. Kde je však potřeba explicitního vyjadřování vztahů v textové struktuře i dnes významná, je oblast odborného stylu. Pro tuto stylovou oblast je typický výkladový slohový postup, jež Jozef Mistrík charakterizuje mj. izomorfismem, „ktorý existuje medzi postupom, akým sa usporadajú vetné i nadvetné jednotky [...] a postupom, akým sa usporadajú vety v súvetí“ (MISTRÍK 1997: 357).

¹ Termínem *novočeský* budeme v této práci referovat vždy k období od 2. poloviny 20. století do dneška. Analogický termín *středněčeský* vztahujeme k době mezi léty 1500 a 1620.

Jako materiál k srovnávací analýze mezivýpovědních významových vztahů jsme tedy vybrali středněčeské a novočeské texty odborného stylu. Období, z nichž zkoumané texty pocházejí, byla zvolena tak, aby si byla z hlediska jazykového stavu navzájem co nejvíce nepodobná, a případné rozdíly mezi texty tak vyšly jasně najevo. Jako protějšek k období 1500–1620 jsme určili druhou polovinu 20. století, a to z několika důvodů. Hledali jsme časový úsek dostatečně vzdálený na to, aby texty ze 16. a počátku 17. století nebyly běžně recipovány. O 18. století to nemůžeme s jistotou tvrdit, v 19. století vycházela různá humanistická díla v nových edicích, jejich jazyk se stal ještě ve druhé polovině století předmětem syntaktického popisu (Václav Zikmund: *Skladba jazyka českého*, 1863) atd. První polovina 20. století ještě na století předchozí v mnohém navazuje, pokračují např. puristické a brusičské tendence (časopis *Naše řeč*), Kancelář slovníku jazyka českého (zal. 1911) se usnází na tom, že slovník (budoucí PSJČ) bude obsahovat doklady od roku 1770, v literární periodizaci bývá začátek první poloviny 20. století kladen již do 90. let století devatenáctého (rok 1918 představuje dovršení obrozenského úsilí; MENCLOVÁ et al. 2005: 30); jistě by tuto kontinuitu v menší či větší míře prokázala i srovnávací analýza konkrétních textů. Materiál zmíněnému období střední češtiny nejvzdálenější tedy nacházíme až ve druhé polovině 20. století (s přesahem do 21.).

Abychom mohli zvolené soubory textů porovnávat, kvantifikujeme výskyt zkoumaného jevu, tedy explicitně vyjádřených mezivýpovědních významových vztahů. K tomu je zapotřebí jasné vymezení jednotek, které do těchto vztahů vstupují. V dosavadních pracích přistupujících k jazyku a stylu starších českých památek z roviny syntaxe, případně výstavby textu toto vymezení většinou nenacházíme – pracuje se s tradičními a nedostatečně definovanými pojmy, jako je věta a souvětí. Např. Borovská (2001) podala frekvenční popis různých aspektů syntaxe souvětí v rodinných dopisech z pol. 17. století, nevíme však, jak nakládala např. s elipsami *verba finita*. Podobně zaměřené studie bývají ostatně orientovány spíše kvalitativně – na doložení typů syntaktických struktur. Např. Jelínek (1957) a Svoboda (1988) dokumentovali obrozenský materiál, Kamiš (1966) pojednal o syntaxi zápisu mluvených výpovědí v knihách svědomí, souhrnné poznámky o stavbě souvětí obsahuje Kučerova monografie o jazyce Komenského (1983: 95–96), Vařeková (2000) podala přehled konstrukčních realizací periody u různých humanistických autorů. Vlastní rovině textu se věnuje Josef Hubáček (1998; analyzuje styl dvou raných děl J. A. Komenského z hlediska uspořádání různě složitých syntaktických struktur (jednoduchých vět a různých typů souvětí, zejm. periody) v textu) a Jiří Homoláč et al. (2003, studie je zaměřena na rétorické figury: jak se obsah textu vyvíjí skrze opakování určitých motivů, jejich kontrast, gradaci apod.).

Jak jsme se zmínili výše, v textech ze starších období bývá obtížné rozpoznat hranice výpovědních celků, „grafických vět“, a tedy souvětí. Tištěné památky jsou sice zpravidla graficky přehlednější, avšak interpunkci do nich nedodával autor, nýbrž sazeč (VOIT 2006: heslo *sazeč*), a nemusela tedy vždy odpovídat autorovu záměru.² Rozhodli jsme se proto odhlédnout od grafického členění památek, od rozlišování vztahů v souvětí a vztahů vedoucích přes hranici uzavřeného grafického celku a zaměřit se na jejich sémantickou stránku. Inspirovali jsme se při tom anotační koncepcí mezivýpovědních významových vztahů v Pražském závislostním korpusu (POLÁKOVÁ et al. 2012, 2013). Anotace diskurzu PZK zachycuje vztahy, které se mohou vyskytovat jednak mezi samostatnými syntaktickými celky (větnými či souvětími), jednak v parataktických i hypotaktických konstrukcích, např. *Uběhl rok. Znovu se sešli – Uběhl rok a znovu se sešli – Když uběhl rok, znovu se sešli*. Z příkladu je zřejmé, že obsah výpovědi a vztah mezi nimi je stále týž, mění se jen forma jejich navázání.

Konektory mají specifické komunikační funkce (srov. BEAUGRANDE – DRESSLER 1981/2002: IV./50.). Mohou autorovi pomáhat organizovat obsah textu, prezentovat vztahy mezi sdělovanými fakty i mezi vlastními formulacemi. Bývají právě tím prvkem, který předurčuje nebo alespoň implikuje jistou interpretaci souvislostí. Čtenáři zase napomáhají k účinné recepci textu, avšak jen pokud nejsou nadužívány – tím, že jsou výpovědi provazovány i jinými prostředky než konektory (můžeme uvést příklad zájmeného odkazování), se podle Beaugranda a Dresslera (tamt.) zase zvyšuje informativnost textu, neboť některé vztahy dostatečně vyplývají z obsahu výpovědi a informace dodaná konektorem je nadbytečná.

Lišíme se tedy od dosavadních přístupů ke zkoumání jazyka a stylu starších českých památek tím, že při analýze textové roviny přehodnocujeme – v návaznosti na anotační zásady PZK – tradiční chápání syntaktických vztahů. Tato změna perspektivy nám umožní interpretovat jisté tendence, které se při vytváření textu uplatňují, na sémantickém základě,

² Srov. také Bauerovu poznámku o tom, že ve starém jazyce (14. st.) je obtížné určit hranice syntaktických jednotek, a to nejen kvůli nedostatku interpunkce, ale možná i proto, že syntaktické celky nemusely být ještě zcela uzavřeny a mohly v sebe volně přecházet jako v běžně mluveném jazyce („zejm. v některých památkách prozaických nenajdeme téměř větu, která by nezačínala navazovací spojkou nebo příslovcem“; BAUER 1960: 8, 21). V 16. století už sice vznikala díla s náročnou, umělou skladbou, „máme však jin[á] se stavbou jednodušší, živější“ (tamt.: 24).

a doplnit tak tradiční konstatování, že se texty z období humanismu liší od dnešních mírou hypotaxe, o poznatek jiného druhu.³

Tato práce si klade za cíl:

- potvrdit nebo vyvrátit hypotézu, že mezivýpovědní významové vztahy jsou v odborných textech z období 1500–1620 explicitně vyjadřovány častěji než ve srovnatelných textech z období po roce 1950;
- pokud se předpoklad potvrdí, porovnat oba soubory textů a vysvětlit, čím je odlišná míra explicitnosti při vyjadřování mezivýpovědních vztahů způsobena;
- pokud se hypotéza nepotvrdí, objasnit, proč se texty navzdory časovému odstupu neliší.

1.2 Struktura práce

Diplomová práce má dvě teoretická východiska – stylistické (kap. 2) a textovělingvistické (kap. 4). Každá z těchto kapitol ústí do praktické aplikace v kapitole následující. Z charakteristiky odborného stylu a jeho klasifikace v různých koncepcích vzniklých ve 20. století (podkap. 2.1) vycházejí možnosti identifikace odborných textů v historii (podkap. 2.2) a na ně navazuje samostatná kapitola o výběru konkrétních textových vzorků k analýze (kap. 3). Podobně přehled přístupů k syntaktickým jevům z perspektivy textu (podkap. 4.1) ukotvuje v širších souvislostech koncepci, z níž při anotaci našeho materiálu vycházíme (podkap. 4.2, 4.3), a v části následující (kap. 5) probíráme praktické problémy, které v průběhu anotace vyvstaly (zvláště v souvislosti se zvláštnostmi středněčeských textů). V kap. 6 analyzujeme kvantitativní výsledky získané z anotovaného materiálu a hledáme jejich funkční, sémantickou či kulturněhistorickou interpretaci. V závěrečné kap. 7 shrneme zjištění kapitoly předchozí a přemýšlíme nad možností dalšího výzkumu.

³ V analýze stylu moderních komunikátů není kvantifikace různých jevů textové roviny v poslední době ojedinělá, zejm. jde-li o práce z oboru anglistiky. Tematickými posloupnostmi v současné anglické publicistice a ve vědeckých článkách se zabýval Drápela (2011), anglické tištěné vědecké texty a komunikaci vědců na internetových fórech srovnával z hlediska využití lexikálních a gramatických prostředků koheze Vogel (2012), tematické posloupnosti v českých mluvených komunikátech kvantitativně shrnula Martinková (2013). Poláčkovu prózu zkoumal z hlediska využití různých prostředků soudržnosti textu Křístek (2002). Konkrétně vztah stylu a četnosti výskytu textových konektorů byl předmětem zájmu Renaty Pípalové (1993), vysvětluje na jeho základě rozdíly mezi anglickou publicistikou, beletrií a odbornou sférou.

Příloha obsahuje tabulky, které jsme pro jejich rozsah a podrobnost nezařadili do vlastního textu práce, a především transkribované textové vzorky, které byly v práci analyzovány. Vzorky jsou členěny podle přibližně odhadnutých grafických celků – na čísla těchto celků při citaci dokladů odkazujeme.⁴ Odkazy se skládají z čísla úseku a ze zkratky vzorku. Zkratky středněčeských textů mají podobu složeniny (např. BlahMus), zkratky novočeských textů jsou vytvořeny z jednoho slova a jsou psány kapitálkami (např. MĚŘ). Seznam těchto zkratek a příslušných děl je uveden v soupisu pramenů. Jiné zkratky (kromě ustálených: StčS = *Staročeský slovník*; ESSČ = *Elektronický slovník staré češtiny*; PSJČ = *Příruční slovník jazyka českého*; SSJČ = *Slovník současného jazyka českého*) v textu neužíváme.

⁴ Při uvádění dokladů zachováváme jejich nepravidelnou pravopisnou podobu originálu, a to ve shodě s transkripčními pravidly stanovenými v této práci (viz transkripční poznámku v Příloze).

2. Teoretické východisko – stylistika

2.1 Koncepce a charakteristika odborného stylu

Cílem této podkapitoly je shrnout obecné rysy odborného stylu jakožto referenčního rámce, k němuž se vztahujeme při výběru středněčeských a novočeských textů. Jelikož jde o kategorii značně širokou (jak píše Čechová et al., označení „odborný styl“ je společným názvem pro „styl komunikátů velmi rozdílných“; ČECHOVÁ et al. 2008: 210), probereme podrobněji kritéria, na jejichž základě je tato kategorie vymezena a hlouběji členěna.

Současná česká stylistika (srov. JELÍNEK 1995; ČECHOVÁ et al. 2008; i některé německé přístupy, srov. FIXOVÁ et al. 2008: 1723–1724) vychází z koncepce funkčních stylů Pražského lingvistického kroužku. Bohuslav Havránek, zakladatel této koncepce, chápal ústřední pojem funkce původně na dvou úrovních obecnosti: na vyšším stupni šlo o úkoly spisovného jazyka ve společnosti (podle toho vymežil tzv. funkční jazyky: hovorový, pracovní, vědecký, básnický; a funkci, na nichž jsou založeny, nazval funkcí komunikativní, prakticky odbornou, teoreticky odbornou a estetickou), na nižším stupni obecnosti byl určující cíl konkrétního jazykového projevu (tomu odpovídalo podrobnější vymezení funkčních stylů: praktické sdělení, zpráva; vybídnutí, přesvědčování; populární poučení; odborné poučení – výklad, dokazování; kodifikující formulace). Rozlišování těchto dvou úrovní bylo motivováno dichotomií *langue a parole* (HAVRÁNEK 1932: 67–69).

Jak upozorňuje Karel Hausenblas, Havránek později (1942) naznačil, že by mohly být funkční styly (týkající se *parole*) tříděny obecněji podle Bühlerova schématu komunikačních funkcí, a to na „mluvy (řeči) zobrazující, expresivní a apelativní“ (HAUSENBLAS 1972: 153). Když však došlo v 50. letech k oživení zájmu o stylistiku a lingvisté začali zkoumat shody a rozdíly mezi jazykovými projevy, navazovali především na Havránkovy funkční jazyky, přestože cílem jejich původního rozlišení nebylo popsat konkrétní projevy, ale rozvrstvení jazykového systému (HAUSENBLAS tamt.: 153–154).

Nevyřešen tak zůstal problém stanovení jasných kritérií pro vymezení jednotlivých stylů. Hausenblas jej v roce 1971 komentuje takto: „Je potřebí diferencovanější a dynamičtější pojeté klasifikace stylů, než poskytují stylistické příručky a než se objevuje v lingvistických pracích“; „pracuje se při výkladu rozdílu slohových [...] zatím ne dost soustavně a s hrubými, nedostatečnými pojmy“ (HAUSENBLAS 1971: 29).

Systematická klasifikace stylů měla podle Hausenblase vycházet z charakteristiky stylů simplexních, vymezených vždy na základě působení jednoho stylovtvorného faktoru (např.

veřejnosti, spontánnosti, přímého kontaktu s adresátem a mnoha jiných; HAUSENBLAS 1971: 29; 1996: 83). Proveditelnost takové abstrakce do důsledků je zřejmě sporná (přínejmenším dosud provedena nebyla), návrh však vedl k důslednější reflexi dalších stylových faktorů vedle (různě chápané) funkce.

Hausenblas například upozornil na to, že tradiční funkční styly prostředčlovací (běžně dorozumivací, komunikativní) a odborný – a v rámci odborného typ vědecký a mimovědecký (praktický, popularizační) – jsou distinkcemi v rámci jedné a téže funkce, kterou nazývá zpravovací (HAUSENBLAS 1972: 154). Faktorem, který je odlišuje, je „různý stupeň intelektuálních nároků na zvládnutí předmětu řeči“ (tamt.: 154). To ostatně naznačil již Havránek, když rozlišil tři stupně určitosti výrazu spisovného jazyka: srozumitelnost – určitost – přesnost (HAVRÁNEK 1932: 50; HAUSENBLAS 1972: 154). Hausenblas tedy současně zohledňuje situační faktor: vlastnosti adresáta. Na základě kombinace funkce „zpravovací“ a „působící funkce řídicí“ pak vymezuje styl učební (HAUSENBLAS 1972: 157).

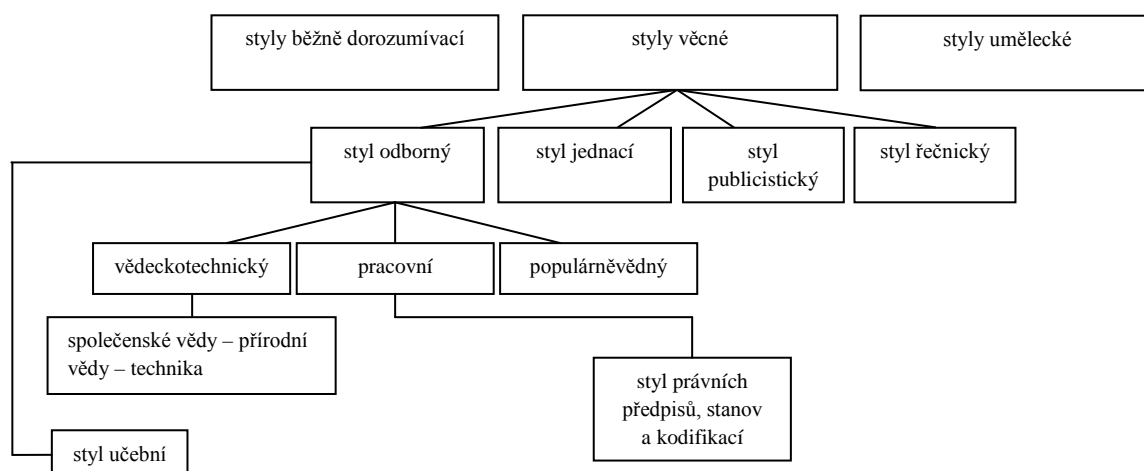
Hausenblas (1972) tedy v návaznosti na Havránek de facto uvedl komunikační pojetí funkce do stylové klasifikace – míníme tu funkci definovanou v rámci interakčního modelu jazyka (jakožto komunikačního nástroje) poprvé Karlem Bühlerem, na nějž Hausenblas v citovaném článku odkazuje (HAUSENBLAS 1972: 153).

Zmínili jsme se však výše o tom, že byl v lingvistice od 50. let 20. století rozvíjen především jiný Havránekův koncept, a to funkční jazyky. Důsledkem toho je, že se funkce odvozují od existujících typů textů, tj. od textů s jistým ustáleným souborem jazykových prostředků, a tudíž souvisejí spíše s jazykovým systémem než s komunikací. Pojem funkce ve stylistice tedy neodpovídá témuž pojmu v komunikačním modelu jazyka či později v teorii řečových aktů – např. Filipec (1955) píše o „funkci odborné“, u Čechové et al. (2008) je funkce pojmenována jako „odborněsdělná“ apod.

Podíváme-li se ve vývoji stylistiky dále, KRAUS 1987 a CHLOUPEK et al. 1991,⁵ čerpají z Hausenblasových podnětů především možnost vymezovat jednotlivé styly na základě kombinace různých stylových faktorů (styly komplexní), dále však vycházejí z tradiční funkční stylistiky (tedy od „úkolů jazyka ve společnosti“). Kraus (1987: 26) navrhl, aby se při klasifikaci rozlišovalo několik rovin zobecnění, a představil víceúrovňový model věcných stylů (1987: 27; 1994: 84 s drobnými úpravami):

⁵ Srov. též přehled přístupů k odbornému stylu u Hošnové (HOŠNOVÁ 1994: 10–14).

Graf 1: Klasifikace věcných stylů (KRAUS 1994)

Z Krausova schématu v Grafu 1 je patrné, že nejde jen o míru zobecnění nad jednotlivými texty, ale že se zde uplatňují kritéria různého druhu (styl učební je vymezen kombinací dvou funkcí, viz výše; styl právních předpisů, stanov a kodifikací souvisí s konkrétními textovými žánry či typy, styl vědeckotechnický se podrobněji člení podle základních oborů). Odráží se tu tedy zmíněná nevyjasněnost kritérií pro vymezení stylu, což vede k tomu, že jsou upřednostňovány kategorie tradované, „zdeděné“ od předchozích badatelů.

Syntetická publikace Chloupka et al. (1991) v úvodu rezignuje na systematickou klasifikaci stylů, navazuje na pražskou funkční koncepci a přidává k stylům označení jejich konstituujícího faktoru – v případě odborného stylu je to faktor pojmovosti (tak je tomu i v přepracovaných vydáních pod vedením M. Čechové: 1997, 2003, 2008; spíše než soustavnost klasifikace je sledován vývoj jazykových prostředků ve vlastních komunikačních oblastech a také vývoj lingvistických teorií, srov. ČECHOVÁ et al. 2008: 13–15). Faktor pojmovosti odkazuje k Havránkovu popisu vědeckého stylu, určovanému „snahou po vyjadřování co nejpřesnějším, snahou, aby jazykové projevy vystihovaly přesnost objektivního myšlení (vědeckého), aby se blížila slova – termíny k pojmům a věty k soudům“ (HAVRÁNEK 1932: 45).⁶

⁶ O poměru výrazové stránky jazyka k obsahu sdělení v jazyce hovorovém a pracovním píše Havránek takto: „V jazyce hovorovém vyskytají se v jazykovém projevu mezery se stanoviska postupného rozvoje tematu, které se doplňují ze situace mimojazykové a prostředky mimojazykovými. V jazyce vědeckém i pracovním souvislost jazykové stránky projevu (plánu gramaticko-sémantického) je dána jenom jazykově; jazyk vědecký, zvláště jde-li o kodifikující formulaci, se pak snaží o maximální paralelnost, možnou v daném jazyce, mezi jazykovým výrazem a postupným rozvojem tematu; v jazyce pracovním spíše již bývá tato paralelnost vědomě porušována, na př. zdržuje se postup jazykového vyjádření vzhledem k postupu tematu tím, že se něco znovu opakuje „jinými slovy“ anebo se úmyslně v něm ponechávají mezery, které si posluchač anebo

Tím, že Chloupek et al. a Čechová et al. (1991 až 2008) vytkli pojmovost jako konstituující faktor odborného stylu, v podstatě ztotožnili odborný styl s vědeckým.⁷ U některých jimi jmenovaných rysů kategorie odborných textů proto není vždy jasné, zda se týkají všech typů (vědeckého, prakticky odborného, populárně-naučného, případně učebního či esejistického), nebo právě jen vědeckého, např. „Odborný projev je ve svém principu nociónální povahy, je v něm přesně vymezen cíl sdělení a ve výkladu dominují fakta a logická argumentace“; „Začátky kapitol, někdy i odstavců bývají ,ostrě tj. jednotlivé úseky na sebe navazují myšlenkově, nikoli však pomocí konektorů“; „Celkové vyjadřovací tendence směřují k ekonomičnosti vyjadřování, bez redundantních informací, ale zejména balastu slov“ (ČECHOVÁ et al. 2008: 211, 213, 217).

Společný základ celé kategorie odborného stylu můžeme vidět v této charakteristice (vycházející z ČECHOVÉ et al. 2008): Smyslem odborného komunikátu je zveřejnění získaných poznatků (ČECHOVÁ et al. tamt.: 211; Jozef Mistrík píše o ekvivalentním náučném štýlu, že se „uplatňuje tam, kde sa sprostredkujú pracovné informácie, uverejňujú dôležité poznatky získané vedeckým výskumom, úvahami a skúsenosťami ľudí“; MISTRÍK 1997: 427). Pojetí tématu textu, volba informací a forma, kterou jsou podávány, by měly u vnímatele vést k vytvoření jasné představy o předmětu sdělení, neboť cílem sdělování poznatků je to, aby vnímatel poznatky přijal a zařadil je do svého obsahu vědomí, zaujal k nim nějaké stanovisko a mohl je aplikovat a dále rozvíjet (ČECHOVÁ et al. tamt.: 208, 211).⁸ Proto je v odborných textech důležitým stylovým faktorem právě vztah k předpokládanému příjemci: text je utvářen s ohledem na očekávanou míru jeho znalostí a zkušeností (tamt.: 208), popřípadě i s ohledem na to, aby vnímatele zaujal (tamt.: 114). Jinak jsou ovšem odborné projevy situačně nezakotvené, formulují se tak, aby je bylo možno jednoznačně pochopit i po letech (vliv vývoje jazyka a poznání je už mimo autorovu kontrolu; tamt.: 211). K předání informace se využívá nejen verbálních prostředků, ale i ilustrací, schémat, tabulek apod. (tamt.: 213).

čtenář má doplnit, takže je vyjádřena jen část thematického rozvoje (obyčejně jeho vrcholy), při tom ovšem zde nezasahují automaticky mimojazykové situace.“ (HAVRÁNEK 1932: 70).

⁷ Srov. např. formulaci: „Kromě toho se v posledních letech mění tradiční utváření psaného odborného textu s širokou prezentací materiálu a jeho následným minuciózním rozborem vedoucím k abstraktním, promyšleným, ale formulačně náročným závěrům [...]“ (ČECHOVÁ et al. 2008: 209).

⁸ Tento rys bychom mohli chápat jako podstatu objektivitivy odborného stylu (základní protiklad objektivní – subjektivní uplatňuje při klasifikaci stylů MISTRÍK 1997: 423).

Dílčí typy odborného stylu charakterizuje Čechová et al. (2008: zejm. 223–224) některými základními rysy (především diferenčními vzhledem ke stylu vědeckému). Pro styl vědecký, prakticky odborný a populárně naučný je shrnujeme v Tab. 1.⁹

Tab. 1: Porovnání dílčích typů odborného stylu (podle Čechové et al. 2008)

	vědecký styl	prakticky odborný styl	populárně naučný styl
předmět komunikace	teoretické otázky oboru	praktické otázky oboru	
cíl komunikace	sdělení nových nebo nově pojatých myšlenek a poznatků	aplikace nových i známých myšlenek a poznatků	sdělení myšlenek a poznatků zajímavých pro adresáta
komunikanti	odborník – odborník	odborník – odborník / poučený laik	odborník – laik
vyjadřovací prostředky	termíny, exaktní formulace, propracovaná kompozice	méně termínů a exaktních formulací (vedle nich i profesionalismy), prostší kompozice (vznikají textové modely)	pouze nezbytné termíny (vysvětlovány a nahrazovány opisem), beletrizace (co největší názornost), větší šíře vyjádření a doplňování vedlejšími informacemi (např. vyprávěním)

Z Tab. 1 je patrné, že prakticky odborný styl je chápán jako jisté zjednodušení stylu vědeckého (z hlediska vyjadřovacích prostředků, srov. Havránkovu paralelnost mezi jazykovým výrazem a obsahem výše), dané přesahem sdělení do praktické činnosti.¹⁰ Podobně je tomu u populárně naučného stylu, zde však hraje roli už výběr informací, přizpůsobený předpokládaným zájmům adresáta („zjednodušení“ tedy začíná už na rovině obsahu).¹¹ Rozdíl mezi prakticky odborným a populárně naučným stylem se již nejeví tak jasně, je zřejmě způsoben dalším faktorem či faktory.¹² Na základě podílu funkce regulativně-operativní a estetické vyčleňuje Čechová et al. (2008: 223–224, 241) ještě texty učební a esejistické jako samostatné stylové typy, jejich vztah k ostatním typům odborných textů

⁹ V prvním sloupci zavádíme pro tyto rysy obecná pojmenování (v citované publikaci se podobné shrnutí nenachází). Ostatní formulace (typu „prostší kompozice“) přebíráme z Čechové et al. (2008: 223–224). Termínem se v citované publikaci rozumí lexikální jednotka, jejíž význam je v rámci daného oboru ustálený a identifikovatelný nezávisle na kontextu (ČECHOVÁ et al. tamt.: 218).

¹⁰ Podle Čechové et al. (tamt.: 241) se sem běžně řadí i texty návodové, v nichž se ovšem navíc uplatňuje regulativně-operativní funkce.

¹¹ Srov. také hodnocení rozdílu mezi vědeckonaučným a popularizačním stylem jako rozdíl mezi stylem vyšším a nižším (MISTRÍK 1997: 430).

¹² Podle Chloupek et al. je členění odborného stylu založeno na jemnějších rozdílech v základní funkci projevů (CHLOUPEK et al. 1991: 173), v dalších vydáních kompendia (ČECHOVÁ et al. 1997 ad.) už se tato charakteristika neobjevuje.

však blíže nespecifikuje (učební texty charakterizuje na pozadí funkčně vyhraněnějších textů administrativních; tamt.: 241; srov. i jejich zvláštní pozici v Grafu 1 výše).

Navzdory problémům se systematizací stylistického popisu nacházíme tedy v pracích navazujících na tradiční funkční přístup shrnutí základních rysů charakterizujících odborný styl a jeho dílčí typy. Pro srovnání probereme ještě vybrané zahraniční přístupy k vnitřní klasifikaci odborných textů.

V německé funkční stylistice představili Fleischer a Michel (1975: 246) dělení věcných (tj. nebeletristických) stylů podle toho, zda v textu dominuje samotné zprostředkování informace (ve vědeckých textech, styl vědecký), nebo zda převažuje snaha usměrnit něčí chování nebo mínění (v administrativních textech, styl direktivní; srov. schéma vycházející z Fleischer a Michela u FIXOVÉ et al. 2008: 1724, kde administrativní oblast označena zároveň přívlastkem „didaktisch“).¹³ O podrobnější klasifikaci Fleischer a Michel neusilují (zřejmě v zájmu zachování její systematičnosti), zabývají se však otázkou, kam by patřila praktická komunikace, resp. komunikace lidí v praktické odborné sféře („Sprache des Praktikers“; FLEISCHER – MICHEL 1975: 248). Dospívají k závěru, že může mít rysy jak běžně dorozumivacího stylu, tak direktivního nebo vědeckého (podle charakteru situace, komunikantů a jejich cílů). V základu koncepce těchto autorů je tedy funkce chápaná komunikačně, jako jsme pozorovali u Hausenblase.

Naopak systémověfunkční hledisko spolu s dalšími kritérii (úroveň abstrakce textů, vztahem komunikačních partnerů, jazykovými rysy typickými pro odborné texty a obvyklými textovými žánry) uplatňuje při klasifikaci věcných stylů angličtiny Rosemarie Gläserová (1979; cit. podle FIXOVÉ et al. 2008: 1716). Výsledná klasifikace zahrnuje tyto typy: 1) teoretický vědecko-technický styl (reprezentovaný vědeckou monografií, přednáškou, článkem ve vědeckém časopise); 2) populárněvědný styl (např. popularizační článek v novinách, přednáška pro veřejnost); 3) didaktický styl (např. školní učebnice, encyklopedické heslo); 4) direktivní styl (např. text zákona, vyhláška, smlouva, návod); 5) praktický věcný styl (např. obchodní poptávka, nabídka pracovního místa).

Odborné texty lze konečně pojímat nejen jako kategorii stylovou, ale i jako manifestaci funkčních variet či subsystémů jazyka v nějaké oblasti věcně orientované komunikace, např. v oboru fyziky – tak je tomu v koncepci *languages for special purposes* (LSP; např. SCHRÖDER 1991). Koncepce LSP podle Schrödera navazuje na funkční přístup Pražské

¹³ Naopak Mistrík (1975: 77) chápe didaktičnost jako snahu vysvětlovat (oproti prostému kladení informací vedle sebe) a uvádí praktické upozornění, že by ani vědecké texty neměly ztrácet charakter textů didaktických.

školy k systému jazykových prostředků a je propojená prakticky se všemi lingvistickými disciplínami (SCHRÖDER 1991: 6–7). Jednotlivé „jazyky“ představují subsystemy celého jazykového systému, jejichž společným účelem je učinit komunikaci co nejvíce efektivní (SCHRÖDER tamt.: 6). V horizontálním pohledu tvoří tyto subsystemy otevřenou řadu členěnou podle jednotlivých oborů vědy a techniky; ve vertikální perspektivě je tato řada stratifikovaná podle různých faktorů, např. podle úrovně abstrakce a specifikace, podle mluvené či psané realizace ad. (tamt.: 4). Dalo by se tedy říci, že koncepce LSP je z pohledu tradiční funkční stylistiky „lingvistika jedné stylové kategorie“.

Můžeme tedy shrnout, že všechny přístupy (domácí i zahraniční) k odbornému stylu, které jsme zde uvedli, jsou orientovány funkčně. Liší se však způsobem chápání pojmu funkce – buďto chápou ustálení určitých jazykových prostředků v komunikátech v určité komunikační sféře jako funkční přizpůsobení jazykového systému dané sféře (tento přístup nazýváme systémověfunkčním), nebo vycházejí z modelu komunikační situace, v němž funkce představuje cíl, jehož chtějí komunikanti pomocí jazyka dosáhnout. Druhý jmenovaný přístup uplatňujeme i v této práci (viz podkap. 2.2)

Oblast odborné komunikace je souhrnně charakterizována přizpůsobením jazykových prostředků účinnému sdělování poznatků, na podobu konkrétních komunikátů však působí mnoho dalších faktorů šířeji pojaté komunikační situace (předmět sdělení, žánrové konvence aj.). Faktory podstatné výběr homogenního souboru textů probíráme v následující podkapitole.

2.2 Vymezení odborného textu v historické perspektivě

V této práci se zaměřujeme na původní české tisky a rukopisy odborného charakteru. V období 16. a počátku 17. století pochopitelně nelze mluvit o stylové diferenciaci, jak ji ve 30. letech 20. století nastínil Bohuslav Havránek a po něm rozpracovávali další lingvisté. Jozef Mistrík píše, že ve středověku a v období humanismu můžeme sice odlišit jazyk vědy, kultury a administrativy od běžného dorozumívání lidu a lze mluvit i o dílčích skupinách v rámci první jmenované (veřejné) sféry (jde o vědeckou, poetickou, rétorickou a administrativní skupinu), ale nejedná se dosud o styly, „lebo v podstate to byla tá istá podoba formulí stereotypnej latinčiny. Rozdiely boli len v terminológii.“ (MISTRÍK 1997: 10).

Nemůžeme-li se opřít o styl, vymezený na základě specifických jazykových prostředků ustálených v určitých typech textů (a tím tyto typy vytvářejících),¹⁴ musíme vyjít od objektivních stylových faktorů: od komunikační situace a funkce textu (komunikátu).

Komunikační funkci chápeme obecněji, než je v české stylistice zvykem (srov. podkap. 2.2), totiž jako jednu ze základních funkcí komunikace definovaných v rámci komunikačního modelu (JAKOBSON 1995: 78–82).¹⁵ Pak docházíme k témuž závěru jako Hausenblas (1972: 154), totiž že tradiční funkční styly prostědělovací (běžně dorozumivací, komunikativní), odborný a v jeho rámci vědecký a mimovědecký (praktický, popularizační) jsou distinkcemi v rámci jedné a téže funkce – zpravovací (referenční). Faktorem, který je odlišuje, je „různý stupeň intelektuálních nároků na zvládnutí předmětu řeči“ (HAUSENBLAS tamt.: 154).

Mimovědeckou sekci v rámci odborného stylu můžeme dále klasifikovat rovněž pomocí komunikační funkce: prakticky odborné texty většinou čtenář vyhledá, když se potřebuje

¹⁴ Srov. zjištění z podkap. 2.1, že se v tradiční funkční stylistice komunikační funkce odvozují od existujících typů textů. Současně jsou nahlíženy jako historicky proměnlivé (systém se vyvíjí): „funkce [jazykového projevu] je třeba chápat v souvislosti se společenským vývojem, tedy jako proměnné kategorie povahy jazykové a historickosociální“ (KRAUS 1987: 26; srov. též ČECHOVÁ et al. 2008: 93 a množství funkcí vymezených Jelínkem, např. funkci interviewovou; JELÍNEK 1995: 725; či Hrbáčkem; HRBÁČEK 1994: 40).

¹⁵ Vycházíme z Jakobsonova modelu, neboť obsahuje funkce základní, nezávislé na konkrétních parametrech situace, avšak chceme nadále používat i rozpracovanější terminologii teorie řečových aktů (v koncepci J. R. Searla, 1969; na niž navazuje Miroslav Grepl; GREPL – KARLÍK 1998) tam, kde si obě koncepce odpovídají (tj. v případě funkcí vymezených již Bühlerem; JAKOBSON 1995: 79). Fakt, že se teorie řečových aktů omezuje na funkci jednotlivých výpovědí (HOFFMANNOVÁ 1997: 96), zde nehraje roli, neboť v promluvhách o více výpovědích se jednotlivé funkce výpovědí integrují a některá z nich bývá dominantní (HRBÁČEK 1994: 25, 41).

dozvědět informace aplikovatelné při řešení nějakého problému, tedy určité pokyny, instrukce, rady apod. Ty odpovídají v Jakobsonově klasifikaci funkci konativní, v Searlově (např. 1976) a v navazující Greplově (1998) funkci direktivní. Popularizační text bývá naopak charakterizován tím, že si hledá cestu ke čtenáři, autor se soustřeďuje na informace zajímavé z hlediska předpokládaného adresáta a na co největší názornost vyjadřování (ČECHOVÁ 2008: 114), využívá i beletristické prvky (MISTRÍK 1997: 430). Mohli bychom tedy uvažovat o podílu funkce poetické. Jak jsme však zmínili výše, jazykové prostředky literatury odborné a umělecké nebyly ještě rozlišeny (srov. též KOPECKÝ 1988: 250 o „synkretismu funkcí“), a proto musí k vymezení těch nevědeckých textů, které nemají praktický cíl, stačit funkce referenční (Searle a Grepl: asertivní) a vyšší stupeň intelektuální náročnosti než u běžného sdělení (jakožto faktor situační, viz dále).¹⁶

Větším problémem se zdá být odlišení popularizačního a teoreticky odborného (vědeckého) textu ve starší češtině. Uvádí se, že počátky českého odborného vyjadřování představují již spisy Tomáše Štítného ze 14. století, avšak zatímco Šlosar et al. považují tohoto autora za zakladatele „náročného odborného stylu“, což může implikovat styl vědecký (ŠLOSAR – VEČERKA – DVOŘÁK – MALČÍK 2009: 53), kolektiv kolem Jana Chloupeka hodnotí díla Štítného jako populárněnaučná, neboť potřeby vědecké komunikace ve 14. století pokrývala latina a Štítného spisy byly určeny laikům (CHLOUPEK a kol. 1991: 170). Úsilí o objektivitu a informační hustotu, charakteristické pro současné vědecké texty, je navíc záležitostí poměrně pozdní, začíná se uplatňovat až v 19. století (TAAVITSAINEN 1994: 204), a proto přijímáme hypotézu, že se teoreticky odborné texty psaly pouze latinsky.^{17, 18}

¹⁶ Na základě kombinace obou funkcí, direktivní a asertivní, můžeme mluvit ještě o textech didaktických (HAUSENBLAS 1972). Srov. také vymezení textů naučných u Hošnové (1994: 17): adresáty mají být ti, jejichž činnost je zaměřena *prakticky*.

¹⁷ Srov. HAVRÁNEK 1936: 50 o češtině „v próze náboženské, populárně poučující, jednací a beletristické; v básnictví a rovněž v soudobé vědě v té době skoro převládá latina“; též NOVÁK 1995: 117 o tom, že „co bylo určeno potřebě širšího obecnstva, vydávalo se česky, teorie a věda vlastní, stále užívala latiny“.

¹⁸ Období formování českého vědeckého stylu klade Hošnová (1994: 19–21) do poslední čtvrtiny 19. století, a to v souvislosti s rozvojem české vědy na univerzitě. V roce 1882 došlo k rozdělení Karlo-Ferdinandovy univerzity na část českou a německou, „na půdě univerzity byli vychováváni nejen budoucí adresáti česky psaných vědeckých textů, ale i jejich pozdější autoři“ (tam.: 8). Texty samotného zkoumaného období však autorka hodnotí ještě spíše jako populárněvědní: „Nejsou omezeny pouze na jistý okruh vědců daného oboru, nýbrž jsou určeny širšímu okruhu adresátů a mají i ‚osvětové‘ poslání – snaží se získat co největší okruh čtenářů.“ (tam.: 19–20).

Komentáře k rozdílům ve využití češtiny a latiny nacházíme ostatně i v dobových pramenech:¹⁹ Tadeáš Hájek z Hájku v předmluvě ke spisu *O některých předešlých znameních nebeských...* (K02866) uvádí, že svá pozorování sepsal česky, když se o jeho názor zajímali čeští páni (dedikováno Vilému a Petru Vokovi z Rožmberka), pro učence že však chce psát latinsky:

„Jiným národům latinským jazykem v tom posloužím/ a nětco vajš/ což učeným toliko věděti/ a o tom souditi náleží/ [...] oznámím/ a jistými důvody ukáži/ a to k soudu lidem učeným poručím. Česky o těch věcech nebylo by příjemné. Vím také že mnozí z našich teloupův/ a domácích hovádek božských/ kterýmž všecka literní umění/ i lidé učení v ošklivosti jsou/ více by se tomu posmívali/ nežli místo dali.“²⁰

Na nezvyklost vyššího obsahu latiny v jazykově české knize ukazuje předmluva Jana Vočehovského (*Krátkej spis o morové nemoci...*, VočehMor):

„Prosím nediv se tomu žádný/ že sem v této knížce českým jazykem udělané/ mnoho recept latinských postavil/ což z hodných příčin učiniti musil sem. [...] Třetí pak obával sem se abych z bab/ z barviřuo/ z ševcuo/ a z jinejch řemeslníků/ doktorů neumělých nenadělal/ jako jiní učinili.“

Některá díla (zvláště z okruhu svobodných umění) zase zřejmě nebylo zcela obvyklé vydávat česky. Naznačuje to předmluva k Blahoslavově *Musice* (BlahMus):

„Poněvadž tohoto našeho věku mnohé věci, kteréž jazykem toliko řeckým neb latinským sepsány a v té řeči jako v tajemnici chovány byly, již na světlo denní vycházejí i obecným nám jazykem českým, a ovšem pak německým: nebudeť se tedy čtenář rozumný diviti a ovšem za zlé míti, že i já nyní tuto zprávu neb jako staří vůbec byli zvyklí říkati řeholy zpěvákům náležitě, což ještě nikdy česky psáno nebylo, lidem obecným latinského jazyka neumějícím, to jest Čechům česky vypsál jsem. A zvláště když i prvé jedno z sedmera umění, totiž arithmetika (umění počtů) i německy i česky vydána jest.“ (ed. HOSTINSKÝ 1896: 7).

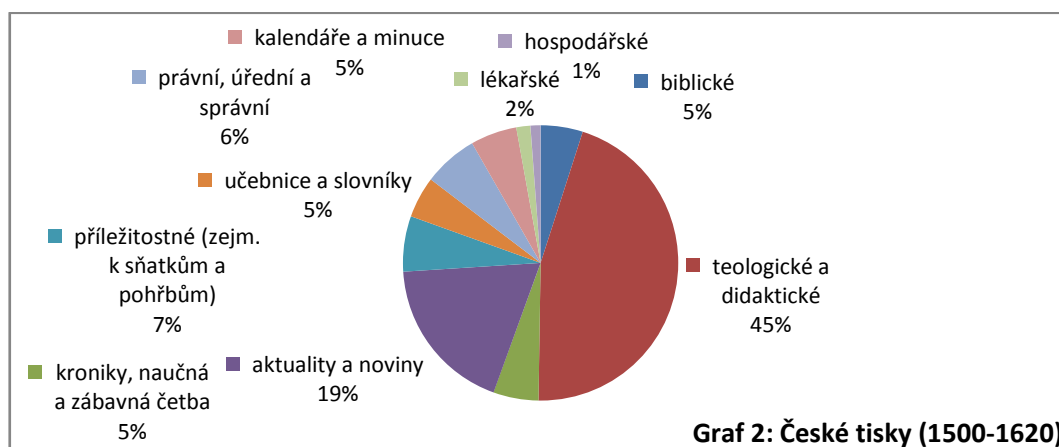
Historické jazykové poměry se tak ukazují jako podstatný šířeji situační stylotvorný faktor, ovlivňující dva přímé konstituenty komunikační situace: autora a adresáta. Vzdělaný dobový autor zvažoval při výběru jazyka reakci českého čtenářstva a to nebylo intelektuálně

¹⁹ Na případy, kdy se rozdíl naopak nečinil, upozorňuje Bohatcová: „i do publikací ryze českých, široké čtenářské obci určených, byly velmi často zařazovány úvodní latinské verše“ (1970: 95).

²⁰ Citáty přepisujeme podle našich transkripčních zásad, viz s. 29. Pouze v případě, že máme k dispozici edici, a nikoli vlastní opis nebo fotokopii citovaného úryvku, ponecháváme citovaný text ve znění edice (a odkazujeme na ni). Jsou-li tisky a rukopisy součástí souboru, na němž zde provádíme analýzu, uvádíme jejich zkratku; k textům nezařazeným do materiálu připojujeme číslo Knihopisu (TOBOLKA et al. 1925–1967).

náročnějším českým knihám (neorientovaným na praktickou sféru) příliš nakloněno. Svědčí o tom mj. jedna z předmluv Daniela Adama z Veleslavína, překladatele a vydavatele odborných děl:²¹ Češi, kteří sebeméně umějí jiný jazyk, dávají přednost cizojazyčným knihám „obávající se, aby lejkům, jakož říkají, podobní nebyli“ (KOPECKÝ 1988: 171). Český čtoucí obec je pak zaměřená především prakticky, jak vyplývá z přehledu publikací domácích tiskařů – např. Jiří Černý z Černého Mostu, významný pražský tiskař druhé poloviny 16. století, česky tiskl kalendáře, kancionály, knížky lidového čtení, kuchařky, novinové letáky, nábožensky výchovnou literaturu a učebnice (VOIT 2006: heslo Černý z Černého Mostu, Jiří).²²

Podrobnější přehled jazykově české produkce na základě výzkumu činnosti 15 tiskařských dílen podává Bohatcová (1970: 95, 97). Z 846 zahrnutých tisků bylo 507 původních a 339 překladových; údaje o zastoupení jednotlivých žánrů shrneme v Grafu 2.

Z přehledu vyplývá, že kromě kronik (jakožto žánru na pomezí odborné literatury a beletrie; KOPECKÝ 1988: 8), zábavné četby, příležitostných tisků, novin a biblí, které dohromady představují asi třetinu celkové produkce, lze většinu česky tištěných děl považovat za odborné. Přestože se údaje o počtu jazykově původních a překladových tisků nevztahují k zastoupení jednotlivých žánrů, můžeme vzhledem k rozložení žánrů

²¹ Jediným původním Veleslavínovým dílem byl *Kalendář historický* (K00058) (KOPECKÝ 1988: 166).

²² V domácí tiskařské produkci obecně (tedy nejen v českojazyčné) převažovala mravněvýchovná a nábožensky vzdělávací literatura, „[d]obře se vedlo ještě praktickým návodům (gramatikám, konverzačním a počítáckým příručkám či slovníkům), ale spisy o hudbě, ba i kuchařky, herbáře a cestopisy jsou v menšině. [...] Závažnější latinsky psané práce z astronomie či lékařství nechávali domácí učenci tisknout v zahraničí. Namísto vědecké literatury přijímaly naše tiskárny vesměs jen německou vzdělávací prózu, která se vydávala sice česky, ale levně a přístupnou formou knížek lidového čtení [...]“ (VOIT tamt.: heslo Čechy 16. století).

předpokládat, že většina původních odborných textů bude nábožensky zaměřená, a to (vzhledem k výše řečenému) především didakticky.²³

Chápeme-li tyto informace o knižní produkci současně jako nástin „čtenářského profilu“ dobového česky čtoucího člověka, pak s nimi koreluje i charakter předpokládaného příjemce, který zjišťujeme v našem souboru textů. Blahoslav tohoto příjemce výše označil jako obecný, v latině nevzdělaný lid a k témuž příjemci se více či méně explicitně vztahují i ostatní texty. Autoři (všichni univerzitně vzdělaní)²⁴ se předpokládanému adresátovi rovněž přizpůsobují určitými strategiemi, např. výběrem informací:

„Co se dotýče příčin/ z kterých by pošla kométa/ těmi nebudu se již nyní zaneprázdňovati/ abych neprodliil/ pospíšim raději k vyznamenání jejim/ Neb vím a znám/ že všickni najvíc toho toliko žádostiví jsou/ A příčiny *ad philosophorum scholas* odešli.“ (HájVyp);

„jakož jsem proukázal v mé knize *Tartatoclypeus*, a ještě se jinde obšírněji dokáže [...] Zde místa ani času k hádání není.“ (ŘepanMor);

či parafrází latinských citátů (v právním textu mají spíše charakter odkazu k latinské autoritě):

„Však toliko aby taková právní zvyklost/ nebyla proti spravedlnosti a dobrým mravům/ tak jakž o tom práva vyměřují. *Que pia consuetudine firmata sunt, pro iure et lege observabimus, in uis, quae non ex scripto descendunt.*“ (KoldPráv);

„Odkudž onen pastýř u Virgilia na druhého pohádku vydal: *Dic mihi ubi spacium – tres pateat caeli non amplius ulnas.* Pověz mi, v které zemi nebe jest zvejší od země toliko tři lokte?“ (PartSoud).²⁵

²³ O tom, že se didaktické či širěji praktické zaměření nevztahuje jen na náboženskou literaturu, svědčí i Koupilův výklad o českých gramatikách: jejich autoři řeší konkrétní problémy, neusilují o popis jazykového systému (KOUPIĽ 2007: 112).

²⁴ Viz soupis pramenů, příslušná hesla v Pumprlově Knihopisném slovníku (PUMPRLA 2010) a předmluvu k novému vydání Geleniovy Logiky (ed. Stehlík 1926).

²⁵ Vyšší nároky kladou v tomto ohledu na adresáta texty HájVyp a GoerVin, neboť v nich se citované pasáže do češtiny nepřevádí. V případě HájVyp je to dáno patrně předpokladem náročnějšího adresáta (odvoditelného z dedikační předmluvy, v níž se obrací na učeného dedikanta: „vaši milosti prosím/ že podlé své přirozené náklonnosti/ a lásky/ kterouž k takovým uměním/ jsouce v nich sami dobře vyučeni/ i také k těm kteříž jich následují míti ráčíte/ tuto mou práci [...] přijíti/ [...] i také proti všech umění tupitelům/ ji i osobu mou chrániti ráčíte“), ve druhém případě usuzujeme spíše na určitou manýru (Goerl z Goerlštejna připisuje svůj spisek, rozšíření starší práce o počtech a měření vinných sudů, pražským konšelům a doufá, že budou i nadále podporovat jeho notariát – jedním z cílů publikace tedy bylo „udělat dojem“ a latinské citace mohly být v tomto smyslu účelové).

Předmluvy také zpravidla dokazují užitečnost publikace a v ní obsažených informací (mívají i charakter obrany – tak v případě HájVyp a ještě zřetelněji u WalZahr: Walkmberského pojednání by dnes spadalo do oboru perinatologie a autor se důvodně obával, že bude nařčen z „všetečnosti“ – ve čtyřech předmluvách proto opakovaně vypočítává důvody, proč jeho téma neodporuje zbožnosti a naopak podporuje ctnosti, a vyvrací předpokládané námitky).

Můžeme tedy shrnout, že a) v období 1500–1620 nepředpokládáme vznik původních českých vědeckých (teoreticky odborných) textů; b) většina nevědeckých odborných textů je didakticky zaměřená; c) praktická orientace dobového čtenáře vytváří ztížené podmínky pro vznik popularizačních děl – pojednává-li publikace o výsledcích nějakého vědního oboru „bez potřeby“, musí své zaměření obhájit v předmluvě. Z těchto rysů vycházíme při výběru konkrétních textů (zejm. novočeských protějšků textů středněčeských) k vlastní analýze.

3. Materiál

V předchozích podkapitolách jsme vymezili základní rysy odborného stylu a specifikovali charakter odborných textů v době 1500–1620. Z toho rámce nyní vyjdeme a přiblížíme kritéria výběru konkrétních textových vzorků ze střední i nové doby (podkap. 3.1). Výsledné složení materiálu k analýze prezentujeme v podkap. 3.2.

3.1 Kritéria výběru textů

Při výběru středněčeských textů jsme se opírali o soupis tisků a rukopisů v Jungmannově *Historii literatury české* (1849: 128–220) a o možnost tematického vyhledávání na webových stránkách Knihopisu Digital. Našimi zdroji byly fondy pražských knihoven (Knihovna Národního muzea, Národní knihovna České republiky a Strahovská knihovna).

Od každého autora bylo vybráno vždy jedno dílo a z něj pak konkrétní pasáž k analýze. Délka této pasáže byla vzhledem k rozsahu a cíli diplomové práce stanovena na 2 normostrany (přibližně 3600 znaků bez mezer – viz Tab. A v Příloze).

Rokem vydání spadají vybrané texty ze střední doby i texty novočeské vždy do druhé poloviny jednoho století a do počátku století následujícího (období humanismu, jež bývá vymezováno lety 1500–1620, tedy není reprezentováno celé, viz Tab. A s konkrétními daty v Příloze). O vyvážené pokrytí daného časového úseku, např. po desetiletích, jsme neusilovali, neboť kritéria relativní původnosti děl (3.1.1) a tematické vyváženosti korpusu (3.1.2) značně omezovala možnosti výběru.

3.1.1 Relativní původnost díla

Jedním ze základních rysů odborného textu ve starší i nové češtině je více či méně zřetelná intertextovost (ČECHOVÁ et al. 2008: 209). Při vyhledávání původních českých děl nám proto nešlo o originalitu myšlenek, ale o jejich originální usouvztažení. Do materiálu jsme tak zařadily texty v různém stupni původní: od těch, v nichž autor formuluje vlastní stanovisko na základě poznatků svých předchůdců a podle své zkušenosti (např. HájVyp, ŘepanMor, VočehMor) až po kompiláty (vliv různých předloh sledoval na textu Geleniovy *Logiky* (GelenLog) Josef Král a Čestmír Stehlík; GELENIUS SUŠICKÝ 1926; k antickým

mudrcům se hlásí titulní strana příručky ŠtěpRozkoš atd.). Novočeské texty staví na ještě bohatší tradici poznatků, a nejsou-li vědeckého charakteru, projevuje se osobnost autora prakticky jen vlastním uspořádáním poznatků. Rozhodující podmínkou výběru tedy bylo pouze to, aby se nejednalo o překlad jedné konkrétní předlohy.

3.1.2 Tematická vyváženost korpusu

Při statistických výzkumech jazykových jevů v textech odborného stylu zohledňuje Těšitelová (1983) a Hošnová (1994) dvě hlavní skupiny textů – společenskovední a přírodovědní. Téma jakožto princip výběru textů a současně třídící princip našeho korpusu chápeme právě na této úrovni obecnosti – jako základní orientaci daného oboru lidského poznání buď na člověka (na jeho kognitivní a společenské aspekty), nebo na přírodu (jak přírodní jevy chápat a jak s nimi zacházet). Jako speciální případ vnímáme lékařství, které usiluje o materiální poznání člověka.

Takto vymezené oblasti, „humanitní“, „přírodní“ a „humanitní/přírodní“, jsme dále naplňovali texty z konkrétních oborů (právo, pěstivatelství aj.). Výběr těchto oborů závisel na dostupnosti staršího materiálu, snažili jsme však upřednostnit ty, které měly už v období raného novověku akademické zázemí, tj. byly teoreticky rozpracované. Doplněny pak byly texty z oborů praktických. Výsledné složení korpusu shrnuje Tab. 2 v podkap. 3.2.

3.1.3 Slohový postup neorientovaný na plynutí času

Volba určité pasáže textu sledovala v první řadě výhodnost užitého slohového postupu pro analýzu mezivýpovědních významových vztahů. Hledaným postupem byl výklad,²⁶ jehož konstitutivním znakem je poukazování na souvislost jevů. To vytváří předpoklad pro vysokou míru využití konektivních prostředků, potřebných k udržení kompaktnosti rozvíjených myšlenek (MISTRÍK 1997: 358–359). Stejně tak má ovšem autor možnost vyjádřit některé vztahy lexikálně (srov. ČECHOVÁ 2008: 217 o příčinných větách; MISTRÍK tamt: 359 o vysokém indexu opakování výrazu). Podstatné je, že při spojování výpovědí není autor závislý na časové posloupnosti sdělovaného obsahu, jako je tomu při vyprávěcím slohovém postupu, ale určuje a vyjadřuje jejich uspořádání sám. Koherence vyprávění je částečně dána

²⁶ Jako typ výkladu chápeme spolu s Mistríkem i úvahu, rozdíl je pouze v míře angažovanosti autorského subjektu (MISTRÍK 1997: 361).

už kontinuitou děje, kterou vyjadřují morfologické kategorie a sémantika sloves (MISTRÍK tamt.: 346–347, 358). Z tohoto důvodu jsme ponechali stranou žánry typu kronika či historie (stojící ostatně na pomezí odborné literatury a beletrie; KOPECKÝ 1988: 8).

Čistý výkladový postup je záležitostí především vědeckých, případně didaktických textů (MISTRÍK tamt.: 361). V našem materiálu se nejčastěji kombinuje s popisem (přehled slohových postupů převažujících v našich textech viz v Tab. 3 v odd. 3.2). Zatímco vyprávění základní půdorys našich textů nikdy netvoří, popis v některých případech ano. Rozumíme jím postup založený na uvádění vlastností nějakých substancí nebo na výčtu mimočasově chápaných dějů (srov. MISTRÍK tamt.: 351, 354–355). O popisu pracovní činnosti vedoucí k nějakému cíli mluvíme dále jako o návodu – charakteristická je pro něj kombinace popisného a výkladového postupu.²⁷

3.1.4 Souvislý text beze změny slohového postupu

K rozboru mezivýpovědních významových vztahů je nejvhodnější takový úsek textu, v němž není lineární tok výpovědi přerušován graficky (nápisy, obrázky, vzorce...) ani vkládáním výpovědi jiného původu (časté a dlouhé citáty, víceméně volně vložené, propojené „neautorskými“ syntaktickými a textovými vztahy, které nejsou relevantní při sledování koheze vlastního autorova textu). Těmto přerušením se však (zvláště v historickém materiálu) nelze vždy vyhnout, např. praktické příručky či učebnice bývají obvykle členěné na kratší kapitoly a doplněné množstvím příkladů a ilustrací, teologická a mravoučně zaměřená literatura hojně cituje z Písma. Některé žánry jsme pro nedostatek souvislého textu z výběru zcela vyloučili (starší české gramatiky a aritmetiky, výklady biblických míst, konverzační příručky a pojednání psaná formou dialogu), u ostatních jsme při výběru konkrétní pasáže případné přerušení tolerovali, abychom alespoň přibližně splnili cíl tematické vyváženosti (při analýze bude k tomuto vyššímu členění textu přihlédnuto). Snažili jsme se rovněž vyhýbat místům, kde se jako příkladu užívá příběh, vyprávění nějaké události (to se projevilo jako podstatné omezení např. při výběru novočeského protějšku spisů

²⁷ Jozef Mistrík chápe návod rovněž jako kombinaci popisu a výkladu (tamt.: 384), ale jako samostatný postup jej nevyčleňuje (tamt.: 355). Naopak SVĚTLÁ 2002 uvažuje nejen o návodovém postupu, ale rovněž o samostatném typu textu. Přebíráme z autorčiny koncepce rys cílenosti úkonů, které návod popisuje (2002: 120), nikoli však rys progresivní časové perspektivy (2002: 121), neboť ta se v našem materiálu (vlivem záměrné selekce) výrazněji neuplatňuje (chápání progresivní časové perspektivy jako konstitutivního znaku návodu souvisí zřejmě s charakterem současných krátkých návodových textů).

o manželství, neboť o tomto tématu se dnes pojednává spíše v duchu poučení z příkladů jiných, zatímco dříve byl popisován „ideální stav“).

3.1.5 Ekvivalentní obsah pasáží

Usilovali jsme o to, aby si starší a nový text určitého oboru přibližně odpovídal nejen tematicky (máme teď na mysli téma jakožto předmět zkoumání či zájmu daného oboru), ale také perspektivou nahlížení tématu, tj. tím, co o něm lze vypovědět. Předpokládáme totiž, že výběr informací může mít vliv i na způsob jejich spojování při jazykovém vyjadřování. Toto stanovisko mělo důsledky především pro výběr konkrétního úseku textu ze starých tisků: máme-li např. tisk Tadeáše Hájka o kometách (HájVyp), v němž se podává jednak zpráva o jejich pozorování (spolu s klasifikací, úvahách o přesnosti observace ad.), jednak se předpovídá, jaké účinky budou mít na přírodu a společnost, vybereme úsek části první, neboť se více podobá způsobu, jakým o kometách pojednává moderní astronomie.

3.2 Složení materiálu – přehled

V následujících tabulkách (Tab. 2 a 3) představujeme výsledné složení našeho korpusu. Kategorie oborové (tematické) i přibližné stylové zařazení tisku či moderní publikace (nikoli pasáže) byly určeny na základě naší čtenářské zkušenosti a komunikačních funkcí vymezených v podkap. 2.2 výše. Sloužily především k orientaci při sběru materiálu (v dalších částech práce na ně již navazováno nebude). V Tab. 3 naznačujeme pomlčkou jistý stylový rozdíl mezi oběma skupinami, lomítkem možnost dvojího stylového zařazení (podstatné rozdíly jsou de facto až mezi texty popularizačními a zbylými, neboť prakticky odborné a didaktické texty můžeme v podstatě jen teoreticky rozlišit tím, zda podávané informace vedou k nějaké činnosti, nebo spíše k osvojení určitých poznatků).

Tab. 2: Struktura materiálu podle zastoupených oborů (témat)

		OBOR	OBDOBÍ 1550-1620	OBDOBÍ 1950-
akademická sféra	„humanitní“	hudební teorie a praxe	BlahMus	HUDBA
		logika	GelenLog	LOG
		právo	KoldPráv	PRÁVO
	„přírodní“	astronomie	HájVyp	KOMET
		astronomie	PartSoud	ASTRO
		měřictví	PodolMěr	MĚŘ
	„humanitní/ přírodní“	lékařství	ŘepanMor	RAK2
		lékařství	VočehMor	RAK1
		lékařství	WalZahr	MOZEK
užitková sféra	„humanitní“	etiketa	KocAbec	ETIK
		mravouka	ThadManžel	MANŽEL
		[stáří]	ŽalStar	VĚK
	„přírodní“	pěstitelství	GoerVin	VINAŘ
		pěstitelství	RožmŠtěp	BONSAJ
		zahradní architektura a pěstitelství	ŠtěpRozkoš	ZAHR

Tab. 3: Přibližné stylové zařazení publikací, z nichž pocházejí vzorky textů, a slohový postup uplatněný v těchto vzorcích

OBDOBÍ 1550-1620	OBDOBÍ 1950-	přibližné stylové zařazení	slohový postup
BlahMus	HUDBA	didaktické	výklad
GelenLog	LOG	didaktické	výklad
KoldPráv	PRÁVO	didaktické / prakticky odborné	výklad/popis
HájVyp	KOMET	popularizační	výklad/popis
PartSoud	ASTRO	popularizační	výklad/popis
PodolMěr	MĚŘ	didaktické / prakticky odborné	výklad/popis
ŘepanMor	RAK2	prakticky odborné – popularizační	výklad
VočehMor	RAK1	prakticky odborné – popularizační	výklad/popis
WalZahr	MOZEK	popularizační	výklad/popis
KocAbec	ETIK	didaktické / prakticky odborné	popis/výklad
ThadManžel	MANŽEL	didaktické	popis/výklad
ŽalStar	VĚK	didaktické – esej	výklad/popis – úvaha
GoerVin	VINAŘ	prakticky odborné	návod
RožmŠtěp	BONSAJ	prakticky odborné	návod
ŠtěpRozkoš	ZAHR	prakticky odborné	návod

4. Teoretické východisko – textová lingvistika

4.1 Přístupy k vztahům mezi syntaktickými jednotkami z perspektivy textu

V této podkapitole nastíníme historii lingvistického zkoumání textu/diskurzu²⁸ ve výběrovém přehledu prací, které se zabývaly otázkami relevantními zejména pro praktický rozbor textu: lze k vztahům mezi syntaktickými jednotkami (větami a souvětími) v textu přistupovat stejně jako ke vztahům uvnitř těchto jednotek? V čem je textová perspektiva specifická? Z jakých segmentů je text vlastně vystavěn? Zaměřujeme se přitom na práce zahraniční, neboť tvoří jednu linii, z níž vychází zpracování textových vztahů v Pražském závislostním korpusu, o němž se opíráme ve vlastní analýze (druhou linií, české teorie syntaxe a textu, reflektujeme u vybraných problémů v následujících podkapitolách).

Text jako ucelený, smysluplný jazykový projev je tradičním předmětem zájmu rétoriky,²⁹ stylistiky a literární vědy (BEAUGRANDE – DRESSLER 1981/2002: II./3.–11.). Moderní lingvistika (strukturní, deskriptivní, generativní), zkoumající jazykový systém a pravidla správného tvoření jazykových jednotek, se soustřeďovala na větu (resp. souvětí) jako na

²⁸ Vztahem termínů *text* a *diskurz* se zabývala např. Tárníková (2002) a Mladová (2008). *Text* je tradičním pojmem české a evropské lingvistiky, spjatý původně spíše s hotovými psanými jazykovými projevy, avšak užívaný i bez ohledu na mluvenost či psanost, výsledek či proces (MLADOVÁ 2008: 25). *Diskurz* je spjat s americkou lingvistickou tradicí a v českém prostoru konotuje spíše literární vědu či sociologii; zároveň se užívá ve vztahu k mluvené komunikaci a k širšímu situačnímu kontextu (tam.: 25). *Text* bývá vyhrazován i pro jazykové (systémové) prostředky diskurzu či promluvy jako jednotek komunikačních (srov. BEAUGRANDE – DRESSLER 1981: „text being used in discourse“ či rozlišování textu a promluvy, příp. komunikátu u Hausenblase a Hrbáčka; HAUSENBLAS 1972, 1984; HRBÁČEK 1994). V pracích z okruhu Pražského závislostního korpusu se objevují termíny oba (např. *diskurzní* i *textový vztah*). V této práci užíváme termínů jako synonym (upřednostňujeme poněkud termín *text*), v aktuální podkapitole je užíváme podle toho, s jakým termínem pracují dané publikace.

²⁹ Např. na učení o dispozici, lineárním členění řeči na části, navazuje pozdější studium kompozice textu (podle Hausenblasovy definice vzájemný vztah tematických složek v díle; HAUSENBLAS 1971: 47), tedy studium subjektivně uspořádané a modifikované dispoziční linie textu, jeho předem daných prvků (KRAUS 1981: 23). Tyto prvky (přizpůsobené žánru, v dopisech např. *salutatio*, *exordium*, *narratio*, *petitio*, *conclusio*) v podstatě odpovídají komunikačněfunkčním úsekům promluvy, na které naráží Hrbáček (1994: 27; zajímavá je v této souvislosti imperativní forma českých názvů těchto částí v nejstarší české praktické stylistice písaře Prokopa: „pozdrav, oblahod’...“; HAVRÁNEK, HRABÁK et. al. 1957: 525). Srov. níže také o koncepci rétorické teorie diskurzu (RST).

nejsložitější systémový útvar; jevům přesahujícím hranici věty se jazykovědci začínají soustavně věnovat až v 70. letech 20. století (tam.: II./1., 9.).

Přesun zájmu z věty (souvětí) na text začal a částečně zůstal v intencích syntaxe – textová syntax se zaměřuje na obecné zákonitosti a mechanismy výstavby textu (HOFFMANNOVÁ 1997: 154–155).³⁰ Již v 60. letech přicházejí generativní sémantici **Katz a Fodor** (1963) s tím, že lze sémantické vztahy v textu ztotožnit s koordinačními vztahy v souvětí – pokud budeme hranice věty/souvětí³¹ chápat jako do jisté míry synonymní s koordinací, můžeme text interpretovat jako jediné dlouhé souvětí (SGALL 1984: 132). Toto stanovisko však bylo vícekrát zpochybněno, např. Sgall tvrdí, že povrchová realizace věty (sentence), tj. grafické hranice této jednotky, nemusí korespondovat s její podkladovou sémantickou (tektogramatickou) reprezentací (SGALL tam.: 133), a tudíž nemusí jít o jednotku textu jakožto vyššího sémantického komplexu; Beaugrande a Dressler namítají, že se takovým chápáním redukuje text na sekvenci vět a že na tom, zda jde o oddělené věty, nebo o jedno souvětí, záleží výskyt některých jevů (např. kataforického odkazování; tam.: II./28.).

Beaugrande a Dressler celkově odmítají Katzovo a Fodorovo pojetí textu jako neúčelné proto, že se jím podstata textovosti omezuje pouze na kohezi (na explicitní jazykové prostředky textové soudržnosti) a opomíjejí se další konstitutivní vlastnosti textu (podle Beaugranda a Dresslera je jich sedm: koheze, koherence, záměrnost, přijatelnost pro adresáta, informativnost, situačnost a intertextualita; na ně pak působí ještě regulativní principy, např. účinnost sdělení; tam.: I., II./pozn. 4).³²

³⁰ Vývoj dalších směrů textové lingvistiky dobře ilustrují práce Teuna A. van Dijka, jedné z nejvýraznějších postav tohoto oboru. Na začátku 70. let usiluje o formulaci specifické gramatiky textu, abstraktních pravidel a slovníku, z nichž by bylo možné generovat text podobně jako větu. Odtud vzešel van Dijkův koncept textových *makrostruktur*, vyjadřujících celkovou obsahovou koherenci textu. Jejich vysvětlení (na rozdíl od koherenčních vztahů na nižší úrovni, které lze popsat pomocí formální logiky a sémantiky) již vyžadovalo interdisciplinární přístup. Dijk se inspiroval kognitivní psychologií a zkoumal proces vytváření mentálního modelu textu. Zároveň si všimá i pragmatické dimenze (sémantickým makrostrukturám odpovídají „makrořečové“ akty). Od konce 80. let pak směřuje k praktické aplikaci poznatků o diskurzu – vzniká tak již lingvistice poměrně vzdálená koncepce kritické analýzy diskurzu, vypovídající o tvorbě sociální reality skrze užívání jazyka (VAN DIJK 2004).

³¹ Větou se v pracích z okruhu FGP a Pražského závislostního korpusu může rozumět klauze (věta s jednou predikací), útvar vymezený velkým písmenem na začátku a tečkou na konci, tj. klauze nebo souvětí, i výpověď (srov. MLADOVÁ 2008: 31, MIKULOVÁ et al. 2005). Podobně polysémný je v angličtině výraz *sentence*. Vzhledem k tomu, že v další části této práce již užíváme termíny výpověď a klauze, naznačujeme v kontextech, kdy může jít o větu jednoduchou i o souvětí, zaměnitelnost těchto pojmů lomítkem.

³² Na tomto místě je ovšem třeba zmínit, že rozlišování mezi kohezí a koherencí je víceméně záležitostí podrobnosti a účelu popisu textových jevů: Beaugrande a Dressler zdůrazňují potřebu odklonu od lingvistiky

Kritika Fodora a Katze ukazuje, že sémantická struktura textu vyjadřovaná syntaktickými vztahy je složitější než souvětňná koordinace a že dosavadní syntaktické přístupy podstatu textových vztahů zcela nepostihují. **Halliday a Hasanová** (1976) se proto snaží rozlišit gramatickou, konstituentní *strukturu*, formovanou gramatickými pravidly, a *texturu*, strukturu jiného druhu, která sice vytváří v textu jisté pravidelné vzorce, ale nepodléhá stejným restrikcím jako gramatické jednotky (HALLIDAY – HASANOVÁ 1976: 2–13). Texturu tvoří především tzv. vztahy kohezivní (*reference, substitution, ellipsis, conjunction, lexical cohesion*) založené na dvojicích jazykových elementů, z nichž jeden pro svou interpretaci vždy předpokládá přítomnost druhého, ale jejichž poloha není předem určena (tam.: např. 8). Všechny kohezivní vztahy jsou definovány jako vztahy významové (tam.: 4–5).

Texturu a strukturu však podle Hallidaye a Hasanové nelze lišit principiálně: i gramatické vztahy vytvářejí soudržnost textu (text nemůže být bez následků změněn uprostřed věty), na druhé straně se kohezivní vztahy uplatňují i v rámci souvětí, které autoři považují za gramatickou strukturu (tam.: např. 9). Při posuzování kohezivního či gramatického charakteru vztahu tedy vycházejí od jeho povrchové realizace v textu, srov.:

- (1) Přestože neměl pohodlí, usnul.
- (2) Neměl pohodlí, ale přesto usnul.
- (3) Neměl pohodlí. Přesto usnul.

Ve všech uvedených příkladech jde o tentýž adverzativní (konkrétně přípustkový) sémantický vztah (sémantická povaha vztahu formální realizaci nepodléhá; tam.: 13), avšak teprve v příkladě (3) je chápán jako textový, kohezivní (srov. tam.: 229). Podle Hallidaye a Hasanové se totiž teprve tehdy, když se na vztahu nepodílí žádná gramatická struktura, výrazně projevuje jeho kohezivní účinek (tam.: 227). Ačkoli by se tedy z příkladů (1) až (3) mohlo zdát, že výraznost tohoto účinku souvisí především s exponovaným postavením spojovacího (připojovacího) výrazu (po koncovém signálu), je to podle autorů právě

orientované na gramatická pravidla a striktně vymezené kategorie a hledání styčných bodů s dalšími vědami o člověku, a proto vyhrazují termín koheze pro jazykové prostředky (zájmenné a jiné lexikální odkazování, elipsu, syntaktické vztahy...) a koherence pro obsahovou kontinuitu, sémantické, pragmatické, situační a kognitivní aspekty textu ad. Pojmu koherence (na úrovni „lokální“, pro významový vztah slov a vět, i na úrovni „globální“, tj. pro obsahové makrostruktury, které organizují vztahy na lokální úrovni) užívá ve svých interdisciplinárně zaměřených pracích Teun A. van Dijk (např. 1977, 1980); pojmu koheze zase úžeji lingvisticky ukotvená monografie M. A. K. Hallidaye a R. Hasanové (1976; jak ovšem poznamenává van Dijk, výrazu koheze je tu užíváno i v širším smyslu, než mívá jeho vlastní užití výrazu koherence; VAN DIJK 1977: 126). V české lingvistice se termínem koherence obvykle označují gramatické, významové, obsahově-sémantické i pragmatické vztahy a jevy (např. HOFFMANNOVÁ 1983, MČ III, HRBÁČEK 1994). O další terminologické diferenciaci (*connexity, connectedness* ad.) ve světové literatuře referuje HOFMANNOVÁ 1993.

nepřítomnost koordinačních a subordinačních vztahů (pojímaných zde jako gramatické, tedy spíše vztahů hypotaktických a parataktických), co staví do popředí sémantický vztah větných obsahů (propozic), který je vlastním nositelem koheze (spojovací výraz je jeho indikátorem a nemusí být explicitně vyjádřen; tamt.: 229).³³

Zvláštní situace však nastává v případě vlastního konjunktivního vztahu vyjádřeného spojkou *a*, která žádný specifický význam neindikuje a na začátku věty/souvětí nebývá vždy mluvčími hodnocena jako kohezivní (výraznou obsahovou souvislost signalizující) prostředek (tamt.: 233). Halliday a Hasanová se pokoušejí rozlišit koordinační a kohezivní charakter tohoto vztahu: upozorňují na to, že koordinace na nižší jazykové rovině vytváří komplexy, které na vyšší rovině fungují jako jedna jednotka (např. nominální skupiny v koordinaci fungují na úrovni klauze jako jedna skupina), počet spojovaných prvků je neomezený (aniž by se však musela spojka explicitně opakovat: *muži, ženy a děti* jsou tři koordinované elementy) a jejich pořadí je permutovatelné, zatímco konjunktivní (aditivní) kohezivní vztah se realizuje vždy pouze mezi dvěma větami/souvětími, protože v textu po sobě následují v určitém pořadí a nové se vždy připojují k předchozím, jak se obsah textu postupně rozvíjí (tamt.: 234–235). Otázkou však je, zda lze permutovat klauze v souvětí, které je s kontextem propojeno dalšími textovými vztahy.

V přístupu Hallidaye a Hasanové jsou tedy hranice větných celků v textu podstatně reflektovány: předpoklad přítomnosti vztahů koordinace a subordinace je tu vázán právě na ně, tedy na graficky vymezené souvětí. Poloha těchto hranic pak v konkrétních případech rozhoduje o tom, zda jde o „vlastní“ textový vztah.

Halliday a Hasanová nestaví koncept textury jen na kohezi dané sémantickými vztahy, jež vyjadřují jazykové prostředky, ale i na situačním kontextu (ohled na situaci se projevuje jako konzistentní textový *registr*; tamt.: 23). Textura je předpokladem zkoumání textu, neboť ji předpokládají i mluvčí – k sekvenci vět přistupují a priori jako k textu, a proto je téměř nemožné zkonstruovat takovou sekvenci, která by texturu alespoň v minimální míře nevykazovala (tamt.: 23).

Teun A. van Dijk (1977) naproti tomu právě tento předpoklad prověřuje, zkoumá podmínky, za nichž jsou klauze v souvětí nebo posloupnosti samostatných vět interpretovány jako propojené do jednoho sémantického celku. Stejně jako nemusejí být sémantické vztahy

³³ Odmítání struktury na rovině textu souvisí s generativním východiskem této koncepce. V generativní gramatice byla subordinaci a koordinaci věnována značná pozornost v souvislosti se stanovováním pravidel pro elipsu a zájmenou anaforu, které i Halliday a Hasanová v jistých kontextech považují za gramatické, nikoli kohezivní prostředky (HAIMAN – THOMPSON 1988: IX; HALLIDAY – HASANOVÁ tamt.: 8–9).

mezi těmito jednotkami explicitně vyjádřeny spojovacím výrazem, nemusí být totiž ani spojovací výraz z principu zárukou srozumitelné souvislosti (VAN DIJK 1977: 46).

Van Dijk vychází z formální a kognitivní sémantiky, význam věty chápe jako intenzionální (jako propozici) a koherenci dvou propozic (sémantickou soudržnost na této úrovni označuje jako konexi, *connection*) popisuje pomocí logických konceptů i pojmů z běžné znalosti světa (srov. tamt.: VIII, 10). Když hledá minimální podmínku zaručující koherenci propozičního spojení (tamt.: 46–52), vylučuje nejprve samostatný lexikální význam („Jan je starý mládenec, není tedy ženatý“ – koherence závisí ještě na koreferenčním vztahu mezi „Jan“ a elidovanou slovesnou osobou; pokud tedy do druhé klauze doplníme „Martin“, spojení bude nekoherentní) a poté je vyloučena samostatná koreference („Jan je starý mládenec, kupuje si tedy příliš mnoho audionahrávek“ – propozice se sice týkají stejného individua, ale fakt *být starým mláďencem* nemá na první pohled zřejmou souvislost s faktem *kupovat si příliš mnoho audionahrávek*).

Otázkou tedy je, kdy spolu souvisejí fakta. Van Dijk skrze temporalitu a kompatibilitu možných světů postupně dospívá až k principu tématu diskurzu (*topic(s) of conversation*),³⁴ obecně definovaného jako soubor propozic, které vyplývají ze souboru dostupných informací. Mohou jím být např. dosud realizované propozice (první propozice určuje okruh pojmů, k nimž je možné referovat, např. na větu „Jeli jsme na pláž“ lze navázat větou „Ve vlaku bylo plno lidí“, protože *vlak* spadá do konceptuálního okruhu *jet*), ale také společné znalosti komunikantů a aspekty aktuální situace. Koherence je tedy také záležitostí pragmatiky, neboť propozice mohou představovat koherentní celek jen pro některé mluvčí (tamt.: 52).

Van Dijk (tamt.: 206–213) se rovněž věnuje otázce různého povrchového vyjádření téhož sémantického vztahu (souvětné koordinaci a subordinaci, sekvenci samostatných vět). Na rozdíl od spíše taxonomického přístupu Hallidaye a Hasanové se pokouší tyto difference vysvětlit přítomností pragmatických faktorů. Jak ukazuje na příkladu kauzálních vztahů, užití určité formy souvisí s informační distribucí v diskurzu (hierarchické i lineární uspořádání vět je dáno tím, jaká informace v nich je relevantní z hlediska předchozích vět i z hlediska situačního kontextu; aktuální členění výpovědi je tedy rovněž pragmatickým jevem) a také s vyjadřováním řečových aktů. Vztah subordinace je interpretován jako vztah tvrzení a jeho vyjádřené (pragmatické) presupozice (tj. předpokladu platného, pravdivého na základě kontextu), zatímco koordinované klauze a sekvence vět představují vždy pouze tvrzení (která

³⁴ Na rozdíl od tématu jakožto kontextově zapojené informace ve větě (výpovědi), která určuje informační distribuci (rozložení známých a nových informací) v lineární posloupnosti vět, téma diskurzu organizuje a kategorizuje sekvenci vět jako celek (VAN DIJK tamt.: 132).

mohou být pravdivá i nepravdivá). Na otázku „Proč je Petr v nemocnici?“ tak lze podle van Dijka přijatelně odpovědět pouze subordinační formou (příklad 4 níže), nikoli koordinovanými klauzemi v jednom souvětí (příklad 5) ani sekvencemi (příklady 6 a 7; VAN DIJK tamt.: 206–207):

(4) Petr je v nemocnici, protože měl autonehodu.³⁵

(5) Petr měl autonehodu, a tak je v nemocnici.

(6) Petr měl autonehodu. A tak je v nemocnici.³⁶

(7) Petr měl autonehodu. Je v nemocnici.

Rozdíl mezi příklady (6) a (7) dále van Dijk spojuje s rozdílem mezi zdůrazněním řečového aktu vyvozování závěru (6; např. v situaci, kdy někdo omlouvá Petrovu nepřítomnost na schůzi a ví jen to, že měl autonehodu) a prostým konstatováním faktické konsekvence (7). Autor ovšem explicitně neupozorňuje na to, že řečový akt „vyvozování závěru“ identifikujeme především díky jistotní modalitě výpovědi (další příklady, na rozdíl od (7), jsou vždy uváděny s modálním nebo futurálním predikátem, např. „Petrovo auto je celé zničené. Musel mít vážnou nehodu.“; tamt.: 208–210). Interpunkce a prozodické prostředky (v mluveném projevu) tedy sice vytvářejí mezi podobnými případy pragmatický rozdíl (v angličtině výraznější tím, že se těmito prostředky odděluje spojovací výraz z obou stran: „So, he is in hospital.“), ale zřejmě ne samy. Van Dijkovo rozdělení spojovacích výrazů podle jejich pozice ve větě a podle souhry s interpunkcí a prozodií na *sémantické* a *pragmatické* (tamt.: 208) se tak nezdá být dostatečně opodstatněné. (Ukazuje to např. i analýza přípustkových spojení, v níž autor již srovnává různé spojovací výrazy, nejen užití téhož výrazu za různých podmínek; tamt.: 212–213.)

Van Dijk ostatně vychází, jak se zdá, hlavně z asyndentických spojení, mezi nimiž je právě pragmatický rozdíl daný změnou řečového aktu nápadný: v příkladu (7) výše jde pouze o prezentaci fakt (která implikuje vztahy, jež jsou mezi nimi i v realitě: časovou následnost, kauzální vztah), když však obrátíme pořadí klauzí (a upravíme podle něj i koreferenční vztah),

³⁵ Stejnou odpověď se souřadící spojkou *for* vyjadřující příčinu (v češtině odpovídající spojce *nebot'*) van Dijk jako přijatelnou neoznačuje. Povaha spojky *nebot'* ovšem v češtině nebyla vždy zcela paratactická (srov. BAUER 1960: 285–286), a proto je možné, že se v angličtině jen výrazněji udržel rozdíl mezi souřadícím a pořadícím charakterem (užíváním) některých spojek. (Obsahově-sémantické vztahy jsou považovány za jazykové univerzále, ale význam prostředků, které je vyjadřují, se může v každém jazyce lišit.)

³⁶ Spojovacím výrazem *a tak* překládáme anglické *so*. S jinou důsledkovou spojkou, např. *proto*, se však odpověď „Petr měl autonehodu. Proto je v nemocnici.“ zdá být přijatelná (srov. i případ probraný v pozn. 6; ukazuje se tu známá problematičnost posuzování přijatelnosti). Příklady se spojkami *therefore*, *hence* ad. van Dijk neprobírá, a není tedy zcela jasné, zda distinkce mezi koordinací a subordinací skutečně spočívá právě v rozdílu mezi charakterem tvrzení a presupoze.

lze druhou větnou výpověď chápat jako akt explanace prvního tvrzení: „Petr je v nemocnici. Měl autonehodu.“ Taková posloupnost různých řečových aktů si pak vyžaduje formální oddělení výpovědí (nelze: „Petr je v nemocnici a měl nehodu.“; VAN DIJK tamt.: 208; 213–218).

Možnost přistupovat k vztahům mezi propozicemi z hlediska sémantiky i pragmatiky, z hlediska řečových aktů či komunikačních funkcí, je dále reflektována i v analýzách textové struktury. V 80. letech vzniká koncepce tzv. rétorické struktury textu (Rhetorical Structure Theory, **RST**), která navrhuje způsob popisu textových vztahů jednak na základě jejich obsahu (např. *non-volitional cause* označuje vztah příčiny a následku daný vnějšími okolnostmi, cílem užití je upozornit čtenáře na danou souvislost), jednak na základě funkce určité části textu vzhledem k jiné části (např. *evidence* označuje fungování jedné jednotky textu jako důkazu podporujícího tvrzení jiné jednotky, cílem je zvýšit čtenářovu důvěru v dané tvrzení; MANN – THOMPSON 1988: 249–251, 274). Během analýzy jsou tedy interpretovány intence autora a způsob čtenářova porozumění textu (rozhodnutí pro tu nebo onu interpretaci spočívá na tzv. *plausibility judgements*, posouzení pravděpodobnosti interpretace konkrétním analytikem na základě znalosti textu a kulturního kontextu; tamt.: 246).

Elementární jednotky textu mají být vymezeny svou nezávislou funkční integritou – v zásadě jde o jednotlivé klauze (kromě restriktivních relativních vět a celkově vět začleněných do struktury jiné věty; tamt.: 248). Textový vztah sám o sobě je nezávislý na hypotaktické či parataktické formě spojení klauzí, rozlišuje se však složka zvaná nukleus, v souvětí řídicí klauze, centrální z hlediska koherence textu, bez níž by druhá složka vztahu, satelit, např. závislá klauze, neměla zřejmý smysl (MANN – THOMPSON 1987: 31–35). Ze základních jednotek se postupně skládají větší celky podle toho, jaké jsou mezi nimi na vyšší úrovni vztahy (např. dvě klauze v přípustkovém vztahu fungují společně jako zdůvodnění tvrzení v jiné klauzi atd.), žádná klauze přitom není považována za nezačleněnou³⁷ a jednotky se na žádné úrovni nepřekrývají, tj. jsou tvořeny souvislými úseky textu (MANN – THOMPSON 1988: 248). Analýza tak po jednotlivých předem definovaných krocích dospívá k vybudování stromové struktury textu (tamt.: 249).

RST byla navržena jako otevřený deskriptivní systém s několika základními principy, adaptovatelný k různým výzkumným účelům (TABOADA – MANN 2006: 425), a jako taková inspirovala další, teoreticky pevněji ukotvené koncepce textové, resp. diskurzní struktury. V 90. letech představuje Nicholas **Asher** tzv. teorii segmentované reprezentace

³⁷ Např. parenteze se zde neprobírá.

diskurzu (Segmented Discourse Representational Theory), která propracovává pojetí jednotek diskurzu na základě formální sémantiky (ASHER 1993). Vychází z dvouúrovňové sémantické analýzy: „The structures for an SDRS reflects a propositional structure of a text“ (tamt.: 263); intuitivní pojem propozice jako sémantické jednotky diskurzu dané členěním textu³⁸ na věty, s nímž se v teoriích obvykle pracuje (srov. tamt.: 261), je na základě rekonstrukce vlastní sémantické struktury diskurzu (SDRS) přehodnocen na *abstraktní objekt*. Složky sémantické struktury diskurzu jsou totiž vymezeny tím, že k nim lze anaforicky referovat jako k objektům (srov. „Dávej si pozor, co si přeješ... protože přání se mohou vyplnit. Právě to poznala Semiconductor Industry Association [...]“ – zájmeno „to“ v uvedeném příkladu referuje k předchozím klauzím podobným způsobem, jako by šlo o konkrétní objekt; tamt.: 3). Abstraktní objekty jsou klasifikovány do tří základních typů (1. děje/stavy; 2. fakta; 3. propozice) podle úrovně abstrakce (tak v příkladu uvedeném výše jde o anaforu propoziční, protože se týká myšlenkových operací, které nemají prostoročasový rozměr jako děje a stavy; tamt.: 57–58). Mohou být gramaticky realizovány jako klauze (bezprostředně navazující nebo od sebe vzdálené), ale také jako nominalizace či větné sekvence.

Z jednodušších složek se vytvářejí složitější diskurzí konstituenty tím, jak jsou provazovány diskurzími vztahy. Asher rozlišuje vztahy rétorické a koherenční, do kterých vstupují různé typy abstraktních objektů (tamt.: 264). Rétorické vztahy se realizují mezi propozicemi (*generalization, elaboration, parallel* ad.) a segmentují diskurz na základě rétorické funkce určitých propozic vzhledem k propozicím již realizovaným. Toto vymezení zhruba odpovídá vztahům, které RST označuje jako prezentační (*evidence* ad.). Rétorické vztahy jsou vymezeny na různé bázi, některé jsou založeny na struktuře složek (*parallel*), jiné na jejich významu (*explanation*). Tvoří otevřenou množinu, Asher i RST prezentují pouze některé „užitečné“. Druhý typ vztahů, vztahy koherenční, propojují konkrétnější objekty: děje, stavy, případně fakta (např. vztahy časové, prostorové a kauzální); jsou prostředkem reprezentace znalostí o světě. Hlavní rozdíl mezi oběma skupinami je sémantický: rétorické vztahy vypovídají o pravdivostních podmínkách diskurzu a o jeho struktuře, zatímco koherenční vztahy přispívají přímo k obsahu složek, k jejich pravdivostním podmínkám (tamt.: 265).

Asherovo pojetí struktury diskurzu výrazně inspirovalo přístupy k anotaci diskurzí vztahů v elektronických korpusech, zejm. koncepci Pennsylvánského diskurzího korpusu (Penn Discourse Treebank, PDTB). Teoretickým východiskem **PDTB** je tzv. lexikalizovaná

³⁸ Pojmy *text* a *diskurz* jsou u Ashera rozlišeny, odpovídají přibližně syntaktické, povrchové realizaci (*text*) a sémantické reprezentaci (*diskurz*).

gramatika – předpokládá se jistá podobnost sémantických mechanismů na úrovni klauze a těch na úrovni diskurzu: jako vzniká na úrovni klauze predikátovo-argumentová struktura, tak vzniká na úrovni diskurzu struktura daná lexikálními spojovacími výrazy (konektory, *discourse connectives*) – jakožto „predikáty druhého řádu“ – a jejich argumenty (např. WEBBEROVÁ 2004). Těmito argumenty jsou právě Asherem vymezené abstraktní objekty. Podobně funguje v rámci klauze i v rámci diskurzu koreference nebo apozyce (JOSHI et al. 2006). Tým PDTB tak navazuje rovněž na Hallidaye a Hasanovou (1976), kteří na tyto podobnosti těchto mechanismů upozornili, ale sami se zaměřovali spíše na jejich rozlišení, neboť strukturní (gramatické) vztahy nepovažovali za specifické vztahy textové (viz výše).

Pojetí diskurzivních vztahů v PDTB tedy kombinuje syntakticko-sémantické (strukturní) hledisko s lexikální sémantikou konektoru. Na rozdíl od přístupů, které počítají pouze se vztahy mezi bezprostředně sousedícími jednotkami (RST), umožňuje totiž pojetí opřené o lexikální výrazy zachytit i vztahy mezi nespojitými argumenty (JOSHI 2006). Na ně upozornil mj. Asher při rozboru anaforického odkazování k abstraktním objektům – diskurzivní segment, k němuž se odkazuje, nemusí být tvořen souvislou posloupností klauzí či větných celků (1993: 259–260).³⁹ Pokud je tedy přítomen lexikální výraz, je signálem existence diskurzivního vztahu; pokud ne, může být diskurzivní vztah inferován na základě bezprostřední blízkosti segmentů (JOSHI 2006).⁴⁰

Stejně jako u Hallidaye a Hasanové platí, že se diskurzivní vztah realizuje vždy mezi dvěma argumenty, z nichž jeden předpokládá přítomnost druhého. Základní gramatickou formou argumentu jakožto abstraktního objektu je klauze (včetně klauzí vztažných a obsahových), může ovšem jít také o nominalizace, tedy o část klauze, nebo o více klauzí (PRASADOVÁ et al. 2007). Analýza struktury diskurzu nepředpokládá žádné apriorní uspořádání jeho složek (na rozdíl od RST, která postuluje strukturu stromovou), počítá se naopak se složitými vztahy mezi argumenty, s jejich překrýváním, křížením apod. (LEE et al. 2006, LEE et al. 2008). Anotace diskurzu v PDTB pak zahrnuje tři aspekty: 1) vymezení argumentů konektoru (jejich rozsah se určuje tzv. principem minimality, minimálním počtem diskurzivních jednotek nutných pro interpretaci vztahu); 2) určení sémantiky konektoru (vyřešení jeho polysémie na základě vztahu dějů či situací, k nimž argumenty konektoru referují; MILTSAKAKIOVÁ et al. 2008);

³⁹ Např. „Délka lidského života se prodlužuje. To může znít jako dobrá zpráva, ale zadržte. Neprodukuje se jen lidský život. Prodlužují se i řady televizních seriálů. *To* jen dokazuje, že platí Parkinsonův zákon [...]“ (přel. podle ASHER 1993: 259). Zvýrazněné zájmeno *to* odkazuje k 1., 3. a 4. „grafické větě“.

⁴⁰ Jinou možností je chápat diskurzivní vztahy jako primárně inferované – konektor je pak pouze jistým vodítkem pro tuto inferenci (JOSHI et al. 2006).

3) určení atribuce (připsání výroku či myšlenky určitému individuu, agentu myšlení a mluvení uvedenému v textu; PRASADOVÁ et al. 2007).

Na propracované anotační schéma PDTB navazuje anotace diskurzu v **Pražském závislostním korpusu** (POLÁKOVÁ et al. 2012), z níž vycházíme při analýze našeho materiálu. Základním předpokladem této koncepce je, že syntaktické a sémantické vztahy uvnitř větných struktur nesou informaci o vztazích textových (MLADOVÁ – ZIKÁNOVÁ – HAJIČOVÁ 2008). Tento předpoklad vychází z gramatické realizace abstraktních objektů, jak je zachycuje PDTB. Oba přístupy jsou tedy silně orientovány na syntax. Jistý rozdíl je v anotační praxi: zatímco anotace diskurzních vztahů v PDTB probíhá na čistých, korpusově nezpracovaných textech, v PZK navazuje na anotaci syntakticko-sémantických vztahů na tektogramatické rovině⁴¹ a část z nich přejímá (např. ze závislostních vztahů mezi klauzemi jde prototypicky o ty, které nespádají do valenčního rámce slovesa řídící klauze; MLADOVÁ – ZIKÁNOVÁ – HAJIČOVÁ tamt.). Schéma PDTB dále umožňuje anotátorům specifikovat sémantiku vztahu konkrétněji či obecněji (přiřazením konektoru k třídě, typu nebo podtypu vztahu, např. třída: *expansion*, typ: *restatement*, podtyp: *specification*; PRASADOVÁ et al. 2008), zatímco PZK víceúrovňovou anotaci nezavádí (nezabývá se také atribucí replik mluvčím). Stejně jako pennsylvánská koncepce reflektuje i pražský přístup jednak sémantiku lexikálních spojovacích výrazů, jednak (inferované) vztahy mezi větnými obsahy (inventáře sémantických značek pro tyto vztahy se ovšem mírně liší).

Sledovali jsme, jak se v lingvistice orientované na syntax formovaly různé náhledy na jevy a vztahy textové – od prvotního návrhu vidět v textu jen rozsáhlejší syntaktickou jednotku (Katz a Fodor) přes snahu nalézt specifika textové výstavby v opozici ke gramatice (Halliday a Hasanová), v sémantice a pragmatice (van Dijk) až k přístupům analyzujícím strukturu textu především na základě souhry sémantických a syntaktických faktorů (RST,

⁴¹ Pražský závislostní korpus staví na teoretickém rámci funkčního generativního popisu (FGP; SGALL 1967, PANEVOVÁ 1980 ad.), stratifikačního modelu jazykového systému, který popisuje správně utvořené věty pomocí jejich reprezentace na několika rovinách (jednotky rovin nižších a vyšších jsou ve vztahu formy a funkce). V PZK je anotována rovina morfologická, rovina povrchové syntaxe a rovina hloubkové syntakticko-sémantické struktury, tektogramatiky. Věta je reprezentována závislostním stromem zahrnujícím sloveso a jeho obligatorní a volná doplnění, závislé věty jsou začleněny do stromu řídící klauze rovněž jako doplnění slovesa (sémantická anotace této struktury vychází zejm. z prací Vladimíra Šmilauera a Grepla a Karlíka). Na tektogramatické rovině proběhla také anotace aktuálního členění a základních koreferenčních vztahů (viz MIKULOVÁ et al. 2005), tyto vztahy jsou ve třetí verzi PZK (POLÁKOVÁ et al. 2013) spolu s rozšířenou textovou koreferencí a konektivními diskurzními vztahy součástí samostatné anotace diskurzu (nemluvíme o rovině, neboť už nejde o rovinu systémovou).

Asher, PDTB, PZK). Grafické hranice úseků v textu byly shledány jako záležitost především pragmatická, při vymezení segmentů textu pro analýzu vztahů v textové struktuře je vhodné vyjít z hlediska sémantického. Při této analýze je výhodné orientovat se podle lexikálních spojovacích výrazů mezi větami či souvětími, které sice nemusejí být vždy explicitně vyjádřeny (vztah může být odvoditelný i z obsahů či významů segmentů), ale pokud jsou, představují poměrně spolehlivé vodítko k určení vztahu. Klasifikace sémantických vztahů se v různých přístupech liší především mírou podrobnosti a terminologií.

4.2 Vymezení mezivýpovědního (konektivního) sémantického vztahu

Jak bylo naznačeno v předchozí podkapitole, konektivní sémantické vztahy (vyjádřitelné konektorem, lexikálně-gramatickým spojovacím prostředkem) nejsou jedinými sémantickými vztahy, které lze mezi textovými segmenty identifikovat na základě jazykových prostředků.

Na prvním místě bývají jmenovány vztahy tematicko-rematické, dané aktuálním členěním textových jednotek na informaci známou, kontextově zapojenou, a novou (nebo do nových souvislostí uvedenou), na jejichž základě je sled textových jednotek uspořádán do různých typů tematických posloupností (např. MATHESIUS 1946, DANEŠ 1968). Aktuální členění je signalizováno např. slovosledem, intonací a aktualizačními částicemi (rematizátory; MČ III: 559).

Tematické posloupnosti operují na vztazích izotopických, které představují řetězce jazykových výrazů v textu vztahujících se k témuž nebo významově či pojmově souvisejícímu předmětu řeči (DANEŠ 1985: 198; HRBÁČEK 1994: 16). S nimi úzce souvisí vztah koreference (složky izotopických řetězců jsou v koreferenčním vztahu, ale ne každý koreferenční vztah je izotopický, např. kataforické zájmené odkazování; izotopická struktura má navíc rys známosti; MČ III: 695). Koreference jako textový vztah⁴² slouží k identifikaci denotátu určitých výrazů opakováním stejného pojmenování, jeho nahrazením (zájmenem či zájmeným příslovcem; výrazem významově souvisejícím: synonymem, hyperonymem,

⁴² Jarmila Panevová (1992) a následně anotační schéma k tektogramatické rovině PZK (MIKULOVÁ et al. 2005: 935, 938, 1039) rozlišuje koreferenci gramatickou a textovou: zatímco gramatickou koreferenci lze určit na základě gramatických pravidel a málokdy překročí hranice věty jako grafického celku (koreference zvrtných a vztahných zájmen, slovesných tvarů ve funkci přechodníku aj.), textová koreference se nerealizuje pouze gramatickými prostředky, ale i na základě kontextu (ukazovací a osobní zájmena, synonyma ad.).

parafrází ad.) nebo vypuštěním výrazu (např. HRBÁČEK tamt.: 11–14). Pokud se vztahy mezi užitými pojmenováními nezakládají na systému slovní zásoby, ale spíše na věcné souvislosti (část – celek ad.), užívá se označení sémantická ekvivalence, kontiguita (HRBÁČEK 1994) nebo asociační anafora, bridging (NĚDOLUŽKOVÁ 2011).

Koherence textu má ještě mnoho dalších aspektů, zejm. pragmatických, jak je zřejmé už z přehledu uvedeného výše (podkap. 4.1); nyní jde však spíše o terminologickou otázku: proč ponechávat textovým vztahům, které chceme zkoumat, označení „sémantické“, jestliže jím nejsou tyto vztahy jednoznačně vymezeny? Vyjdeme-li od lexikálních prostředků, konstatuje Halliday a Hasanová, že zatímco koreferující výrazy vyjadřují instrukci ke své interpretaci, směr k jejímu hledání v okolním textu (u plnovýznamových lexikálních výrazů jde spíše o potvrzení interpretace antecedentu nebo o jeho další specifikaci), spojovací výrazy vyjadřují specifické významy, které jsou z části nezávislé na kontextu, nepředpokládají identifikaci s elementem podobného druhu (nebo odlišení od něj), ale předpokládají, že budou specifikovány celými textovými segmenty (srov. HALLIDAY – HASANOVÁ 1976: 226–227). Označením „sémantické“ tedy zdůrazňujeme specifickou vztahovou sémantiku (kterou lze v některých případech zapsat pomocí logického formalismu, např. $\|Arg1\| \wedge \|Arg2\|$ pro konjunkci; $\neg \|Arg1\| \wedge \|Arg2\| \wedge \neg \|Arg2\| \rightarrow \|Arg1\|$ pro výjimku; MILTSAKAKIOVÁ et al. 2008).

Nabízí se ještě jedno srovnání konektivních a koreferenčních vztahů. Komplexní sémantika textu může být podávána pouze lineárně po jednotlivých informačních dávkách – opakování a odkazování v nich představuje stabilní prvek umožňující tematickou integraci textu (srov. MČ III: 630), konektivní vztahy strukturují dynamiku rozvíjení obsahu. Právě na tomto základě rozděluje Josef Hrbáček mezivýpovědní vztahy na tematické posloupnosti a „obsahově sémantické vztahy mezivýpovědní“, vztahy rematické (HRBÁČEK 1994: 51).

Za základní textové segmenty, mezi nimiž se konektivní sémantické vztahy realizují, považujeme v jisté návaznosti na Hrbáčka (1994) a především na anotační schéma PZK (v němž se ovšem pro tentýž jev používá termín *věta*; POLÁKOVÁ et al. 2012)⁴³ výpovědi. **Výpověď** vymežeme na základě: 1) výskytu verba finita nebo elipsy slovesného predikátu⁴⁴

⁴³ Srov. MLADOVÁ 2008: 31. Termínu *mezivýpovědní významový vztah* užívá ve svých člancích Jínová (např. JÍNOVÁ 2011). Zde mluvíme o mezivýpovědním vztahu *sémantickém*, abychom vyjádřili, že v něm hraje roli jednak jazykový, lexikální význam (např. u vztahů specifikace či generalizace), jednak mimojazykový obsah (např. vztahy časové).

⁴⁴ O elipse slovesa a formách přísudku viz v odd. 5.4.

(jinými gramatickými formami výpovědi se zde nezabýváme); 2) autonomnosti její propozice (za výpovědi považujeme ty větně vyjádřené propozice, které nejsou začleněny do jiné propozice jako její participant, resp. nepředstavují obligatorní valenční doplnění slovesa v řídicí klauzi).⁴⁵ Naše vymezení výpovědi je tedy sémantické a syntaktické. Naproti tomu Hrbáček (vedle toho, že jako teoretik reflektuje i nevětné výpovědi) aplikuje i kritérium komunikační (pragmatické): výpověď jako základní textová jednotka je ohraničena (počátečním a) koncovým signálem, prostředky grafickými a zvukovými (HRBÁČEK 1994: 45). Na druhou stranu však autor píše také o spojování *výpovědí* formou souvětí („Bylo zamračeno, proto jsem si vzal deštník.“; tamt.: 55). Souvětí je podle Hrbáčkovy definice spojením vět vyjadřujících autonomní propozice (opakem je *věta složená*) a realizuje se dvojitým způsobem: jako souvětí s řazením (koordinací) a souvětí s podřazováním (tamt.: 63). Jako souvětí s podřazováním však autor chápe už jen spojení s nepravou větou vedlejší (tamt.: 64), nikoli např. hypotaktickou formu kauzálního vztahu, do nějž rovněž vstupují samostatné propozice (srov.: „Mezipropoziční vztahy se v textové podobě buď uvolňují, nebo zpevňují (ale nemění): [...] Karel odešel, protože ho bolela hlava. = Karel odešel. Bolela ho hlava.“; tamt.: 22).

Mezivýpovědní sémantický vztah tedy považujeme vždy za vztah textový, bez ohledu na hypotaktickou či parataktickou formu spojení klauzí a na přítomnost koncového signálu (srov. též MLADOVÁ 2008: 49). Hrbáčkův příklad „Když přišli rybáři na břeh, našli Karla bezvládného. Zavolali lékaře, ale bylo už pozdě“ tak analyzujeme jako 4 výpovědi (na rozdíl od počtu 3 uváděného v publikaci; HRBÁČEK tamt.: 21), mezi nimiž jsou tyto vztahy: současnost (moment příchodu na břeh se kryje s momentem nalezení Karla), implicitní předčasnost–následnost (moment nalezení Karla předcházela momentu zavolání lékaře; dalo by se uvažovat rovněž o implicitním vztahu příčiny–důsledku: zavolali lékaře proto, že našli Karla bez vlády; o implicitních vztazích viz níže v podkap. 4.3), opozice (snaha o pomoc je v nesouladu s tragickým výsledkem). Přehled vztahů a problematické aspekty jejich určování prezentujeme v následující podkapitole.

Explicitním vyjádřením sémantického vztahu mezi výpověďmi je spojovací (resp. připojovací) výraz, **konektor**. Konektory fungují jako operátory mezivýpovědních vztahů,

⁴⁵ Valence v pojetí FGP (např. PANEVOVÁ 1980) zahrnuje aktanty (agens, patiens, adresát, origo a efekt) a volná doplnění (okolnostní určení), oba druhy participantů mohou být obligatorní nebo fakultativní. Součástí valenčního rámce slovesa jsou vedle obligatorních aktantů i sémanticky obligatorní volná doplnění, např. určení směru u slovesa *přijít* (srov. PANEVOVÁ 1980: 29).

reprezentují operace na propozicích (srov. HOFFMANNOVÁ 1984: 101).⁴⁶ Zde vycházíme z vymezení třídy konektivních výrazů, které pro účely anotace diskurzivních vztahů v PZK zpracovala Mladová (2008). V rámci české tradice navazuje toto vymezení především na práce Jany Hoffmannové (1983, 1984), která pojala konektory jako specifické prostředky strukturace textu s nejednotnou slovnědruhovou charakteristikou, s výraznou spojovací funkcí, s funkcí vyjadřování určitého sémantického vztahu a také s výraznými pragmatickými vlastnostmi (HOFFMANNOVÁ 1984: 102, 108). Autorka navrhuje i jejich vnitřní klasifikaci: vyděluje poměrně uzavřenou skupinu konektorů vlastních (vyjadřujících „logické“ vztahy: aditivní, alternativní, adverbzivní a kauzální) a implikativních (vztahujících textovou jednotku nejen k předchozímu textu, ale i k presupozici; např. rematizační částice), otevřené skupiny prostředků členění podle jejich dominující funkce na konektory kompoziční (např. prostředky gradace, explikace ad.: *navíc, to znamená*), textové orientátory (signalizující postup ve vnitřním čase a prostoru textu, např. *zde, výše, níže* ad.), kontaktní prostředky (*je zřejmé, jak známo*) a metatextové komentáře (*pokud se týká, z toho plyne*).

Mladová vychází z tektogramatické anotace PZK, v níž byly výrazy signalizující návaznost na předchozí kontext (typicky přes hranice grafického celku, ale i uvnitř souvětí)⁴⁷ označeny funktorem PREC a ze seznamů konektivních prostředků zachycených v PDTB. Konektory jsou v důsledku toho pojímány úžeji než u Hoffmannové: nezahrnují prostorové orientátory a rozsáhlejší metatextové komentáře (MLADOVÁ 2008: 52). Mladová se zaměřila na to, kdy mají výrazy s další funkční charakteristikou, resp. pragmatickými vlastnostmi (rematizátory, výrazy signalizující postoj mluvčího k obsahu výpovědi) současně výraznou připojovací funkci, tedy kdy je lze v tomto smyslu považovat za konektory.

Na základě korpusového výzkumu byla zjištěna funkční homonymie (schopnost plnit funkci navazovací i rematizační) u výrazů *také, též, i, rovněž, zároveň, spíše, nejspíš, zase, jen a naopak*. Pokud se takový výraz vztahuje k predikaci, tj. v jeho dosahu je verbum finitum (což je vždy třeba posoudit na základě kontextu), je hodnocen jako konektor (srov. např. „*Petra si umyla boty také*.“ vs. „*Petra si také umyla boty*. – o konektor jde ve druhém případě; MLADOVÁ tamt.: 91; srov. též ADAMEC 1995: 63–64).

⁴⁶ Širší pojetí konektorů představili slovenští lingvisté Mistrík (1978) a Bajziková (1979), kteří pod tento pojem zahrnují i různé druhy koreference, gramatické, zvukové a grafické prostředky koherence textu (HOFFMANNOVÁ tamt.: 102). Podobně se jako konektory v Mluvnici češtiny označují obecně prvky s navazovací funkcí, které spojují textovou jednotku s jejím okolím (tedy i prostředky koreferenční); pro konektivní výrazy, jak je chápeme zde, se užívá spojení *připojovací konektory* (MČ III: 685, 705).

⁴⁷ Stranou zůstávají subordinační spojovací prostředky, ale ty jsou poměrně jasně vymezeny repertoárem podřadicích spojek.

Podobně byly analyzovány i výrazy anotované jako postojové nebo jako navazovací (*vždyť, stejně, ovšem, přece, ostatně* aj.). Některé z těchto výrazů lze v jistých kontextech nahradit prototypičtějším konektorem (*totiž*) – vyjadřují tedy vztah k obsahu předchozí výpovědi (např. explikaci) a lze je chápat jako konektory (podobně lze u adverbia *zkrátka* uvažovat o vztahu generalizace apod.). Sémantický příznak hodnocení či postoje mluvčího je u nich různě silný nejen v různém kontextu, ale i napříč touto skupinou výrazů: např. *bohužel* či *pochopitelně* mezivýpovědní vztah nikdy nevyjadřují, nepředpokládají přítomnost další výpovědi jako svého argumentu (MLADOVÁ 2008: 95; též POLÁKOVÁ et al. 2012: 16–17).

Jedním z definičních rysů konektorů je, že nejsou větným členem (HOFFMANNOVÁ 1984: 102; HRBÁČEK 1994: 57); Hrbáček však dodává, že u časových (a místních) určení bývá větněčlenská platnost oslabena funkcí konektivní (jmenuje prostředky signalizující interní textový čas a prostor; tamt.: 58). Mladová pak hodnotí temporální výrazy jako konektory bez ohledu na jejich větněčlenskou platnost (pouze s ohledem na funkci strukturovat text) – prostředky vztahující se k internímu času textu se totiž prolínají s těmi odkazujícími k externímu a není snadné je vždy rozlišit (MLADOVÁ tamt.: 97).

Mladová se zabývala rovněž slovnědruhovou charakteristikou konektorů (tamt.: 58–62). Výrazy s funkcí navazovat na předchozí kontext (PREC) byly v rámci tektogramatické anotace PZK původně klasifikovány jako souřadící spojovací výrazy, adverbialní výrazy a částice (srov. MIKULOVÁ et al. 2005: 536). Z korpusového výzkumu slovnědruhové kategorie navazovacích výrazů (a z příkladů v dosavadní literatuře) vyplynulo, že tuto funkci mají i ustálená spojení (jmen a zájmen s předložkami aj.) a některé číslovky. Základní klasifikace konektorů je shrnuta v následujícím přehledu (převzato z JÍNOVÉ 2011):

- a) spojky souřadící: *a, ale, však, nebo, proto...*
- b) spojky podřadící: *ačkoliv; místo, aby; s tím, že...*
- c) částicové výrazy (včetně rematizačních výrazů): *totiž, ovšem, zkrátka, dokonce, také, například...*
- d) příslovce: *potom, následně, stejně, současně, tak...*
- e) některá užití zájmen: *kromě toho, k tomu, naproti tomu, tím...*
- f) ustálené víceslovné konektivní prostředky vzniklé spojením různých výrazů: *na jedné straně, stručně řečeno, jinými slovy...*
- g) písmenné nebo číselné prvky pro vyjádření vztahu výčtu: *a), b), 1., 2....*
- h) dvě interpunkční znaménka: dvojtečka a pomlčka.

V případě ustálených spojení slov tak třída konektorů volně přechází v třídu tzv. konektorů v širším smyslu, která plní tutéž konektivní funkci (např. *tím pádem, z toho důvodu* místo *proto* apod.; srov. PRASADOVÁ 2008).

Konektory byly v PDTB vymezeny jako predikáty, které otevírají právě dvě pozice pro **argumenty** (zde výpovědi). Tuto binaritu zpochybňuje Mladová příkladem vícenásobné koordinace („Bud' si hráči prosadí svou, nebo zvítězí správní rada, nebo dojde k nějakému kompromisu.“) a interpretací vztahů v seznamové struktuře (v našem příkladě „Mám jen dvě podmínky: 1. Budeš do půlnoci doma. 2. Nebudeš pít.“ se konektor 2. podle Mladové vztahuje jak ke klauzi, k níž náleží, tak k první položce seznamu a také k jeho uvozovací klauzi, hypertématu, které má zase vztah k oběma položkám – každá z položek se tedy vztahuje ke všem dříve zmíněným a k hypertématu, dvojtečka identifikuje tytéž vztahy jako číslice; MLADOVÁ 2008: 63–64). Pro účely naší kvantifikace se však přikláníme k pojetí binárnímu: chceme-li porovnat počet vztahů a počet klauzí v textu a platí-li pro ostatní konektory zmíněná „dvoumístnost“ (na niž lze převést i vícenásobnou koordinaci výše), budeme počítat pouze se vztahem každé položky k hypertématu, nikoli se vztahy mezi nimi (další komentář viz v podkap. 5.2).

Argumenty konektorů mohou být kontaktní, těsně sousedící, i distantní (jejich vzájemnou pozici a syntaktickou formu podrobně popisuje MLADOVÁ tamt.: 66–72, viz též zde podkap. 4.1). Za druhý argument se podle konvence považuje vždy ten, který obsahuje konektor. Pokud je argumentem konektoru rozsáhlejší úsek, rozhoduje o jeho vymezení tzv. princip minimality (POLÁKOVÁ et al. 2012: 20): je zahrnut minimální počet klauzí, který je nutný pro interpretaci sémantiky vztahu, srov.:

(8) Nejrychlejší cestou by byl překlenovací úvěr, ale banky zpravidla na úhradu dluhů nepůjčují. (Vlastní domek byl zastaven už dříve ke krytí půjčky pro rozjezd kanceláře.) Nenadálou finanční krizi musela podnikatelka řešit jiným způsobem. **Především informovala své věřitele (jen hotelům dlužila půl druhého milionu) o nastalé situaci a požádala je o poshovění. Pokud nechtěli nebo nemohli odklad platby povolit, použila k úhradám zálohy vybrané na připravené zájezdy. Něco málo zaplatila i z osobních půjček poskytnutých příbuznými a přáteli. Hlavní pomoc ale nacházela v dalších obchodních aktivitách.** (MLADOVÁ tamt.: 68)

V příkladu (8) je první argument konektoru zvýrazněn tučně, druhý argument kurzívou (držíme se této konvence i nadále), nezvýrazněn zůstává kontext. První argument představuje specifikaci nominální skupiny „jiným způsobem“, tedy ony způsoby řešení (informovat,

požádat o shovění, použít zálohy, využít pomoci přátel). K nim je pak vytčen do protikladu hlavní způsob řešení (pojmenování „pomoc“ je motivováno předchozí klauzí).

4.3 Přehled mezivýpovědních sémantických vztahů anotovaných v Pražském závislostním korpusu

Při analýze materiálu v této práci vycházíme z manuálu pro anotaci diskurzivních vztahů v PZK (POLÁKOVÁ et al. 2012). V Tab. 4a–b prezentujeme jednotlivé skupiny vztahů a příklady jejich realizace přes hranici uzavřeného grafického celku,⁴⁸ jak je uvádí česká verze manuálu (interní dokument).

Tab. 4a: Diskurzivní vztahy v PZK (časové, kauzální a kontrastivní)

název vztahu	příklad
ČASOVÉ VZTAHY	
předčasnost–následnost	<i>Lampa chvíli prskala. Nakonec zhasla. Lampa zhasla. Předtím chvíli jen prskala.</i>
současnost	<i>Desátá hodina odbila. Lampa ještě svítila.</i>
KAUZÁLNÍ VZTAHY	
příčina–důsledek	<i>Dostal výpověď. Pracoval totiž nezodpovědně. Tahal za lano silně. Utrhlo se.</i>
nepřímá příčina–důsledek	<i>Babička je doma, protože se svítí v kuchyni.</i>
podmínka–výsledek podmínky	<i>Já udělám palačinky. Ale ty mi musíš nejdřív koupit vajíčka.</i>
nepřímá podmínka	<i>Máš žízeň? Tak se napij. Jestli ty tomu rozumíš, tak já teda ne.</i>
účel	<i>Cvičí. Chce totiž zhubnout.</i>
explikace	<i>Je zloděj. Kradl totiž v obchodě.</i>
KONTRASTIVNÍ VZTAHY	
konfrontace	<i>Dělník je smrtelný, práce je živá, Antonín umírá, žárovka zpívá.</i>
opozice	<i>Všechno slyšel. Neviděl ale nic.</i>
nepřímý kontrast	<i>O víkendu má pršet. Ale Češi stejně ucpou dálnice.</i>
restriktivní opozice / výjimka	<i>Přijdu rád. Jen ještě nevím kdy.</i>
přípustka	<i>Zemřeli. A přece (stejně) ještě mluví.</i>
rektifikace	<i>Nečekal doma. Šel za ní do práce. Žena se raději baví. Totiž nechává se raději bavit.</i>
gradace	<i>Běžel. Ba utíkal.</i>

⁴⁸ Mezi příklady jsou i některé vztahy implicitní. Anotace PZK se však zatím omezila pouze na vztahy explicitní (o implicitních vztazích se zmiňujeme níže).

Tab. 4b: Diskurzivní vztahy v PZK (elaborační/expansion a seznam)

název vztahu	příklad
ELABORAČNÍ VZTAHY	
konjunkce	<i>Šel pořád rovně. Nekoukal nalevo ani napravo.</i>
exemplifikace	<i>Nikdy netrávila večery doma. Chodila například na procházky s přáteli.</i>
specifikace	<i>Jel do zatáček opatrně. Vždy si nadjížděl. Snaží se omezit zadlužení. Vydělává víc peněz.</i>
ekvivalence	<i>Metoda záleží jenom na vás. Prostě to udělejte podle sebe.</i>
generalizace	<i>Půjčovali mu peníze. Zkrátka pomáhali mu.</i>
konjunktivní alternativa	<i>Můžeme jít do kina. Nebo můžeme zajít na kávu (nebo obojí).</i>
disjunktivní alternativa	<i>Chovej se tu slušně. Nebo sem nechod'!</i>
SEZNAMOVÁ STRUKTURA	<i>...dvě roviny. První rovina... Druhá rovina...</i>

Sémantické vztahy v PZK a) navazují víceméně beze změn na tradiční koordinační a subordinativní vztahy, jejichž charakteristiku podává např. MČ III (časové vztahy, podmínka, účel, konfrontace, opozice, restriktivní opozice, přípustka, gradace, konjunktivní a disjunktivní alternativa; nevyčleňují ovšem podmínkově-přípustkový, důsledkově-vylučovací či účinkový typ); b) problematizují nebo precizují některé z těchto vztahů (příčina–důsledek vs. explikace, rektifikace jako rozšířená substituce, konjunkce vs. opozice); c) představují nové typy (nepravé vztahy, seznamová struktura, elaborativní vztahy: exemplifikace, specifikace, generalizace, ekvivalence).⁴⁹ Zaměříme se proto nyní pouze na definici nově zavedených vztahů (o seznamu viz výše v podkap. 4.2) a problematické aspekty anotace „známých“ vztahů probereme spolu s dalšími problémovými okruhy v následující podkapitole.

Vztahy exemplifikace, specifikace, generalizace, ekvivalence (a částečně i explikace a rektifikace) představují skupinu vztahů rétorických či kompozičních (srov. Asher výše v podkap. 4.1), založených na paralelnosti propozičního obsahu (na slovesné apozici; POLÁKOVÁ et al. tamt.: 48); mají tedy do jisté míry charakter metatextového komentáře. V Tab. 5 shrnujeme základní rysy těchto vztahů:

Tab. 5: Rétorické (rozšiřovací) vztahy

Arg 1	Arg 2	vztah	typický konektor
množina (dějů, jevů...), nadřazený pojem	příklad (netotožná množina)	exemplifikace	<i>například, třeba</i>
množina (dějů, jevů...), nadřazený pojem	detail	specifikace	dvojtečka
detail	zobecnění, shrnutí	generalizace	<i>stručně řečeno, zkrátka, krátce, prostě, vlastně</i>
libovolný děj/stav	jinými slovy totéž	ekvivalence	<i>jinými slovy</i>

⁴⁹ Srovnání diskurzivního značení vztahů s původními tektogramatickými funktoři PZK viz v manuálu (POLÁKOVÁ et al. 2012: 17).

Vztah explikace lze k rétorickým vztahům zařadit rovněž, a to s ohledem na podobnost propozic (POLÁKOVÁ et al. 2012: 38) – Arg 2 představuje širší rozvedení Arg 1. První argument často obsahuje určitou kvalifikaci či evaluaci, druhý pak jisté metatextové zdůvodnění, odpověď na otázku *Proč to mohu říci?* (srov. příklad v Tab. 4a a jiný z téhož manuálu: „Hráli dobře, dali totiž pět gólů“). Rovněž ve vztahu rektifikace (nejedná-li se o substituci, srov. MČ III: 458) Arg 2 komentuje Arg 1, jde o přesnější formulaci téže propozice.

Mezi rétorickými vztahy jsou leckdy plynulé přechody a jejich interpretace záleží na kontextu (některým problematickým případům se věnujeme v souvislosti s víceznačnými konektory v podkap. 5.4). Podobný problém vzniká i u vztahů kontrastivních, představujících poměrně podrobně klasifikovanou skupinu. V Tab. 6 uvádíme distiktivní rysy jednotlivých kontrastivních vztahů v protikladu ke vztahu základnímu, opozici (podle POLÁKOVÁ et al. 2012: 42–46):

Tab. 6: Vymezení kontrastivních vztahů proti základnímu vztahu opozice

Typ vztahu	Distiktivní rys
konfrontace	2 témata místo jednoho
přípustka	zpětná implikace určitého očekávání
restriktivní opozice / výjimka	Arg 1 je obecnější (Arg 2 = omezení, výjimka)
rektifikace	(alespoň implicitní) negace jednoho Arg

Jestliže se ve výpovědním spojení kontrastivně srovnávají dva jevy a jejich vlastnosti, jde o vztah konfrontace. V případě přípustky jde o negaci jistého kauzálního vztahu mezi jedním argumentem a tím, co z něj normálně vyplývá (z Arg 1 v příkladovém spojení v Tab. 4a výše plyne, že kdo zemřel, nemluví – tato souvislost je druhým argumentem popřena; srov. KARLÍK 1995: 108). Pokud tedy z první výpovědi nějaké očekávání plyne – neboť druhá výpověď toto očekávání evidentně popírá – jedná se o přípustkový vztah. Restriktivní opozice je v jistém smyslu blízká specifikaci – druhý argument představuje pro platnost prvního jistou omezující podmínku, často se např. negativně specifikuje nějaká činnost (*Kup mi hrušky, ale jenom ty zralé*; POLÁKOVÁ et al. tamt.: 45). Podobně rektifikace předpokládá negaci prvního argumentu jen v případě, že jde o podtyp substituce, jak jej vymezuje MČ III (460–461); jde-li pouze o poopravené vyjádření (typicky s konektorem *totiž*, viz Tab. 4a), nemusí se negace uplatnit.⁵⁰

⁵⁰ V anotaci diskurzivních vztahů v PZK se počítá s tím, že konektorem může být i pouhá negace slovesného tvaru. V této práci jsme se rozhodli počítat pouze s konektory představujícími samostatnou lexikální jednotku.

Nepravé vztahy (příčiny–důsledku, podmínky a kontrastu; *pragmatic relations*) se formálně podobají standardním vztahům sémantickým (mají např. konektor příslušného vztahu), ale jejich význam je jiný – často jde o vztah k presupozici dané výpovědi nebo k inferenci z jejího obsahu (POLÁKOVÁ et al. 2012: 29).⁵¹

Případy nepravé příčiny–důsledku jako v Tab. 4a: „Babička je doma, protože se svítí v kuchyni.“; jsou srozumitelné na základě nevyjádřené (inferované) uvozovací věty: „Domnívám se, že...“. Příčinně–důsledkový vztah tedy existuje tedy mezi tím, že se mluvčí něco domnívá, a tím, proč se to domnívá, nikoli mezi domníváním a obsahem domněnky (POLÁKOVÁ et al. tam.: 35).

Příklad nepravého kontrastu v Tab. 4a lze interpretovat podobně jako příklad v pozn. 51 níže: „O víkendu má pršet. Ale Češi stejně [jako kdyby nepršelo] ucpou dálnice“. Složitost příkladu je dána množstvím nevyjádřeného obsahu, který je třeba inferovat a presuponovat: „O víkendu má pršet“ (=> „Všichni zůstanou doma“ => „Dálnice budou volné“) ALE („Pro Čechy neplatí, že déšť implikuje zůstání doma“ =>) „Češi ucpou dálnice“. Negace příčinně–důsledkového vztahu (zde mezi „pršet“ a „zůstat doma“) je základem vztahu přípustkového (např. KARLÍK 1995: 108), ale vzhledem k „zanořenosti“ této negace a celkové sémantické neprůhlednosti se hovoří o nepravém kontrastu (srov. POLÁKOVÁ et al. tamt.: 43–44).

Nepravá podmínka zahrnuje podle anotační příručky PZK dva typy: 1) typ s implikovanou kladnou odpovědí na otázku („Máš žízeň? [Pokud ano] Tak se napij“); 2) typ, kdy splnění podmínky není potřeba k platnosti druhého argumentu („Kdybys měl žízeň, tak v lednici je pivo“). Podle našeho názoru vyjadřuje otázková forma hypotetický obsah podobně jako podmínková věta (srov. užívání spojky *-li* v tázacích větách ve starších obdobích, např. BAUER 1960: 41), a proto počítáme pouze s druhým typem nepravého podmínkového vztahu.

V naší anotaci zavádíme oproti PZK nově **vztah přirovnání**, např.: „Stejně jako měl mladší bratr úspěchy ve škole, dařilo se staršímu na burze.“ – „Mladší bratr měl úspěchy ve škole. Stejně tak se dařilo staršímu na burze“. Jde o vztah blízký konfrontaci, ale na rozdíl od ní není vztahem kontrastivním (srov. též diskusi o komparačních strukturách v manuálu; POLÁKOVÁ et al. tamt.: 60–62).

⁵¹ O vztahu konektoru k obsahu v textu nevyjádřenému uvažuje např. Hrbáček – v příkladu „Na vysokou školu se nehlásil. [I kdyby se tam hlásil] Stejně by se tam nedostal“ se podle něj konektor *stejně* vztahuje k přípustkové klauzi (v hranatých závorkách), odvoditelné z druhé výpovědi (HRBÁČEK 1994: 57). Tento příklad lze ovšem interpretovat rovněž jako explikaci (lze použít jiný konektor z řady výrazů vyjadřujících postoj a ekvivalentních s konektorem *totiž*, např. *ostatně*; srov. výše 3.2), a proto bychom jej jako nepravý vztah neinterpretovali.

V této práci věnujeme pozornost především vztahům explicitně vyjádřeným lexikálními prostředky, textovými konektory, jaké jsou anotovány i v PZK. V případě nutnosti však přihlížíme i k potenciálnímu výskytu vztahů implicitních, které takto signalizovány nejsou. Anotaci implicitních mezivýpovědních vztahů obsahuje Pennsylvánský diskurzní korpus (PDTB), jde vždy o vztahy mezi bezprostředně sousedícími výpověďmi (PRASADOVÁ et al. 2008). Podle provedeného měření se mezi zachycenými implicitními vztahy prakticky nevyskytují vztahy nepravé, výjimka a podmínka, dominuje naopak příčina–důsledek, konjunkce a vztahy rétorické (*restatement*; LIN et al. 2009: Table 1).

Srovnáním s údaji v Mluvnici češtiny můžeme upřesnit, že asyndeticky nelze vyjádřit vztah přípustky, neboť v takovém případě výpovědi působí nekoherentně (srov. „Mezi studenty nevyňikal. Získal doktorát jako první.“; v případě restriktivní opozice / výjimky je vztah bez konektoru zase interpretován kauzálně: „Pane králi, rád s vaším synem půjdu, musí mě ve všem poslechnouti“; vzniká dojem explikace; srov. MČ III: 460, 491–493). Výjimkou jsou pouze frazeologizované typy vyjádření („Chtěj nechtěj, musel ven.“; MČ III: 492). Opozice a rektifikace/substituce mohou být srozumitelně vyjádřeny implicitně jen pomocí negace v jednom argumentu (srov. výše pozn. 50; MČ III: 459–460). Případy asyndeticky vyjádřené podmínky (případně účelu) sice najít lze, ale jen v určitých konstrukcích příznačných spíše pro mluvený jazyk („Nechutná ti, nejez!“, „Měl se oženit, nebyl by takový morous“; MČ III: 489, 494), ojedinělá je rovněž implicitní disjunkce – zdá se, že je vázána především na otázky (MČ III: 467). Ostatní vztahy mohou být vyjádřeny i lexikálními prostředky nesoucími vlastní obsah výpovědi.

5. Problematické aspekty anotace a jejich řešení na materiálu středněčeských a novočeských textů

V následující kapitole probereme jednak otázky, kterými bylo třeba se zabývat před vlastní anotací lineárního, morfologicky a syntakticky neznačkovaného textu, jednak otázky spojené s identifikací mezivýpovědních vztahů. Nejprve se tedy zabýváme vymezením slovesné klauze (jako základní formy výpovědi) v konkrétním textu (elipsy verba finita už jsou v PZK z valné části vyznačeny na tektogramatické rovině) a dalšími, syntaktickými i sémantickými předpoklady klauze jakožto argumentu diskurzního konektoru. Následně vymezujeme konektivní prostředek v situaci, kdy jím může být více výrazů, a analyzujeme případy víceznačných konektorů.

5.1 Elipsa slovesa a různé formy slovesného predikátu

Nejmenší textovou jednotkou je výpověď ve formě klauze, jednoduché věty. Základem pro vymezení klauze je verbum finitum,⁵² a to buď povrchově vyjádřené, nebo elidované. Elipsa řídicího slovesa může být buď aktuální (doplnitelná z kontextu), nebo gramatická (sloveso doplnit z kontextu nelze, a přesto jde o jistou ustálenou formu slovesné klauze, např. „Nač ten spěch?“; jiným případem jsou nominativní, vokativní či citoslovečnou klauze, které jsou v PZK považovány za neslovesné; MIKULOVÁ et al. 2005: 189–192, 394–403).

Předpokládáme, že každá klauze obsahuje právě jeden predikát (vyjádřený nebo elidovaný). Všechny případy tzv. **několikanásobného přísudku** tedy považujeme za koordinaci klauzí bez ohledu na jejich sémantiku či způsob rozvití (což jsou kritéria jinak uplatňovaná v literatuře, viz MIKULOVÁ 2011: 65). Např. „Vosy vykusují a vysávají přezrálé ovoce“ hodnotíme spolu s Mikulovou jako dvě konjunktivně spojené klauze („Vosy vykusují [prezrálé ovoce] a [vosy] vysávají přezrálé ovoce“).

V uvedeném příkladu jsou predikáty vyjádřeny syntetickým slovesným tvarem. Za samostatné klauze však považujeme i p řp **aly**, k **ϕ** je z analytického slovesného tvaru

⁵² Na tzv. přechodník absolutní, který mohl vystupovat ve funkci predikátu ve starší češtině a ve zkoumaném období (1500–1620) ustupoval (HAVRÁNEK 1936: 55), narážíme pouze jednou (BlahMus 32.). Ostatní přechodníky zde chápeme jako větné členy a vztahy, které k nim vedou, za textové nepovažujeme (srov. např. RožmŠtěp 20.).

vypuštěno pomocné sloveso, a dále případy elize modálního (fázového) slovesa u složeného predikátu.⁵³ Srov. příklady (9) a (10) (příklad 11 ukazuje jejich kombinaci):

(9) Kdo koli z rozumných a zběhlých lékařů/ toho pilně šetřiti bude/ a ty případnosti/ jenž se při nemocných na ten čas nacházejí/ pilně rozvažovati [bude] (VočehMor 9.)

(10) Čtvrté/ mají se sobě v stavu manželském oboje strana věrně chovati a k tomu se ponoukati [mají], i v tom ostříhati [se mají] věcmi těmito (ThadManžel 15.)

(11) Lis má vždycky podlé naučení *Apulei* měsíce října odevřin [býti]/ čeřen [má býti] zalíván/ nádobí [má býti] pobíjené/ čistou studničnou vodou [má býti] namočen/ a pěkně vymeten a poklizen býti [má] (GoerVin 11.)

Koordinaci mezi trpnými participii či jmennými částmi verbonominálního přísudku chápeme jako větněčlenskou (srov. MIKULOVÁ et al. 2005: 396) – oba případy totiž není vždy snadné rozlišit. Výjimkou jsou pouze případy, kdy jsou participia samostatně rozvíta („Jsem tedy oprávněn konat tak a tak a [elipsa] oprávněn očekávat, že...; PRÁVO 3.).

Mezi koordinací větnou (textovou) a členskou se v případě slovesné elipsy dále rozhodujeme podle povahy ostatních větných členů. Na rozdíl od finitních sloves, která vždy chápeme jako základ nové klauze, posuzujeme ostatní členy podle jejich vzájemné sémantické kompatibility (neproblematické jsou případy s kontrastními podměty, které jsou vždy nekompatibilní a vyžadují nový přísudek: „Tóny mají určitou výšku, hluky [mají] neurčitou [výšku]“; HUDBA 16.) a podle **modifikace či rozvíti nepřítomného slovesa** (POLÁKOVÁ et al. 2012: 55–58): v příkladu (12) existuje vztah pouze mezi přívlastky, zatímco v (13) je elidované sloveso rozvíto adverbium *někdy*, v (14) modifikováno negací a v (15) je člen koordinace rozvíto rematizátorem (ten je sice součástí konektivního výrazu, avšak svou rematizační funkci tím neztrácí, srov. podkap. 5.3):

(12) Všechny rostliny, které budeme na zimu umisťovat do studených, ale světlých místností [...] (BONSAJ 10.)

(13) výběžky jsou sice také velmi tenoučké (1–4 tisíce mm), avšak někdy [elipsa] velmi dlouhé (MOZEK 7.)

(14) ta světlá hvězda, po druhé hodině na noc zapadající, byla Venuše, a ne [elipsa] nějaká nová hvězda (PartSoud 15.)

(15) Vedoucí by si měl umět poradit se všemi variantami. Dokonce [elipsa] i s agresivní reakcí [...] (ETIK 23., 24.)

⁵³ Za modální a fázová slovesa nepovažujeme jen ta, která tvoří základní repertoár (*moci, muset...*), ale i jejich významové ekvivalenty, např. *potřebí býti* (KoldPráv 9. aj.).

Dalším případem výskytu elipsy slovesa jsou **konstrukce s významem srovnání** se spojkami *jako, než* („Ale tato harmonie se nedá nastudovat tak snadno jako [se dají nastudovat] biologické zákonitosti“; ZHR 33.). Doplnění slovesa do těchto konstrukcí ujasňuje význam jejích členů (srov. MIKULOVÁ et al. tamt.: 669). Sloveso není doplněno pouze tehdy, když jde o přímé srovnání nějakého členu s nominativem („Vstoupil do chaloupky jako dlaň“), případně tehdy, je-li tento nominativ spojen se slovesem *být* („Chaloupka je jako dlaň“; MIKULOVÁ et al. tamt.: 671). Srovnávací konstrukce se liší od námi zavedeného textového vztahu přirovnání (podkap. 4.3) tím, že nejsou tvořeny nezávislými propozicemi (nelze je přeformulovat na spojení přes hranici uzavřeného grafického celku).

S elipsou verba finita se na tektogramatické rovině anotace PZK počítá konečně také v případě **apozičních spojení** s konektory *a to, a sice*, za něž se kopíruje sloveso již vyjádřené (srov. „Při onemocnění rakovinou chybí z počátku – a to [chybí] velmi často – pocit bolesti“; RAK1 12.). Podle Polákové et al. lze sice uvažovat o převoditelnosti této struktury na jednoduchou klauzi, ale nevznikne nikdy zcela synonymní konstrukce (tamt.: 65) – podle toho, jak chápeme text manuálu, je to tím, že teprve doplněné sloveso s sebou přináší členy na něm závislé (k anotaci srov. dále podkap. 5.3).

5.2 Kdy je klauze argumentem diskurzního konektoru

V předchozím oddíle jsme vymezili slovesnou klauzi jako základní formu výpovědi. Ne všechny klauze však za textovou jednotku považujeme. Kromě kritéria uvedeného v podkap. 4.2 (nezačleněnost propozice do struktury jiné propozice na základě valenčního rámce slovesa)⁵⁴ je třeba věnovat pozornost také následujícím jevům: 1) závislým klauzím obsahovým; 2) nepravým vztažným klauzím; 3) vsuvkám, 4) klauzím vztahujícím se k větným členům nebo ke klauzím nerealizovaným.

Případem, kdy řídicí klauze sama nepředstavuje propozici, jsou věty se slovesy mluvení a myšlení uvozující vlastní obsah výpovědi („Řekl, že příště přijde dřív a donese karty“ = „Příště přijdu dřív a donesu karty“; srov. HRBÁČEK 1994: 20). Vztahy mezi závislými

⁵⁴ Za sémanticky obligatorní doplnění slovesa řídicí klauze lze zřejmě považovat také klauze způsobové a místní, které nebyly zahrnuty do anotačního schématu PZK (srov. MLADOVÁ 2008: 47). Tato spojení bývá rovněž obtížné přeformulovat na nesouvětnou formu (zejm. na místní věty je v řídicí klauzi většinou ukázáno korelativem: „Šel (tam), kam ho nohy nesly.“; *jit někam* má jiný význam než *jit*).

klauzemi nesoucími obsah jsou v tomto případě tedy vztahy textovými (srov. POLÁKOVÁ et al. tamt.: 60), uvozovací řídicí klauzi do argumentu vždy zahrnujeme také. Srov.:

(16) **Praví sice někteří filozofi že se elementa aneb živly tohoto světa mohou mezi sebou jedno v druhé proměnit/ aby se jedno stvoření z druhého ploditi mohlo.** (ŘepanMor 15.)

Podobně jako uvozovací klauze se slovesy mluvení a myšlení chápeme jako textově nesamostatné i „sémanticky podspecifikované“ klauze (POLÁKOVÁ et al. tamt.: 58). Srov.:

(17) **Ale řekneš že rhetor jich také potřebuje.** I jest to tak: ale však ne hned čeho kdo potřebuje, to také k němu vlastně přináleží (GelenLog 5., 6.)

V příkladu (17) se vztah realizuje až konektorem *ale*, spojka či částice *i* neotvírá pozice pro dva argumenty, ale signalizuje spolu s vágním obsahem klauze pouze začátek nové výpovědi.

Zvláštním typem sémanticky vyprázdněných klauzí jsou konstrukce obsahující zápor a slova *jinak*, *jiný* apod. (případně je lze doplnit), po nichž následuje spojka *než(li)*, *leč* či *jediné* (srov. BAUER 1960: 338): „Právo pak nic jiného není/ nežli umění...“ (KoldPráv 7.). Bauer (tamt.: 338) hodnotí tyto konstrukce jako zvláštní typ výjimky, vyjadřující výlučně platný případ. V naší anotaci nemívají po spojce vždy sloveso (chápeme je jako frazém: „nic jiného není, než...“ = „je pouze a jediné...“, a proto elipsu nepředpokládáme), avšak ani v případě, že sloveso mají, textový vztah neznačíme, neboť část po spojce většinou nelze oddělit, aniž klauze před spojkou ztratí plný význam (takové hypotetické výpovědi by de facto chybělo réma). Srov. příklad (18) s netypicky vyjádřenou negací v první části konstrukce (příslowce *ledva*) a příklad (19), v němž se vztah výjimky sice realizuje mezi dvěma klauzemi, avšak v našem hodnocení nejde o vztah textový:

(18) Místo k takovým zahradám ode všech neužitečných bylin a planých kořenův [...] nejprve vyčištěno býti musí: což však *ledva* býti muože/ leč by všecko zkopáno/ vyrovnáno/ a vroucí vodú na skrže zproléváno bylo [...] (ŠtěpRozkoš 3.)

(19) [...] kteříž ani měkce neb povlovně/ ani zase tuze etc. nemohou zpívati. Než tak co [může zpívati] nemazný vůz/ jakž mu jeho nehladký hlas/ v nezpůsobném hrdle se formuje [...] (BlahMus 31., 32.)

V příkladu (18) je sémantický vztah výjimky vyjádřen konektorem *však* (konjunkci signalizovanou konektorem *což* jako další vztah neznačíme, srov. POLÁKOVÁ et al. 2012: 31 a zde podkap. 5.3), konstrukce s *leč* tento význam pouze zvýrazňuje. Příklad (19) není hodnocen jako doklad téhož vztahu, neboť první argument tvoří (nepravá) vztažná klauze.

Nepravé vztažné klauze jsou dalším problematickým jevem. V Mluvnici češtiny se rozlišuje typ pseudodeterminační (s relativy *který, jenž* a zájmennými příslovci: *kde* ad.) a navazovací (s relativy *což, přičemž, čímž* ad.; MČ III: 533–534).⁵⁵ V případě druhého typu jsou propozice hypotakticky spojených klauzí sémanticky nezávislé, a vztah mezi nimi je proto již na tektogramatické rovině popisu PZK anotován jako konjunkce (a případně upřesněn na úrovni diskurzních vztahů, např. konektor *čímž* může vyjadřovat vztah příčiny–důsledku; srov. POLÁKOVÁ et al. tamt.: 48). V případě typu prvního determinuje propozice závislé klauze jeden z členů propozice řídicí klauze, ale není do ní zahrnuta (jako jsou pravé vztažné klauze součástí nominální skupiny), neboť vyjadřuje děj následující po ději klauze řídicí. Často lze proto taková spojení přeformulovat na parataktická („Koupili televizi, [kterou mu dali | a dali mu ji] k narozeninám“). Mezi těmito a pravými vztažnými klauzemi vede však nejasná hranice (MČ III: 533).

Na pravé atributivní klauze se lze ptát otázkami *jaký? který?*, neboť identifikují nebo charakterizují nějaké substantivum (MČ III: 525). Nelze se však takto ptát tehdy, když je charakteristika obsažena již v řídicí klauzi (srov. příklad 20), nebo pokud jde spíše o vysvětlení než o charakterizaci – popis a explanace k sobě mají blízko (21):

(20) Jedna jest daleká a nadpřirozená/ která [a ta] z odstoupení od Boha, a z jeho ortele proti lidem vynešeného pochází. (ŽalStar 27.)

(21) A to činí ne ty hvězdy, než zrak náš/ který [ten totiž] se má obyčej měniti [...] (PartSoud 14.)

V příkladech (20) a (21) nejde o děj následný z hlediska času událostí v realitě, ale spíše o další posun v lineárním vývoji textu (srov. rozlišení času externího a interního času textového např. u Hoffmannové; HOFFMANNOVÁ 1983: 52). Oba příklady by bylo možné přeformulovat na dvě souřadné výpovědi, jak naznačujeme v hranatých závorkách.

Problematikou rozlišení pravých vztažných a pseudodeterminačních klauzí by bylo potřeba se ještě zabývat, a proto ve shodě s anotačními zásadami PZK chápeme vztažnou klauzi s relativy *který(ž), jenž* jako (druhý i první) argument diskurzního konektoru pouze tehdy, jestliže je v ní obsažen ještě jiný konektor (např. „[nejprv figúry neb charaktery liter

⁵⁵ Ke spojovacím prostředkům navazovacích vztažných klauzí by bylo zřejmě možné zařadit i některá zájmenná příslovce, např. *kdy*: „Bonsaje stavíme na rozšířené okenní desky nebo můžeme využít i radiátory, kdy nad nimi pomocí různých nástavců můžeme zhotovit police.“ (BONSAJ 25.). Výraz *kdy* v citovaném dokladu považujeme za konektor konjunkce.

předkládají/ a v známost uvodí etc.] kteréž když potom složeny a spolu vyřknuty bývají/ slovo srozumitelné zavzní“; BlahMus 18.).⁵⁶

Specifickým případem klauzí jsou dále **vsuvky**. Spolu s dalšími, nevětnými formami představují prvky jiné promluvové linie nebo jiné tematické oblasti uvnitř jednotek základní linie, často jsou proto odděleny interpunkcí (srov. MČ III: 673). Pokud takto graficky odlišená klauze obsahuje konektor a je v některém z výše uvedených sémantických vztahů ke klauzi, do níž je vsunuta (na pozici iniciální, středovou nebo koncovou), značíme zde mezivýpovědní vztah běžným způsobem (grafické členění vyjadřuje pouze jiný stupeň důležitosti obsahu; srov. MIKULOVÁ et al. 2005: 280).⁵⁷ V ostatních případech (kdy vsuvka vyjadřuje doplňující informaci bez konektoru, vztahuje se k modalitě výpovědi, komentuje proces vzniku textu, je prostředkem orientace adresáta v textové struktuře a vůbec prostředkem kontaktu autora s adresátem apod.) vztah vsuvky a základové klauze nijak nezachycujeme (opět ve shodě se současnou diskurzí anotací PZK). Pokud vsuvku tvoří více výpovědí, mezi nimiž je textový vztah, tento vztah započítáváme jako každý jiný (srov. PodolMěr 2.).

Zvláštní situace vznikají konečně v případě **anakolutu** (jeden z argumentů konektoru není v textu realizován) a tehdy, vztahuje-li se jedna z výpovědí pouze k **větnému členu**. Pokud jde o defektní konstrukci, postupujeme po jednotlivých kontektorech a hledáme ty, které mají pouze jeden argument. Srov. následující příklad (konektory s jedním argumentem značíme přerušovaným podtržením, se dvě plným podtržením):

(22) Ale poněvadž lokte pražského již od starodávna se užívá/ A toho jistá míra železná/ bedlivě udělaná/ a jak na rathauze Starého Města pražského/ do kamenných veřejí/ za dvěma železnými/ když se do obecní světnice jde/ [...] / tak i na Novém Městě pražském na rohu věže rathouzské/ pod radní světnicí/ na ulici dobře upevněná a zazděná jest/ Tak že každý maje k tomu přístup volný/ může tu sobě jistou míru téhož lokte pražského k potřebě své vzíti/ a z toho lokte jako z nějakého gruntu/ všecky jiné míry pocházejí. (PodolMěr 2.)

⁵⁶ Mluvnice češtiny (MČ III: 534) zmiňuje také typ nepravých vztahných vět se zájmenem *kterýžto*, v našem středněčeském materiálu podstatně zastoupený (např. „tak že jest jakási drsnatá/ ostrá/ vláčkovitá a k soli nápodobná věc [...] / kterážto sůl člověku přirozenou [...] z její náležité mírnosti [...] v nepořádnost obracuje“; ŘepanMor 11.). Vzhledem k tomu, že se v těchto případech relativum většinou vyskytuje před koreferujícím pojmenováním, považujeme je rovněž spíše za koreferenční (identifikační) prostředek než za potenciální konjunktivní konektor.

⁵⁷ Případem, kdy konektor uvozuje vsunutou doplňující informaci, ale nevztahuje se k základové klauzi jako ke svému argumentu, je např.: „Je mu totiž jasné, že umělecká literatura, speciálně próza (*a* on je prozaik povýtce [...]), tvořivě roste a žije“ (MČ III: 675) – téma a réma vsunuté klauze nejsou v přímočarém vztahu s členěním základové klauze, a proto tyto klauze nejsou argumentem jednoho konektoru.

V příkladu (22) je druhý argument konektoru *poněvadž* a současně i *ale* složen z výpovědí, mezi nimiž jsou další vztahy. Tyto zanořené vztahy existují mezi plně vyjádřenými textovými úseky, a proto je registrujeme běžným způsobem (nechali jsme stranou spojku *a* uvnitř verbonominálního přísudku: „udělaná a... dobře upevněná a zazděná jest“ a párový spojovací výraz *jak – tak i*, který spojuje pouze dvě místní určení v rámci téže výpovědi).

Pokud jde o vztah samostatné klauze a větného členu, manuál k anotaci diskurzních vztahů upozorňuje na tyto případy u vztahu exemplifikace a u apozičních struktur (tedy u vztahu formální souřadnosti, který je teprve třeba sémanticky anotovat); tyto vztahy nejsou hodnoceny jako vztahy mezi textovými jednotkami (POLÁKOVÁ et al. 2012: 51–52). V našem materiálu nacházíme různé doklady specifikace větného členu, ať už je jím jmenná skupina, nebo závislá klauze, např. „Pro založení zahrady je však nutné také dobře znát biologické zákonitosti, *tedy* v jakých podmínkách budou které rostliny dobře prospívat.“ (ZAHR 32.). V citovaném dokladu vede vztah klauze s konektorem *tedy* k jmenné skupině „biologické zákonitosti“, a proto jej jako textový neznačíme.

Jediným případem, kdy registrujeme i vztah samostatné klauze k jmennému větnému členu, jsou seznamové struktury. Jejich hypertématem je typicky substantivum s obecným významem (např. „ctnosti“; KocAbec 2., 3., 8.), který jednotlivé položky je specifikují.⁵⁸ Počítáme tedy na rozdíl od anotátorů PZK vztah mezi hypertématem a každou položkou zvlášť (viz podkap. 4.2).

5.3 Kolik slovních výrazů tvoří konektor

Pro identifikaci textového vztahu je podstatná jak sémantika konektoru, tak sémantika celých výpovědí. Za jeden konektor proto považujeme všechny lexikální výrazy, které zexplicitňují sémantický poměr mezi dvěma výpověďmi či rozsáhlejšími textovými úseky. Poměrně neproblematicky identifikovatelnými víceslovnými konektory v našem materiálu jsou tzv. alternativní lexikální vyjádření (srov. 3.2), která jen zastupují typičtější konektor (v hranatých závorkách):

⁵⁸ Položka seznamu může být i jediná, pokud se autor rozhodne navázat jiným vztahem a ve vytváření číslované či jinak pravidelně signalizované struktury nepokračovat.

(23) [...] **jakž to bude přesazeno do nehodného místa/ dařiti a šlechtiti se nechce.** Jako příklad toho: [Například:] *Vezmi pšenice k seti od Čáslavě/ a sej jí okolo Ledče/ aneb okolo Lipnice/ z čisté pšenice urodí se v první léto polovici žita* [...] (RožmŠtěp 7. 8.)

(24) **Záludnost choroby a hlavní potíž s jejím léčením spočívají v tom, že nádorové buňky se od zdravých buněk liší kromě své schopnosti neomezeného množení jen zcela nepatrně.** [...] A nejen to. [Navíc] *Většina nádorů není jen beztvorou hmotou, ale naopak [elipsa] dobře organizovaným útvarem* [...]. (RAK2 8., 9. 10.)

Z uvedených příkladů je zřejmé, že alternativní lexikální vyjádření konektoru může mít i formu klauze (zde s gramatickou elipsou predikátu), podobně jako mají původně větnou formu i některé konektory vyjadřující explikaci či specifikaci (*to znamená, že; to jest*).

Sejde-li se v jedné větě více výrazů s potenciální konektivní funkcí, je třeba zjistit, zda vyjadřují různé sémantické vztahy nezávisle na sobě, nebo naopak společně signalizují jeden vztah, anebo zda některý z výrazů neplní jinou funkci v rámci věty. Tyto situace nastávají při souvškytu souřadících spojek a těch (především) částicových či adverbálních výrazů, které jsou funkčně homonymní, tj. mohou plnit nejen funkci konektivní, ale také rematizační či větněčlenskou nebo mohou vyjadřovat postoj mluvčího (viz 3.2; naopak při souvškytu souřadících a podřadících spojek vzniká jistý problém pouze u souřadícího spojovacího prostředku *a to*; viz dále). Tyto výrazy mohou význam souřadících spojek buď zdůraznit (*ještě než, ba ani*), nebo změnit (*a přece, nejen – ale i*; srov. MIKULOVÁ et al. 2005: 913), ale také na něj nemusejí mít vliv: to se týká především časových určení, která se vyskytují spolu s konektory jiných vztahů (*potom + ale*), a výrazů vyjadřujících postoj (*ale + asi*).

Za součást konektoru (resp. za výraz modifikující souřadící spojku) se podle technické zprávy k PZK 2.0 nepovažuje výraz, který plní v daném kontextu funkci rematizátoru (MIKULOVÁ et al. 2005: 912). Ovšem podle anotačního schématu k diskurzním vztahům jsou součástí konektoru takové modifikující výrazy, které mohou plnit konektivní funkci i samy, bez souřadících spojek – a rematizátory mezi ně patří (pokud mají v dosahu sloveso nebo např. zaujímají iniciální pozici v klauzi; POLÁKOVÁ et al. 2012: 12–16). Pokud tedy rematizátor význam spojky ovlivňuje, do konektoru jej zahrnujeme, srov. (25) a související příklad (26):

(25) [Jediným vhodným zdrojem energie, jež je tu navíc, může být gravitace...] **Jestliže se Jupiter v současné době smršťuje, byť [elipsa] jen pranepatrně [...], stačí uvolněná potenciální [gravitační] energie pozorovaný přebytek zcela pokrýt.** Ale mohou být i jiné příčiny [vyzařování

gravitační energie než smršťování], které úzce souvisejí s vnitřní stavbou této obří planety. (ASTRO 26., 28., 29.)

(26) [Co se dotýče příčin/ z kterých by pošla kométa/ těmi nebudu se již nyní zaneprázdňovati/ abych neprodil/ pospíším raději k vyznamenání jejim...] **Toliko toto krátce voznámím/ že ta veliká a hrozná hromobití při konci roku předešlého/ a potom větrové náramně velicí a dosti dlouho trvající/ byli jistým znamením a příčinou zplození kométy. Naposledy ještě i tohoto dotknouti musím.** (HájVyp 15., 16., 17.)

V příkladu (25) označujeme jako konektor dvojici výrazů *ale i*, neboť spojení daných textových úseků má podle naší interpretace význam gradace⁵⁹ (díky rematizátoru *i* lze výraz *ale* nahradit výrazem *navíc*). Ve druhém příkladu jako by byl modifikován sám rematizátor *i* (původem spojka) v konektivní funkci (mohl by výpověď připojovat samostatně). Výraz *ještě* funguje v podstatě jako druhý rematizátor (zdvojování prostředků nebylo ve zkoumaném období střední češtiny neobvyklé, viz dále), časové určení *naposledy* se vztahuje k internímu času textu a takové výrazy zde hodnotíme jako konjunktivní (srov. podkap. 5.4). Výsledným významem je pak opět gradace: první argument („Toliko...“) je totiž ve vztahu výjimky ke kontextu uvedenému v hranatých závorkách a druhý argument („Naposledy ještě i...“) přidává navzdory očekávání (tedy oproti pouhé konjunkci) další výjimku (neguje jedinnost implikovanou výrazem *toliko*).

Další případ posunu významu spojky můžeme pozorovat v příkladu (24) výše („Většina nádorů...“). Konektor vyjadřující vztah zanořený ve druhém argumentu vypadá na první pohled jako typický konektor gradace: [*ne*]jen – *ale* (s negací na slovese). Užití výrazu *naopak* modifikujícího spojku *ale* („[*ne*]jen... ale naopak“) v tomto kontextu však signalizuje nikoli význam gradace, ale rektifikace.⁶⁰ zatímco při gradaci oba obsahy argumentů platí, při rektifikaci (substituci) nikoli (konektor lze také nahradit typičtějším výrazem *nýbrž*). Částice *jen* tedy součástí konektoru není (vyjadřuje hodnotící postoj mluvčího k označení *beztvará hmota*, lze ji nahradit adjektivy *pouhý*, *nějaký*).

Částicové či adverbialní výrazy mohou význam spojky i spojovacího výrazu jiného druhu také jen zdůrazňovat či upřesňovat – v našich středněčeských textech se v těchto případech

⁵⁹ Povaha vztahu je lépe zřejmá ze širšího kontextu. Autor argumentuje, že uvolňování gravitační energie je jediným možným vysvětlením skutečnosti, že planeta může mírně zářit, a přitom nebýt vyhaslou hvězdou. Uvolňování gravitační energie lze oprávněně předpokládat nejen v případě, že se Jupiter smršťuje, ale i v případě, že dochází k jiným fyzikálním procesům uvnitř planety (viz ASTRO 38.).

⁶⁰ Konkrétně jde o substituci, neboť první z argumentů není pouze poopraven, ale je popřen a nahrazen obsahem druhého argumentu (srov. MČ III: 458).

může kumulovat i několik slov (např. *však proto nicméně* pro vyjádření přípustky, VočehMor 19.; o přehodnocení významu *proto* na *přesto* viz BAUER 1960: 69; srov. též např. *když pak potom*; StčS, heslo *pak*). Ojedinele je pro vyjasnění významu spojky zopakován celý argument s typičtější spojkou:

(27) Že jest jed/ v tom se spolu snáší všickni/ jak staří/ tak i noví mudrci [...] Ale ačkoliv jest morová rána jed/ nic méně žádný jed není tak veliký/ tak zlý/ a tak hrozný/ jako tento. (ŘepanMor 3., 4.)

V příkladu (27) je klauze uvozená spojkou *ačkoliv* vsuvkou (nelze ji smysluplně zařadit za řídicí klauzi), která (stejně jako příslovce *nicméně*; srov. BAUER tamt.: 56, 46) zexplicitňuje přípustkový vztah zprostředkovaný méně sémanticky vyhraněnou spojkou *ale* (srov. též souvýskyt *ale poněvadž pak* (KoldPráv 10.), v němž *ale* spolu s *pak* vyjadřuje konfrontaci; k významům konektoru *pak* viz podkap. 5.4).

Někdy má zmnožení konektivních výrazů zřejmě i jiný účel – např. zdvojení rematizátorů s konektivní funkcí, na které jsme ve středněčeských textech narazili výše, mohlo být motivováno snahou užít samostatný výraz pro každou funkci, rematizační i konektivní:

(28) Po kopačce sluší také rozvody klásti [...],těž také břidlicí/ neb jinou dobrou zemí [elipsa] zanášeti (GoerVin 7.).

Jindy se konektor zřejmě promítá z textového úseku nesoucího vlastní obsah do úseku uvozovacího, a signalizuje tak vztah v předstihu:

(29) Pokud bychom však tuto definici nerozvedli dále, mohl by pozornější čtenář namítnout – a co morálka, náboženství, obyčeje a zvyky? (PRÁVO 24.)

V příkladu (29) vyjadřují oba výrazy tentýž vztah, opozici obsahové klauze k předchozímu kontextu.

Větší přehlednosti syntaktické struktury pak patrně slouží párové konektory, vyjadřující jeden vztah výrazem v každém argumentu. Středněčeské texty obsahují širší repertoár těchto párů než novočeské (např. *ale – však*, *ač – ale*, *proto – nebo*, *poněvadž – protož*). Ocitnou-li se vedle sebe výrazy z různých párů, zřetelně vyznačují sdílený argument – srov. „Však proto...“ níže:

(30) A ačkoli znám to dobře/ že [...] ten a takový lépe tu kométu spatřiti jest mohl/ a tak dostatečněji o ní [...] souditi [...] Však proto ani na takové spustiti se nenáleží/ Neb i oni pochybiti [...] mohou (HájVyp 7., 8.)

Celý úryvek (30) představuje druhý argument konektoru *a* (za první považujeme celý předchozí kontext, viz HájVyp 1.–6., mezi úseky je vztah konjunkce). Do něj jsou zanořeny vztahy vyjádřené párovými konektory *ačkoli – však* a *proto – neb* (interpretaci *proto – neb* jako páru dáváme přednost před modifikací *však proto*, viz výše).

Zatímco výraz *proto* má zřejmou funkci koreferenční, odkazuje (anaforicky či kataforicky) na druhý z argumentů, souřadící spojka či příslovce jako párový výraz (*ale, však, příp. i, a*) odrážejí zbytkem svého lexikálního významu sémantiku mezivýpovědního vztahu (BAUER 1960: 345–347; podle Bauera tedy nejde o spojky, ale o částice). Ve staré češtině rozhodovalo v případě spojky *ač* užití párového *ale* dokonce o tom, zda jde o vztah podmínkový či (podmínkově-)přípustkový⁶¹ (BAUER tamt.: 327). Párové *ale* po podmínkové spojce nacházíme i v našem materiálu:

(31) [...] a nenuž li ho pro nenadállost jídlem aneb nápojem dobře počtiti/ ale přívětivostí a vlídností tak se k němu chová/ aby ji [...] nemohl pomlúvati. (KocAbec 20.)

Spojka *-li* v příkladu (31) však přípustkový význam nikdy neměla (a v 16. století jej již téměř nevyjadřuje ani spojka *ač*; BAUER tamt.: 308), a proto zde registrujeme pouze vztah podmínkový (srov. BAUER tamt.: 327, kde je podobný případ označen jako odchylka; též význam ‚aspoň‘ v StčS: heslo *ale*).

Zmínili jsme se o tom, že podřadící a souřadící spojovací výrazy signalizují vztahy nezávisle na sobě. Pouze v případě výrazu *a to* připojujícího výpověď s elidovaným slovesem posuzujeme význam vztahu i podle dalšího konektoru. Např. v úryvku (32) registrujeme specifikaci (*a to*) a současnost (*když*), zatímco v následujícím dokladu (33) konjunkci (*a to*) a příčinu–důsledek (*proto že*), neboť časový vztah konkretizuje děj prvního argumentu (elidovaného slovesa) specifickou okolností, kdežto kauzální vztah takovouto podrobnost (která je podstatou specifikace) k jeho průběhu nedodává.⁶²

(32) též také břidlicí/ neb jinou dobrou zemí zanášeti [elipsa]/ a to [elipsa] když jest les sezralý (GoerVin 7.)

⁶¹ Tento vztah není ve schématu anotace diskurzu v PZK ani v této práci užíván. Anotujeme podmínku nebo přípustku podle toho, zda je mezi argumenty popřena očekávaná kauzální souvislost (přípustka), nebo není (a lze konektor doplnit např. na *i tehdy, když*).

⁶² V hodnocení konektorů za výrazem *a to* se odchylujeme od anotačního schématu PZK, v němž se v případech, jako jsou (32) a (33), počítá pouze s jedním mezivýpovědním vztahem: konjunkcí (POLÁKOVÁ et al. 2012: 65). Jestliže struktury s *a to* považujeme za nezávislé klauze (v apozici ke klauzi předchozí), pak je podle našeho názoru diskurzivní vztah i mezi těmito klauzemi a dalšími, které se k nim vztahují.

(33) z čisté pšenice urodí se v první léto polovici žita [...]. A to [elipsa] proto: že jest země nepříhodná/ a jiné povětrí. (RožmŠtěp 8. 9.)

Specifickou roli hrají při signalizaci mezivýpovědních vztahů časová určení. V přítomnosti jiných konektorů nemodifikují význam těchto konektorů, ale samostatně vyjadřují časový vztah – mezi dvěma argumenty jsou pak vlastně vztahy dva (POLÁKOVÁ et al. 2012: 31). Při analýze obecně zachycujeme pouze vztah primární, sémanticky výraznější: tím je v těchto situacích vždy vztah kontrastivní (v našem materiálu jde o vzácnou kombinaci, srov. *ač + sprvu – ale*; RožmŠtěp 5.), naopak při souvýskytu s konjunkcí značíme vždy jeden z časových vztahů (*a potom*; BONSAJ 16. aj.; konjunkce sama o sobě může mít implicitní význam následnosti, viz POLÁKOVÁ et al. 2012: 49). Kauzální vztahy s časovými úzce souvisejí, sdílejí i stejné vyjadřovací prostředky (HOFFMANNOVÁ 1983: 58), a proto určení výraznějšího vztahu někdy záleží spíše na sémantice výpovědi a na kontextu. Srov. následující příklady:

(34) Pakli co toho prvé pozná býti při manželu/ hned to předchází/ a hněv manžela svého krotí (KocAbec 19.)

(35) [...a tak jí můžeš nechat/ až by se dobře ujala/ neb potom budeš moci na ní bezpečněji štěpovati.] Když ovšem pláň se ujme/ majíc ona již od ujatých kořenův posilu/ také potom snáze po vrchu s roubem se spolčí/ a k pěknému vzrostu jemu pomůže. (RožmŠtěp 26.)

V příkladu (34) výše mají časová adverbia „početní převahu“, ale úryvek se vyskytuje v kontextu obecně platných rad pro určité případy, a proto za primární považujeme vztah podmínkový (spojka *-li* navíc časový význam ani v minulosti neměla, a proto časovému sledu událostí zřetelně dodává kauzální souvislost; BAUER 1960: 396, viz též podkap. 5.4 k významu *pak*). V příkladu (35) časové adverbium interpretaci spojky ovlivňuje (*potom* → *když = až*; srov. kontext v hranatých závorkách, k němuž je příkladové spojení implicitně ve vztahu explikace, a tudíž částečně opakuje to, co již bylo řečeno, srov. podkap. 4.3), a proto dáváme přednost vztahu časovému před podmínkovým.

V příkladu (35) narážíme také na další výrazy, které se jindy na signalizaci mezivýpovědního vztahu podílejí: *ovšem* a *také*. U takových výrazů vždy zvažujeme, zda nemohou mít vedle jiné funkce ve výpovědi funkci konektivní. V tomto případě ji nemají (nemohou modifikovat podřadicí spojku): *ovšem* vyjadřuje postoj mluvčího k obsahu závislé klauze (jistotu o jeho platnosti; srov. StČS: heslo *ovšem*), *také* plní de facto stejnou funkci v klauzi řídicí (srov. ekvivalent *zajisté* uvedený u obou výrazů, ESSČ: heslo *také*). Podobně v našich novočeských textech nacházíme souvýskyt *ale a prostě* (RAK2 27.): *prostě* může být

konektorem generalizace, ale v daném kontextu hraje pouze roli postojové částice (spojku *ale* typicky nemodifikuje).

5.4 Víceznačné konektory a problémy s odlišením vztahů

Konektory jsou nejvýraznějším, ale zřídka zcela spolehlivým indikátorem určitého sémantického vztahu. Jako víceznačné označujeme ty, jejichž interpretace závisí více než u jiných na kontextu (tj. nejde o konektory typické pro určitý vztah, jako je např. *přestože*) nebo je jejich funkce v čase proměnlivá (způsob jejich užívání se vyvíjel) a je třeba je nahlížet z historické perspektivy. Za takové považujeme především pův. příslovce *pak* a *te(h)dy*, překvapivé významy vyjadřují v našich starších textech rovněž složené výrazy *a tak a tak že*.

Na určení typu sémantického vztahu se však zásadní měrou podílí sémantika argumentů daného konektoru (vlastní význam či okruh typických funkcí spojovacího prostředku spíše naznačuje pole možných interpretací), základ problému tudíž spočívá v interpretaci vztahu mezi obsahy výpovědí, v přiřazení tohoto vztahu k některému předem definovanému typu. Málo zřetelné přechody mezi těmito typy bývají především ve skupině vztahů rétorických a kontrastivních. Pozornost věnujeme zvláště vztahům vyjadřovaným konektory *(a)však* a *ale*, zmíníme se také o některých funkcích konektoru *a*.

Přísluvečný výraz *pak* mohl již ve staré češtině signalizovat několik vztahů (StčS: heslo *pak*; BAUER 1960: 48): konfrontaci (příp. jiný kontrastivní vztah), konjunkci (jako „pokleslá konfrontace“, nejsou-li děje protikladné – viz níže), předčasnost–následnost a některý z kauzálních vztahů (podmínku, příčinu–důsledek; srov. též POLÁKOVÁ et al. 2012: 71). Stejně tak mohlo jít o výraz bez konektivní funkce, vyjadřující postoj mluvčího k obsahu výpovědi (jako ekvivalent výrazů *koneckonců*, *ostatně* ap.; StčS: tamt.).

Při analýze nejprve zvažujeme, zda a v jaké míře *pak* v daném kontextu vyjadřuje kontrastivní význam (zejm. konfrontaci; o problematice rozlišování jednotlivých kontrastivních vztahů viz v podkap. 4.3). Srov. příklady (36) a (37):

(36) **Vrchní se jmenují kderěžkoliv známé jsou jednomu každému a světlé, tak že snadně samy od sebe srozumíny budou moci býti. Nizší pak sou kderěž nemohou se jináč srozumívati leč ty vrchní předcházeťi budou.** (GelenLog 12., 13.)

(37) ***Ius publicum*, právo obecné/ zavírá a obsahuje v sobě ouřady a povinnosti osob v ouřadech postavených/ [...]. A pod titulem *iuris publici* všechna také práva císařská rozuměti**

se mohou. *Pod jménem pak iuris privati, to jest práva obzvláštního aneb na osoby se vztahujícího/ zavírá se ius naturale, právo přirozené: ius gentium, právo všech národuov aneb lidí/ [...]* (KoldPráv 12., 13., 14.)

V příkladu (36) se jedná o typickou konfrontaci dvou výpovědí (srov. MČ III: 462) – jejich témata jsou v kontrastu díky sémantice užitých lexémů (*vrchní – nižší*), rémata díky negaci (srozumitelné samy o sobě – nesrozumitelné samy o sobě). V příkladu (37) sice nacházíme rovněž lexikální protiklad v tématu výpovědí (*publici – privati* ad.), avšak rémata nejsou do kontrastující souvislosti postavena (ve výpovědích prvního argumentu se specifikuje oblast působení daného práva, v druhém argumentu je příslušné právo nezávisle subkategorizováno – autorovým cílem tedy nebylo práva srovnávat). Konektor *pak* ve druhém příkladě tedy považujeme za vyjádření konjunkce.⁶³

Pokud původní konfrontační význam konektoru poklesá v konjunkci, jak to ilustruje příklad (37), stává se *pak* vyjádřením posunu v interním čase textu (bývá nahraditelné explicitnějším ekvivalentem *dále*, srov. např. PodolMěr 7. „sáh pak...“; o implicitním významu následnosti jiného konjunktivního konektoru, spojky *a*, jsme se zmínili výše v podkap. 5.3). Příznačné je proto jeho užití ve výčtu (srov. StČS: heslo *pak*, 4. význam a např. text GoerVin v Příloze). Jedná-li se o popis děje či pracovního postupu, bývá pro rozlišení vztahu týkajícího se času interního (konjunkce) a času externího (předčasnost–následnost) potřeba vzít v potaz širší kontext. Např. vztah mezi argumenty v úryvku (38) by bylo na první pohled možné interpretovat jako předčasnost–následnost:

(38) Mají se také vinaři při tlačení vína čistotně míti/ sudy horkou vodou s tureckou šalvějí/ pelynkem a jalovcem zvařenou vysichrovati. A potom pěknou studenou vodou vyplakovati [...]. A tak pomalu mest do nich líti/ a červené pro barvu tím častěji karbovati/ a až do dna hejbatí. Jest pak hned zvláště když jest les sezralý potřebí tyči tahati/ a vinice pěkně krýti [...]. (GoerVin 12.–16.)

Činnosti popisované v příkladu (38) po sobě reálně následují, nejsou ovšem téhož druhu a bezprostředně na sebe nenavazují. *Pak* tedy vyjadřuje konjunkci, připojuje nové téma (naznačené již tematicky sestaveným nadpisem kapitoly: „Kterak se lísy připraviti/ vína zbirati/ sudy sichrovati/ a vinice krejti mají“).

Význam časové následnosti u *pak* v některých případech plynule přechází ve význam kauzální (o souvislosti těchto vztahů jsme se zmínili v podkap. 5.3). Touto neostrou hranicí se

⁶³ O tom, že formálně paralelní (příp. inverzní) syntaktická výstavba výpovědí bez kontrastivního obsahu nestačí k tomu, aby bylo dané spojení považováno za konfrontační (např. „Doktoři se rozptýlili po ošetřovnách, sestry šly zkontrolovat infúzní procedury.“), viz v Mluvnici češtiny (MČ III: 462).

zabývá manuál k anotaci diskurzních vztahů jako jedním z případů „netypických kauzálních struktur (v širokém smyslu)“; tyto případy se řeší tak, že pokud lze první argument vztahu přeformulovat na vedlejší větu začínající konektorem *jestliže, pokud, když* apod., značí se vztah jako podmínkový; u nejednoznačných spojení rozhoduje převládající sémantická složka (POLÁKOVÁ et al. 2012: 71–72). Dilema, zda značit časový, nebo kauzální vztah, ilustrují příklady (39) a (40):

(39) **Kromě toho se v proláclinách dlouho udržuje mokrá půda a keře mají na takových místech sklon ke žloutence, jejich plodnost je pak kolísavá a brzy uhynou.** (VINARĚ 6.)

(40) [Jiné pak měření velmi rozdílné tohoto jest/ kdež se dýlka a šířka měřiti má... A [elipsa] pro lepší vyrozumění tomu/ když se má odměřiti jeden loket země/] **Tehdy položíc na zem loket/ [elipsa] vyměřiti místo/ aby bylo na všechny čtyry strany šířky i dýlky jednoho lokte/ Ten pak prostředek mezi těmi čtyry lokty odměřený/ jeden loket země drží [...]** (PodolMěr 17., 18.)

V příkladě (39) se kloníme k interpretaci vztahu jako časového, neboť kolísavá plodnost a uhynutí nejsou přímými důsledky žloutenky (ta je jen symptomem) ani udržování mokré půdy v proláclinách (to nejprve způsobuje hnilobu). Užité konjunktivní vztahy (s implicitním významem následnosti) pak svědčí o tom, že jde o popis jednotlivých fází nežádoucího děje, tedy o postup v čase. Příklad (40) interpretujeme (i díky slovosledné pozici *pak*, oddálené od slovesa) jako podmínku, přestože první argument nelze jednoduše přeformulovat na podmínkovou vedlejší větu (je defektní – neobsahuje finitní slovesný tvar, a doplníme-li modální sloveso, např. ve tvaru „máš“, lze již těžko doplnit podmínkový konektor). Navíc vzhledem k tomu, že klauze uvozená výrazem *tehdy* je už součástí jiného podmínkového vztahu („když... tehdy...“, viz kontext v hranatých závorkách), jde v případě argumentu s konektorem *pak* vlastně o výsledek výsledku podmínky (nemluvě o tom, že i klauze s výrazem *když* má dvojí potenciální vazbu: jak ke klauzi předchozí, tak ke klauzi následující).

Ještě složitější sémantické poměry nacházíme tam, kde se ve vztahu výpovědi uplatňuje významový rys návratu k již řečenému (vyznačují se jím zejm. vztahy rétorické, rozpracovávající předchozí formulaci). Konektor *pak* bývá v tomto užití často zaměnitelný s konektorem *te(h)dy* (spojuje je časový významový odstín, srov. i REJZEK 2001: heslo *tedy*) a bývá i v podobné míře nejednoznačný (Jínová doložila u konektoru *tedy* vedle významu příčiny–důsledku také význam rektifikace, ekvivalence a slabého důsledku/vysvětlení/vyplývání a upozornila na fakt, že *tedy* neotvírá vždy pozice pro dva argumenty; JÍNOVÁ 2011). Následující příklady některé takové situace ilustrují:

(41) **Proti tomuto pravidlu chybje ten, kdo zapomene uvést některý z členů dělení – pak je dělení úzké,** [nebo ten, kdo uvede mezi členy dělení ještě nějaký pojem, který do děleného pojmu nepatří – pak je dělení příliš široké.] (LOG 32.)

(42) **Jakož pak od gruntu všeliké stavení se zakládati/ a odtud dále nahoru hnáno býti má: takž i tuto při spisování zpráv kantorů/ neb zpěváku potřebných/ od gruntu počítí se musí.** [Ano [= vždyt'] i ti jenž čísti učí/ nejprv figury neb charaktery liter předkládají/ a v známost uvedí etc. kteréž když potom složeny a spolu vyřknuty bývají/ slovo srozumitelné zavzní.] *Titot' pak jsou gruntové neb počátkové/ a jako nějací pramenové z nichž potom řeka kantorského zvuku se valí. I. Noty. II. Klíčové. III. Hlasy.* (BlahMus 17., 19.)

Mezivýpovědní vztah v příkladu (41) chápeme jako explikaci – druhý argument vysvětluje, proč je něco kvalifikováno jako chyba (na rozdíl od příčiny–důsledku se neuvádí, proč chyba nastala; srov. POLÁKOVÁ et al. 2012: 38 a zde podkap. 4.3). Podmínkové interpretaci brání fakt, že bychom za první argument museli považovat jen nesamostatnou podmětnou klauzi.

Příklad (42) je z hlediska interpretace složitější. Blahoslav předesílá, z čeho pramení pojetí jeho výkladu: je vždy třeba začít od základu (vždyt' i v gramatikách se začíná nejmenšími jednotkami – hláskami/písmeny).⁶⁴ Výklad tedy začne od základních materiálních předpokladů pro sborový zpěv. Zdá se, že první dvě výpovědi (srovnávací struktura „Jakož..., tak...“) tvoří jistou podmínku realizace výpovědi s *pak*, není jimi však podmíněn obsah poslední výpovědi (noty, klíče a hlasy jsou nezbytnými předpoklady pro zpívání bez ohledu na to, že výklad má začínat od základů). Soudíme tedy, že jde o nepravou podmínku (srov. POLÁKOVÁ et al. 2012: 36).⁶⁵

Dalším sporným bodem je hodnocení výrazu *pak* užitého po tázacích zájmenech a zájmených příslovcích. Staročeský slovník uvádí pouze příklady zvolacích vět s dvojicí výrazů *co pak*, v nichž je *pak* považováno za zdůrazňovací částici (StčS: heslo *pak*). O téže zdůrazňovací funkci lze uvažovat i u vět tázacích (srov. např. PSJČ, jehož doklady sahají

⁶⁴ Výpověď „Ano...“ do prvního argumentu konektoru *pak* nezahrnujeme, neboť z hlediska výstavby textu pouze rozšiřuje druhou část struktury „Jakož..., tak...“ o další podpůrný argument v rétorickém smyslu (stojí k ní ve vztahu explikace).

⁶⁵ Srov. blízkou situaci jinde: **Na otázku, co je právo [...], neexistuje jednoznačná odpověď. [...]** *Vyjďeme tedy z definice práva u nás a v zemích střední Evropy nejvíce zakořeněné [...]* (PRÁVO 9., 23.). Tentokrát je však sémantickým vztahem mezi výpověďmi klasický důsledek, neboť obsah obou spočívá (na rozdíl BlahMus 17., 19.) na metatextové rovině (vypovídání o tom, co by se mělo psát).

k roku 1770), stejně tak ovšem přichází v úvahu zachování navazovací funkce prostředku. Srov. příklad (37) výše s (43):

(43) **Odkudž patrná jest věc [...] / že ta světlá hvězda, po druhé hodině na noc zapadající, byla Venuše/ a ne nějaká nová hvězda/ jakž se mnozí domnívali/ a snad i někteří astrologové domnívati budou. [...]** A *snad řekne někdo: Proč pak jiným časem, když za sluncem u večer jde, a ráno před sluncem, též tak patrná a jasná není?* (PartSoud 15., 17.)

V komentáři k příkladu (37) výše jsme konstatovali, že se konektor téhož vztahu opakuje v uvozovací i v obsahové klauzi. Podobným případem je i úryvek (43): konektor *a* stejně jako konektor *pak* vyjadřuje opozici k předchozímu tvrzení (názoru, že domnělá nová jasná hvězda je Venuše, se oponuje tím, že Venuše v jiný čas takhle jasná nebývá; o odporovacím významu spojky *a* viz BAUER 1960: 59–61). Konektivní funkci tedy předpokládáme i u dalšího dokladu *pak* z téhož textu:

(44) **...A tak nic divného není/ že se tak jasně ukazovala: poněvadž i jiní planétové a hvězdy, čím dále jsou od slunce, tím také jasněji svítí: a čím jsou od něho blížeji/ tím temněji paprskují. Proč pak hvězdy jiné ve dne nesvíti/ krom Měsíce a někdy Venuše?** (PartSoud 17.–21.)

Prvním argumentem konektoru *pak* je předchozí úsek textu počínaje otázkou citovanou výše (otázka citovaná nyní tedy navazuje jak na otázku předchozí, představující stejnou stranu stylizovaného dialogu, tak na předchozí odpověď). Vztah mezi těmito úseky interpretujeme jako konjunkci (jde opět o posun v interním čase textu: ‚dále chci vědět...‘; viz HALLIDAY – HASANOVÁ 1976: 236).

Konečně nastávají i situace, kdy *pak* není (samostatným) konektorem mezivýpovědního vztahu, a to v případě některých víceslovných konektorů a tehdy, když vyjadřuje postoj mluvčího k obsahu výpovědi.

Staročeský slovník (StčS: heslo *pak*) dokládá ustálená spojení *ač pak*, *by pak* (,i kdyby, připustka), *ovšem pak* (,natož pak‘, gradace), která nalézáme i v našem materiálu a hodnotíme je jako jeden konektor (KoldPráv 6., ThadManžel 13.); při složitější kombinaci těchto výrazů však s konektivní funkcí *pak* počítáme (trojice *ačkoli pak – však* (ŠtěpRozkoš 17.) vyjadřuje dva vztahy: konjunkci a připustku, neboť úsek 17. představuje dodatečně připojené (implicitní) vysvětlení k výpovědi 15., nevztahuje se tedy k výpovědi bezprostředně předcházející a bez konektivního prostředku by narušoval koherenci textu).

Zvláštním případem je spojka *pakli* (jedenkrát se v našem materiálu vyskytuje i obdoba *li pak*). Podle Bauera vyjadřovala ve staré češtině zároveň vztah podmínkový a odporovací, popř. slučovací, jak odpovídá významu jejích složek; současně však autor uvádí, že se často vyskytovala v kombinaci *a pakli* (BAUER 1960: 49). Dalo by se tedy uvažovat o tom, zda *pak* svůj samostatný význam ve spojce neztrácí. Vzhledem k jiným pleonastickým způsobům vyjadřování mezivýpovědních vztahů (viz 5.3) však soudíme, že *pak* ve spojce *pakli* samostatný vztah signalizuje (při souvýskytu *a pakli* počítáme jeden vztah konjunkce; PodolMěr 19.).

Pokud se *pak* vyskytuje spolu s konektory mimo výše zmíněná ustálená spojení, řešíme tyto případy stejně jako v podkap. 5.3 (srov. zejm. příklad 27 výše). K identifikaci vyjádření postoje dobře slouží substitute *pak* výrazem *ostatně* (viz HájVyp 11., PodolMěr 1. – na rozdíl od např. KoldPráv 10.).

Výraz *pak*, až do poč. 20. století (srov. hesla v PSJČ a SSJČ) patrně jeden z nejméně jednoznačných prostředků vyjadřování mezivýpovědních vztahů, alternuje v některých kontextech s původně časovými příslovci *opět*, *zase* a *te(h)dy* (např. ThadManžel 5., GelenLog 25., 40.). Zatímco u prvních dvou výrazů zvažujeme pouze to, zda fungují ve výpovědi jen jako časová určení, nebo mají konektivní funkci (v tom případě obsazují zpravidla druhou slovoslednou pozici a nevztahují se ke slovesu), výraz *te(h)dy*, jak jsme uvedli výše, představuje podobně nejednoznačný konektivní prostředek jako *pak*. Největší problémy tu vznikají při rozlišování mezi různými vztahy rétorickými (viz podkap. 4.3), neboť mezi těmito vztahy nelze vždy vést jasnou hranici (POLÁKOVÁ et al. 2012: 53) a většina z nich přitom může být tímto konektorem vyjádřena. Srov. příklady (45) a (46):

(45) **V 18. i 19. století byli astronomové v zajetí představy, že obří planety Jupiter i Saturn jsou vývojově někde mezi žhnoucím Sluncem a chladnou Zemí. Jsou to tedy tělesa, jež sama mírně září.** [Taková představa byla...] (ASTRO 2., 3.)

(46) **Buňky jsou valnou většinou nahromaděny v ústřední nervové soustavě. Spojují se tam vzájemně svými výběžky často velmi složitým a mnohotvárným způsobem. Dlouhá vlákna (neurity) vytvářejí často uvnitř ústřední nervové soustavy celé svazky (dráhy) vláken, běžících jedním směrem, k jednomu cíli. Ústřední nervová soustava je tedy jakousi spojovací a přepínací stanicí, v níž se uskutečňuje vzájemné spojování a rozpojování neuronů pomocí zápojů – synapsí, jež se mohou otvírat a [elipsa] zavírat.** (MOZEK 17.–20.)

V příkladu (45) bychom místo konektoru *tedy* očekávali spíše *totiž*, neboť interpretace vztahu jako explikačního by zde, vzhledem k tomu, že jde o jakousi krátkou odbočku, vysvětlivku, dávala dobrý smysl. Konektor *tedy* však naznačuje zmíněný slabý důsledek

(JÍNOVÁ 2011; explikace je, jak je patrné i z typických konektorů *neboť* či *protože*, blízká naopak příčinné perspektivě vztahu příčiny–důsledku; srov. MČ III: 480–481). Vyjdeme-li z klasifikace vztahů v PZK, připadá v úvahu buď vztah generalizace, nebo ekvivalence (podle toho, jakou „sílu“ onen důsledkový odstín má; ostatní možnosti – rektifikace, specifikace, příčina–důsledek nebo výsledek podmínky – byly vyloučeny). Přestože lze významy ‚být vývojově mezi žhnoucím Sluncem a chladnou Zemí‘a ‚mírně zářit‘ (k uvozovací klauzi s e konektor nevztahuje) chápat jako totožné, vyjádřené pouze jinými slovy, značíme vztah jako generalizaci, neboť druhý argument stručně shrnuje podstatnou informaci prvního (*stručně řečeno* je příznačným konektorem generalizace) a rovněž v pojmenování planet nastává posun od proprií k apelativu.

Příklad (46) naopak považujeme za ukázkou textového vztahu ekvivalence. Ačkoli řídicí klauze ve druhém argumentu do jisté míry zobecňuje předchozí výpovědi (užitím neurčitého zájmena *jakýsi* a metaforou), druhá část argumentu, vztažná klauze, je naopak konkrétnější (specifikuje způsob spojování neuronů). Výsledkem je tedy ekvivalentní vyjádření (odráží se to i na délce argumentů, která je na rozdíl od výpovědi v příkladu (45) poměrně vyrovnaná).

Konflikt dvou interpretací může nastat nejen v rámci skupiny vztahů rétorických: konektor *tedy* někdy umožňuje interpretovat vztah jednak jako příčinu–důsledek, jednak jako generalizaci:

(47) **Jiní zas jemu jiná jména dávají/ pravíce že jest merkuryálský pocházející ze rtuti/ sírnatý a solný/ a tak se domnivají / že jest trojnásobný. Poněvadž pak věci merkuryálské nejsou takové/ nemůže jed morový jméno míti od rtuti/ tak málo totiž jako dým/ který pochází z pece havířské/ když i ona/ i tento se rozděluje v síru a sůl. Mor tehdy vlastně jest toliko dvojnásobný/ totiž sírnatý a solný [/ jeden každý však morový prášek jest spojený z divoké soli a síry/ když tehdy v něm se více solnosti nachází / jmenuje se mor solný/ když pak v něm jest více síry/ mor sírnatý.]** (ŘepanMor 22., 23., 24.)

Otázkou, kterou v příkladu (47) řešíme, je, zda obsah prvního argumentu (,tvrdí se, že mor je trojího typu, ale třetí typ je vyčleněn mylně) odpovídá obsahu jen obecněji formulovaného druhého argumentu (,mor je dvojího typu Sh ledáváme, že druhý argument není pouze zobecněním prvního, ale že je mezi nimi vztah vyplývání. Značíme tedy mezivýpovědní vztah příčiny–důsledku.⁶⁶

⁶⁶ Srov. také podobný případ v textu MANŽEL 8., 9., 10., kde druhý argument (10.) působí jako shrnutí, avšak výpovědi v prvním argumentu jsou formulovány obecněji (srov. *člověk, my* vs. *muž, žena*) a druhý argument z nich vyplývá.

Zaměříme-li se ještě na první dvě výpovědi obsažené v prvním argumentu konektoru *tehdy* (ŘepanMor 22.), zjistíme, že zde typicky důsledkový konektor **a tak** vyjadřuje právě generalizaci. Tento případ není ve starších textech našeho materiálu neobvyklý, zmíněný spojovací výraz někdy ztrácí příznak důsledkovosti natolik, že vyjadřuje i prostou konjunkci (např. GoerVin 13., 15.; Bauer se o této možnosti nezmiňuje; BAUER 1960: 103–104), nacházíme i doklad exemplifikace (RožmŠtěp 3., 4.).

Ještě širší okruh významů může ve starších textech vyjadřovat příbuzný konektor **tak že**, v dnešní češtině rovněž typicky důsledkový. Následující příklady tyto situace ilustrují:

(48) **Protož tak nakažený člověk jest pouhý jed/ tak že jeho slina/ duch/ krev/ maso/ kostí/ žíly/ přirozená voda/ nebo moč/ lejno/ nic jiného není než jed [...]** (ŘepanMor 6.)

(49) **Vša k a by se o něm nětco po v ěđlo/ mám za to/ že jest něja lé zlé zmicha né těličko z nakažující síry/ a z nakažující soli/ tak že jest jakási drsnatá/ ostrá/ vláčkovitá a k soli nápodobná věc/ zmichaná s smradlavou sírou[/ kterážto sůl...]** (ŘepanMor 11.)

(50) **V těch opět úkazích poznáš že pořádek velmi jest moudře způsobený, tak že co od přirození svého má napřed býti to jest co pak zadu to tolikéž.** (GelenLog 26.)

(51) [Odkudž když člověk stojí v nějaké ouzské a hluboké čisterně aneb jámě/ do které by stín šel/ a ne světlost denní/ odtud spatřiti může hvězdy ve dne i o poledni/ když by nebe jasné bylo:] **Proto/ že v stínu, který v hluboké čisterně jest, náš zrak jako v noci shromážděný, v jedno spojený a potvrzený jest/ tak že od paprsků slunečných nemůž rozptýlen býti.** (PartSoud 27.)

V příkladu (48) jsou výpovědi spojeny vztahem specifikace, neboť v prvním argumentu je jako zdroj nákazy pojmenován člověk celý a ve druhém jsou konkretizovány části jeho těla, z nichž je možné se nakazit. Vztah v příkladu (49) z téhož textu hodnotíme jako rektifikaci: druhá výpověď uvádí přesnější formulaci výpovědi první (sůl jako část směseniny je nově označena jako věc soli podobná, mající určité atributy). Třetí úryvek, (50), je možné interpretovat minimálně dvojím způsobem (interpunkce při sporadickém značení daného rukopisu prakticky nehraje roli): buď je část začínající adverbium „tak...“ v apozici k adverbium „moudře“ (nejde tedy o textový, nýbrž o větněčlenský vztah), nebo jde o netypické vyjádření vztahu explikace (na základě čeho lze říci, že je pořádek způsobený moudře?). Vzhledem k přítomnosti hodnotícího výrazu v první výpovědi dáváme přednost vztahu explikace (viz podkap. 4.3; z téhož důvodu také neuvažujeme o specifikaci; příčinu–důsledek nepředpokládáme proto, že první argument je výsledným stavem, který se pouze komentuje, druhý argument z něj není vyvozen). Výše v komentáři k příkladu (45) sice vztah explikace s blízkým konektorem *tedy* vylučujeme mj. proto, že je tento konektor spjat s vyjadřováním

důsledku, avšak rozhodující je až souhra se sémantikou argumentů (výše nahrávala obecnost a stručnost druhého argumentu vztahu generalizace, zde v příkladu (50) je druhý argument konkrétnější a zdůvodňuje jistý hodnotící závěr, vlastní sémantika konektoru, ve zkoumaném období patrně neustálená, má tudíž pro výslednou interpretaci menší váhu). Konečně v příkladu (51) kauzální vztah shledáváme, avšak nepravý: fakt, že náš zrak nemůže být rušen slunečními paprsky (druhý argument), nevyplývá z toho, že při pohledu z hloubky lépe vidíme, co je na obloze (první argument), nýbrž z toho, že v oné hloubce jsme a slunce tam nesvítí (viz kontext).

Jinou problematickou skupinu představují konektory vyjadřující především různé kontrastivní vztahy: *ale*, (*a*)*však*, *ovšem*. Problémy při interpretaci nastávají nejen proto, že různé kontrastivní vztahy není v reálném textu vždy snadné odlišit, ale i proto, že tyto výrazy mohou signalizovat také spíše konjunkci či gradaci (srov. POLÁKOVÁ et al. 2012: 49), popřípadě nemusejí konektivní funkci mít.

Poslední případ se týká především částice či příslovce *ovšem*. Podle PSJČ jde o příslovce s významem ‚samozřejmě, které může být konektorem leda v připouštěcí funkci spolu se spojkou *ale* (podobně jako *sice – ale*), nebo jako signál gradace (PSJČ online: heslo *ovšem*). Mladší SSJČ již výraz kategorizuje jako spojku s odporovacím významem (současně zdůrazňující samozřejmost faktů), uvádí rovněž význam stupňovací (SSJČ online: heslo *ovšem*). Staročeský slovník výrazu v posledním z 8 významů připisuje funkci vyjadřování odporovacího vztahu již ve staré češtině (StčS online: heslo *ovšem*). Bauer s *ovšem* jako se spojovacím prostředkem nepočítá, avšak zřejmě proto, že se zaměřuje primárně na slovnědruhově jednoznačné spojky (BAUER 1960). Počítali jsme tedy se všemi zmíněnými možnostmi jak u textů z období střední češtiny, tak u textů nových, a pokud bylo v daném kontextu možné předpokládat konektivní funkci, značili jsme ji (např. gradaci – BlahMus 26., 27.; opozici – LOG 13., 14.).

Naopak výraz *však* byl již v nejstarším období nejčastěji spojkou (díky ustálenému spojení se spojkou *a*; BAUER tamt.: 67), jako částice vyjadřující postoj v našich středněčeských textech funguje jen tehdy, když je v klauzi přítomna jiná spojka (např. ŽalStar 6.; v konektivní funkci jiné než kontrastivní nacházíme *však* ve významu ‚vždyť‘ (srov. BAUER 1960: 67) – PodolMěr 8.). Hlavní problémy s konektorem *však* či *avšak* (stejně jako s *ale*) vznikají při rozlišování kontrastivních vztahů či při rozhodování, nejde-li již o vztah konjunkce. *Však* má od původu nejbližší k přípustce (srov. význam ‚přece‘; BAUER tamt.: 68) a stejně tak vypadá na první pohled vztah v následujícím příkladu:

(52) [Staří před lety/ mnoho bez klíčů notovati měli obyčej/ z příčin těchto [...] Druhé že více podlé zvyku nežli podlé umění zpívání sva konali/ jedni od druhých slýchajíce/ a více z slychání nežli z knih se učíce.] **I není jim co za zlé míti/ a však proto lepšího sluší raději následovati**[/ nebo bez takového místného rozdělení hlasů/ neb řádného a umělého hlasem sem nebo tam obrácení/ vyvyšování a snižování etc. to zpívání jak trefné bývá/ vědí a tomu rozumějí ti jenž [...] jiné slýchají [...] od přirození k hlasu a zpěvův ušlechtilosti nezpůsobné/ jimž vůbec slovem latínským [...] devociáni říkají/ kteříž ani měkce neb povlovně/ ani zase tuze etc. nemohou zpívati.] (BlahMus 30., 31.)

V příkladu (52) záměrně ponecháváme delší kontext, neboť je třeba objasnit, co znamená tvar „lepšího“. Pokud bychom jej chápali jako eliptické vyjádření „lepšího způsobu“ (lepší je notovat s klíči než bez klíčů, viz předchozí kontext), pak bychom vztah označili nejspíše jako přípustkový (připouští se, že starému způsobu není co vytknout, ale následován by měl být ten lepší – předpokládáme tu kauzální souvislost ‚nemám tomu co vytknout, a proto se tím řídím‘). Z následujícího kontextu je však zřejmé, že je tu míněn „lepší zpěvák“: není nic špatného na tom, že předkové zpívali spíše jeden podle druhého než z knih, jen je třeba zpívat podle těch lepších zpěváků, protože víme, jak špatně dokáží zpívat devociáni. Vztah tedy chápeme jako jistou omezující podmínku, tj. jako restriktivní opozici (viz podkap. 4.3).

Zajímavou pasáž, v níž je podobný obsah formulován pomocí tří různých kontrastivních vztahů s konektory *ale* a *(a)však*, nacházíme v dalším z našich starších textů:

(53) [Proti tomu pravidlu jest poblouzení když to což jednomu přináleží, jinému připisujeme jako někdeří, úkazy (locos inventionis) v rhetorice pokládají ješto oni k ní nepřináleží než k logice.] (a) **Ale řekneš že rhetor jich také potřebuje. I jest to tak: ale však ne hned čeho kdo potřebuje, to také k němu vlastně přináleží.** (b) **Nebo rovně jako zlatník potřebuje železného kladiva k svému řemeslu, avšak ono nepřináleží k jeho umění jako by on je dělati učil, než musí je vzíti od zámečníka:** (c) **Tak rhetor potřebuje li čeho z logiky musí k ní jíti a takových věcí sobě vypůjčiti, avšak nemusí je za své vlastní bráti jako by měly k jeho umění přináležeti.** (GelenLog 4.–7.)

V příkladu (53) naznačujeme různým formátem písma tři mezivýpovědní sémantické vztahy. První v pořadí působí díky připuštění pravdivosti prvního argumentu opět jako přípustka, avšak preformulování s přípustkovým konektorem nelze smysluplně provést („Přestože je rétor taky potřebuje, každému to, co potřebuje, hned přece nepatří“) – autor totiž místo negace obvyklého očekávání, která bývá v přípustkových vztazích druhým argumentem, přešel rovnou k jejímu vysvětlování. Mezi výpověďmi je tedy vztah opozice, představují rozpor mezi tvrzením a popřením předpokladu, ze kterého toto tvrzení vychází. Vztah v části (53b) již ovšem přípustkový je – na základě kontextu víme, že „potřeba“ by

měla implikovat „přináležítost“ a tato souvislost je ve druhém argumentu negována. Pro část (53c) přípustková interpretace opět nevyhovuje („vypůjčení“ neimplikuje „přivlastnění“). Kontrastivní vztah je tu mezi dvěma výsledky podmínky, z nichž jeden platí a druhý ne – jde tedy o případ rektifikace/substituce s netypickou negací (negován bývá častěji první argument).

Podobně můžeme na dvou strukturně a tematicky blízkých úryvcích z jednoho novočeského textu sledovat dvě možnosti vyjádření podobné situace:

(54) [Tělo buňky je velmi maličké (má nejvýše 50–70 tisícín milimetru v průměru),] **kdežto výběžky jsou sice také velmi tenoučké (1–4 tisíciny mm), avšak někdy** [elipsa] *velmi dlouhé.* (MOZEK 7.)

(55) **Mají různý tvar a velikost, ale vždy se skládají z těla a výběžků** [...] (MOZEK 16.)

Vztah mezi výpověďmi v příkladu (54) hodnotíme jako přípustkový, neboť první argument v daném kontextu implikuje minimální rozměr po všech směrech (zejm. díky užitým deminutivům a adverbium vyjadřujícímu vysokou míru vlastnosti) a druhý argument tuto implikaci popírá. Pokud bychom brali v potaz jen samotná adjektiva – „tenký, ale dlouhý“ – žádnou popřenou souvislost nenajdeme (tenké věci bývají běžně i dlouhé), avšak záměrná dvojí intenzifikace poměr mezi významy mění. Naopak v příkladu (55) jde právě kvůli absenci popřené zpětné implikace (různý tvar a velikost nemá přímý vliv na to, z čeho se celek skládá) o pouhou opozici (nikoli o konfrontaci, neboť téma zůstává totéž).

Konečně nacházíme případy, kdy výrazy *ale* či (*a*)*avšak* nevyjadřují kontrast, nýbrž konjunkci. Typicky se tak děje, když konektory připojují nové téma (mezi obsahy výpovědi není jiný kontrast než ona novost; POLÁKOVÁ et al. 2012: 49). Není to však nutnou podmínkou, srov. následující příklady:

(56) **Jak již bylo řečeno, zeměpisné souřadnice (φ , λ) jsou určovány složitým astronomicko - geodetickým měřením, které trvá na jednom bodě mnoho nocí během jednoho až několika měsíců. Toto je však možno v praktické geodezii nahradit mnohem úspornějším měřením vodorovných úhlů v trojúhelnících, jejichž strany mohou být dlouhé několik desítek kilometrů.** [Stačí potom, aby astronomicko-geodetickým měřením byly určeny souřadnice λ) pouze jednoho zvol eného (referenčního) bodu B...] (MĚŘ 1., 2.)

(57) [Čas k sazení štěpuov neb plání z jara/ jest březem měsíc do polu dubna/ dokudž se dřevo nezahřeje/ a mízka nepočne.] **Aneb** [elipsa] **na podzim/ když dřevo dobře sežrá/ a listí opadne/ a země nezamrzne/ jakož bývá o svatým Václavě/ aneb ten Den ke všem Svatým. Ale kdo by**

raději v jistý den z jara chtěl saditi/ tehdy sad' třetího dne dubna/ po nastání měsíce. (RožmŠtěp 17., 18.)

(58) **Výpočty dále ukázaly, že gravitační poruchy Země povedou k dalším změnám dráhy planetky Phaeton, která roku 2113 proletí kolem Země ve vzdálenosti pouhých 200 tisíc kilometrů, tj. na půl cestě k Měsíci.** *Tento průlet však bude současně posledním setkáním [...]* (KOMET 24., 25.)

V úryvku (56) je připojeno nové téma (praktická geodezie), avšak nikoli konjunktivně – oblast praktické geodezie představuje výjimku z dříve uvedeného postupu určování souřadnic, jde tedy o vztah restriktivní opozice. Následující příklad (57) se nejvíce blíží situaci připojení nového tématu, avšak představuje poněkud nekoherentní text a dané téma v něm vlastně nové není. Jako by autor vytkl do protikladu úsek tvořící druhý argument (kurzívou) proto, aby znovu zdůraznil první zmiňovanou možnost sázení (kontext v hranatých závorkách). Spojky se tedy užívá k navázání na bezprostředně nesousedící úsek textu – viděli jsme jinde, že k tomu bývá volena spojka konjunktivní (srov. příklad 38 výše), a konjunktivi značíme i zde, neboť výběr spojky *ale* vypovídá pouze o způsobu navázání (skrze omezení relevantnosti prvního argumentu). V posledním příkladu, (58), zůstává téma stejné (průlet) a připojuje se nové téma. Kontrastní složka, kterou druhý argument předpokládá („první setkání“), však není v prvním argumentu vyjádřena a takto formulované argumenty do kontrastivního vztahu nevstupují. Značíme tedy konjunktivi.

Poslední poznámku věnujeme konektoru *a*. Zmínili jsme se již o možném kontrastivním významu spojky ve staré a střední češtině (viz komentář k příkladu 43) a rovněž o jejím implicitním významu následnosti (který nezachycujeme jinak než tím, že při spojení s časovým adverbium vybíráme jeden z časových vztahů, viz podkap. 5.3). Přestože by měl konektor *a*, jak se zdá, vždy připojovat nějaký nový obsah, nacházíme jej i mezi úseky obsahově ekvivalentními:

(59) **V mikroskopu připomínají benigní nádory normální zralou tkáň a jejich buňky se jen pranepatrně liší od buněk normálních** [ale je jich prostě zbytečně mnoho]. (RAK2 27.)

V takovém případě se řídíme sémantikou argumentů a značíme vztah ekvivalence. Starší texty našeho materiálu obsahují podobných spojení podstatně více, neboť oblíbenou rétorickou figurou v době jejich vzniku bylo hromadění synonym či jiných významově souvisejících lexémů, a to i na pozici přísudku (HAVRÁNEK 1979: 60; MICHÁLEK 1967: 390). Pokud se tedy kumulují verba finita (nebo infinitivy po elipse modálního přísudku)

blízkého významu, rozhodujeme se podle toho, zda děje či stavy, které vyjadřují, mohou nastat v čase po sobě nebo ze sebe mohou vyplývat (pak jde o konjunkci), či nikoli. Srov.:

(60) [Pakli co toho [hněvu] prvé pozná býti při manželu/] **hned to předchází/** a *hněv manžela svého krotí/* **popudí li se na ni za některou příčinu zůřivě/** a *neveselou tváří k ní promluví/* tedy ona zase tvrdými a protivnými slovy mu neodpovídá...] (KocAbec 19.)

Příklad z Kocínovy Abecedy obsahuje dvojí potenciálně ekvivalentní spojení. U prvního hodnotíme vztah právě jako ekvivalenci, neboť jde o dvojí pojmenování jedné činnosti probíhající ve stejném čase. U druhého mezivýpovědního vztahu se ovšem přikláníme ke konjunkci – popuzení verbálnímu projevu předchází.

6. Analýza

V této části diplomové práce věnujeme pozornost výsledkům rozboru vyjadřování mezivýpovědních sémantických vztahů ve 30 textech našeho materiálu. V souladu s cíli práce konfrontujeme především výsledné hodnoty platné pro středněčeskou skupinu na jedné straně, pro novočeskou na druhé; významnějším rozdílu mezi jednotlivými texty se věnujeme v podkap. 6.3. V podkap. 6.1 porovnáváme celkové počty všech explicitně vyjádřených vztahů (tedy výskyt konektorů) v obou skupinách, v podkap. 6.2 se zaměřujeme na míru využití jednotlivých vztahů v rámci každé skupiny a v následujících oddílech (6.2.1 až 6.2.4) navrhuje možná vysvětlení zjištěných rozdílů mezi skupinami.

6.1 Explicitnost vyjadřování mezivýpovědních významových vztahů – srovnání skupin

V Tab. 6 shrnujeme výsledky měření výskytu konektivních prostředků v rámci dvou základních skupin našeho materiálu, skupiny středněčeských a novočeských textů (kompletní přehled výskytu konektorů v jednotlivých textech uvádíme v Tab. B v Příloze). Poměrem počtu konektorů a klauzí vyjadřujeme průměrnou frekvenci výskytu konektorů v textech.

Tab. 6: Počet výskytů konektorů a jeho poměr k celkovému počtu klauzí

	počet konektorů (A)	počet klauzí (B)	poměr A : B
1550–1620	723	1501	0,48
1950–2010	433	1251	0,35

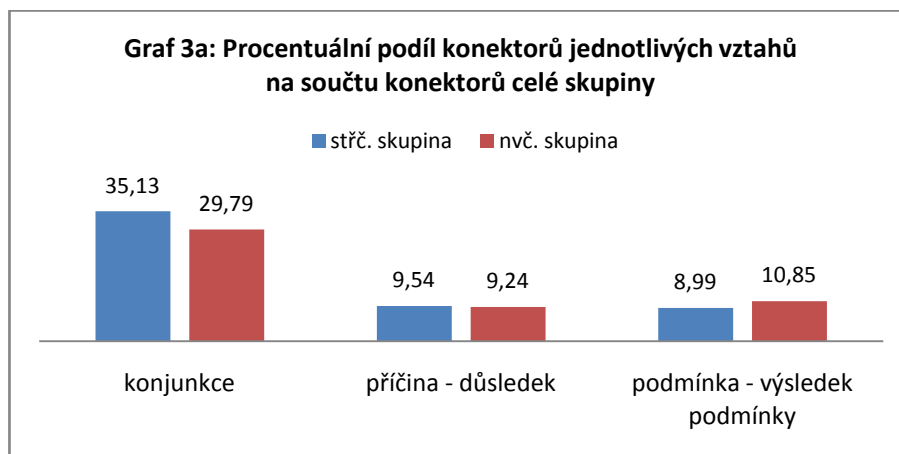
Středněčeská skupina textů se vyznačuje vyšším poměrem počtu konektorů na počet klauzí ($0,48 > 0,35$). Vyjádřeno v celých číslech, v této skupině připadají na jeden konektor přibližně 2 klauze, zatímco ve skupině novočeských textů jsou to přibližně 3 klauze na jeden konektor. Na základě našeho materiálu tedy můžeme říci, že mezivýpovědní sémantické vztahy jsou v odborných textech z let 1550–1620 explicitně (pomocí diskurzivních konektorů) vyjadřovány častěji než ve srovnatelných textech z období 1950–2010.

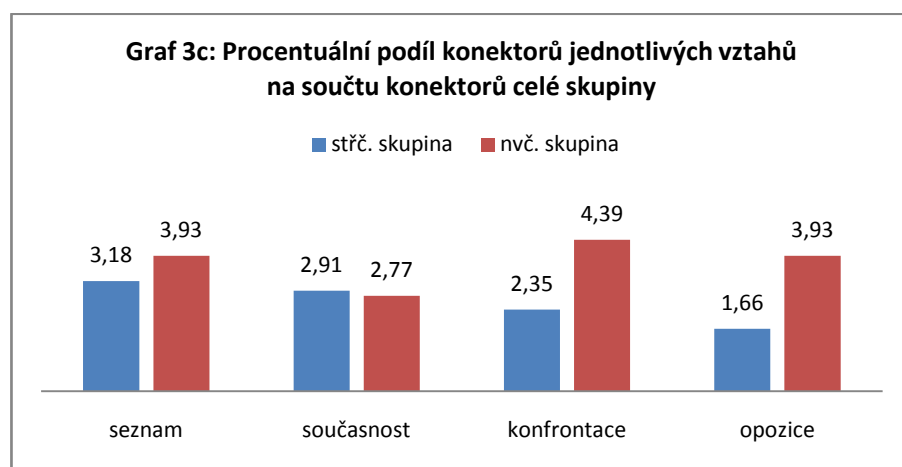
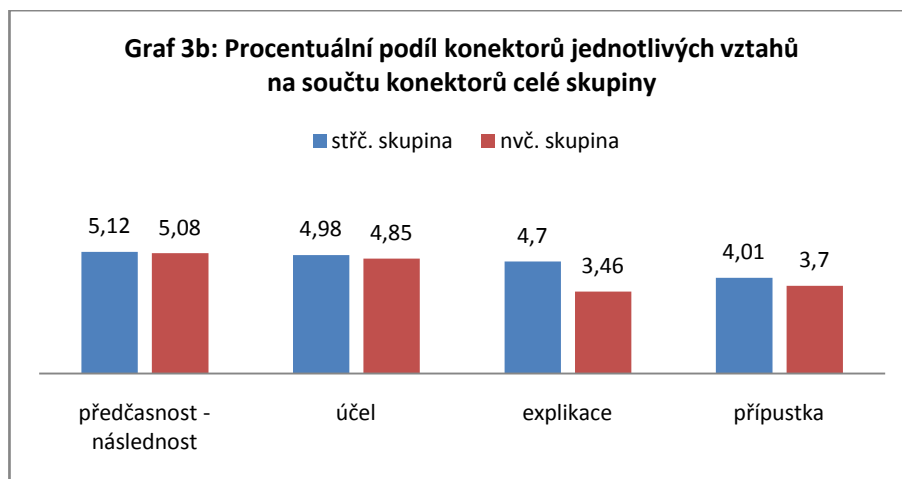
Rozdíl mezi zkoumanými skupinami může být jen kvantitativní (novočeští autoři mohou dávat přednost implicitnímu navazování výpovědí, např. pomocí různých druhů koreference,

bez ohledu na typ sémantického vztahu mezi výpověďmi), nebo do jisté míry i kvalitativní – některé vztahy se v odborných textech raného novověku mohly vyjadřovat pomocí konektorů častěji než v podobných textech dnes. Abychom tuto možnost ověřili, porovnáme zastoupení jednotlivých vztahů v textech z obou skupin.

6.2 Zastoupení mezivýpovědních významových vztahů v materiálu

V následujícím přehledu (Graf 3a–c) se zaměřujeme na ty explicitně vyjádřené vztahy, které jsou v každé skupině našeho materiálu doloženy alespoň desetkrát (méně frekventovaným vztahům věnujeme samostatnou pozornost v odd. 6.2.4; vztahy, které dosahují výrazně vyšší četnosti v jedné skupině, zatímco ve druhé se vyskytují v počtu menším než deset, probíráme v oddílech se vztahy souvisejícími). Graf 3a–c (rozdělený pouze pro přehlednost) vychází z absolutní frekvence konektorů vyjadřujících příslušný typ vztahu (hodnoty frekvence uvádíme v Tab. B v Příloze) a znázorňuje podíl těchto konektorů na součtu všech konektorů v rámci dané skupiny textů (základem pro výpočet tohoto podílu je tedy ve středněčeské skupině hodnota 723, v novočeské 433; viz i Tab. 6 výše). Vztahy řadíme sestupně podle středněčeské skupiny.

Graf 3a–c ukazuje, že se skupiny našeho materiálu liší mírou využití konektorů pro různé sémantické vztahy. V obou skupinách je ze všech vztahů početně nejvýznamněji zastoupena **konjunkce**, ve středněčeských textech je však míra využití tohoto vztahu (35,13 %) ještě asi o šestinu vyšší než v novočeských (29,79 %). Výrazně častěji než v novočeské skupině se ve středněčeských textech uplatňuje rovněž **explikace** (její podíl (4,70 %) je ve srovnání s podílem v novočeském materiálu (3,46 %) vyšší o více než třetinu – ve frekvenci vyjadřování tohoto vztahu dosahuje tedy středněčeská skupina největší převahy nad novočeskou). Zanedbatelný je naopak rozdíl v zastoupení vztahu příčiny – důsledku a přípustky. V obou skupinách je téměř shodný podíl časových vztahů (předčasnosti – následnosti a současnosti) a účelu.

Novočeští autoři ve srovnání se středněčeskými výrazně častěji uplatňují dva kontrastivní vztahy – procentuální podíl **konfrontace** (4,39 %) je téměř 2krát vyšší než ve druhé skupině (2,35 %) a podobně podíl **opozice** (3,93 %) dosahuje více než dvojnásobku podílu v textech středněčeských (1,66 %) – jde tedy o největší rozdíl v míře vyjadřování jednoho vztahu mezi oběma skupinami. Častěji je v novočeském materiálu vyjadřován také kauzální vztah **podmínky**, jehož zastoupení je při stejném srovnání vyšší přibližně o pětinu. Drobnou

kladnou odchylku v novočeských textech oproti středněčeským zaznamenáváme v míře začleňování výpovědí do seznamových struktur.

V následujících oddílech z této statistiky vyjdeme a zaměříme se na to, čím mohou být zjištěné rozdíly způsobeny.

6.2.1 Konjunkce (a ekvivalence)

Konjunkce je v obou skupinách nejčastěji explicitně vyjadřovaným vztahem, ve středněčeských textech se však konjunktivní konektory vyskytují s vyšší frekvencí než v novočeských (viz Graf 3a).

Tento stav je do jisté míry očekávatelný, vezmeme-li v potaz poznatky o staré češtině: podle Jaroslava Bauera nebylo asyndetické spojení vět časté, naopak se zvláště v próze odrážely navazovací a spojovací prostředky mluvené řeči (BAUER 1960: 30; až v období 1630–1750 je zřejmě možné předpokládat nárůst asyndeticky spojených vět, a to se stejným podmětem; ALEXOVÁ 2009: 23–25). Již pokud srovnáme výskyt nejčastějšího prostředku konjunkce, konektoru *a* (srov. Tab. 7 níže), v pozici na začátku grafického celku (tj. po tečce a ve formě majuskule) v obou skupinách, dojdeme k poměru 23 : 4 ve prospěch středněčeské skupiny (nezahrnujeme přitom pozice po dvojtečce, která mohla být podobně silným členicím znaménkem jako dnes tečka, ani výskyty konektoru v rukopisu PodolMěr, jehož autor neužívá tečku ani jiné pravidelné koncové signály). Na rozdíl od novočeských textů zaznamenáváme např. případy asociativního připojování volně související informace:

(61) **Velí pak *Africanus* kosiře kterými se řezba děje nedvědím sádlem nebo česnkovým [sic] olejem namazati, pravie že mraz a vopar lesům škoditi nemůže. A ma kosiř podlé naučení *Columella libro 4. cap. 25. tak způsoben bejti.* [obrázek] A po řezbě hned poroučí *Anatolius* prvé nežli by se les počal kopati [...] (GoerVin 4., 5., 6.)**

(62) ***Ius publicum*, právo obecné/ zavírá a obsahuje v sobě ouřady a povinnosti osob v ouřadech postavených, o kterémž v těchto právích v tom toliko artikuli krátce se dotkne, kdež o povinnosti soudcův a konšelův položeno bude. A pod titulem *iuris publici*, všechna také práva císařská rozuměti se mohou. (KoldPráv 12., 13.)**

V příkladu (61) jsou informace řazeny spíše podle zdroje, odkud pocházejí, než podle předpokládané věcné posloupnosti (pokyn, co se má s nástrojem provést, předchází údaji, jak má nástroj vypadat). Na úrovni témat a rémat jednotlivých klauzí a výpovědí dochází k tomu, že „kosíř“ je v první výpovědi novou informací, ale nemá jen funkci rématu, nýbrž je zároveň tématem závislé vztažné klauze a součástí rématu řídicí klauze (naopak „řezba“ je výraz kontextově zapojený, ale v závislé klauzi figuruje jako réma), ve druhé výpovědi je pak samostatným tématem. Kdyby autor při rozvíjení textu sledoval střídání tématu a rématu (jakožto nejméně komplikovanou tematickou posloupnost, réma jedné výpovědi se stává tématem druhé; srov. DANEŠ 1968: 133), patrně by výraz „kosíř“ umístil na začátek druhého výpovědního celku a návaznost zajistil koreferujícím výrazem.⁶⁷ Použití konektoru *a* spolu se slovesem na druhém místě (a rovněž tematicko-rematický komplex v předchozí výpovědi) však svědčí o snaze právě opačné: nezdůrazňovat členění na téma a réma, ale v prvé řadě propojit všechny související informace syntaktickými vztahy. Výraz „kosíř“ jako by ve druhé výpovědi spíše usměrňoval interpretaci vztahu predikátu a subjektu („má“ → „kosíř“, nikoli „má“ → „Africanus“), než vytvářel koreferenční textový vztah.

Podobná situace je v příkladu (62), v němž se na jedno téma („ius publicum, právo obecné“) při dalším rozvíjení navazuje vždy kombinací koreference a konektivního prostředku: relativem *kerýž* v nepravé vztažné klauzi v první výpovědi, konektorem *a* a výrazem „iuris publici“ v druhé výpovědi. Pokud se konektorem *a* spojují výpovědi s totožným tématem, typicky nejsou obě témata vyjádřena plně lexikálně, ale jeden z výrazů se eliduje (*Děti si hrály a křičely na sebe*), aby byla podpořena stejnost jejich reference. V příkladu (62) tak zopakování již užitého slovního spojení (bez jiného identifikátoru) spolu se spojkou *a* působí jako odbočka, resp. signalizuje volnou asociaci.

Vlivem asociační metody rozvíjení textu může být konjunktivní vztah explicitně vyjádřen i mezi několika po sobě následujícími výpověďmi:

(63) [Ta mázdřička jest kožka žilovatá, tlustá, tuhá a pevná, najbližší při lbi] **ta všechno tělo mozku obhražuje a jako prostranství a příhrady mezi přední a zadní částkou mozku cerebellum řečenou činí, a to vše v hlavách hovadích se spatřuje. A ta pro znamenité platnosti do téhož místa od Boha vložena jest.** (WalZahr 17., 18.)

⁶⁷ Srov. např. **Na okně můžeme pěstovat 3 až 4 bonsaje, zatímco normální pokojová rostlina by na okně mohla být jedna nebo dvě. Bonsaje stavíme na rozšířené okenní desky nebo můžeme využít i radiátory.** (BONSAJ 25., 26.)

Na příkladu (63) je kromě četného opakování spojky (v této míře v našem materiálu ojedinělého) zajímavé také to, že anaforické zájmeno *ten* po konektoru *a* nemusí odkazovat k antecedentu v bezprostředně předcházející výpovědi, jak je dnes obvyklé (srov. *Byl jednou jeden král a ten měl tři dcery*). Demonstrativum v poslední výpovědi úryvku navazuje na tematickou linii „ta mázdříčka“ – „ta“ – [subjekt predikátu „činí“] bez ohledu na to, že je tento řetězec přerušen samostatným tématem předposlední výpovědi a že by bylo potřeba téma znovu plně pojmenovat (srov. HRBÁČEK 1994: 17). Není ani zcela zřejmé, která z výpovědí představuje první argument vztahu, v němž je ta poslední druhým argumentem – k výpovědi bezprostředně předcházející je totiž vázána také, a to elipsou koreferujícího výrazu („do téhož místa [v hlavách hovědích]“).⁶⁸

Argumenty konjunktivního vztahu mohou být i natolik vzdálené, že vzniká dojem, že konektor připojuje hypertéma nového odstavce (tedy že naznačuje spíše tematický předěl než pokračování v rozvíjení určitého tématu):

⁶⁸ S podobnou situací, kdy jsou koreferující a koreferovaný člen od sebe oddáleny, resp. kdy vztah textové koreference může spojovat výpovědi jinak než sémantický vztah vyjádřený konektorem, se setkáváme i jinde:

(65) **Morového jedu nikdy žádný neviděl/ z té příčiny jeho taky žádný vypsati nemůže/ jakého způsobu jest/ poněvadž musí býti toliko přemaličký prášek.** Prysčýře/ hlízy/ jakož i jedovaté pupence/ a jiné neštovice jsou toliko vředy z krve/ nebo masa/ v kterýchžto jed neviditedlně člověka ukrutně trápi/ nic méně dá se v způsobu maličkých červikův viděti [kteřížto červičkové...] (ŘepanMor 7., 8.)

V citovaném úryvku odkazuje elipsa osobního zájmena u slovesného tvaru „dá“ potenciálně k antecedentu „jed“ z bezprostředně předcházející výpovědi, avšak sémantický vztah celé přípustkové klauze vede mimo tuto výpověď až k úseku zvýrazněnému tučně.

Také kopulativní relativita, která zde mezi konektory nezahrnujeme (viz podkap. 5.2), mohou odkazovat dál než k těsně předcházející výpovědi. V následujícím dokladu podtrháváme koreferující výraz a jeho antecedent.

(66) Jedni sou ješto u Latínků řeckým slovem se jmenují/ *theorici*, kteříž toliko s poznáním a vyrozuměním věcem muziky/ (totiž k zpívání příležitím etc.) se obírají. Zpíváním pak se nezaměstknávají/ buď proto že nástroje k zpravování hlasu/ t. hrdla způsobného k tomu nemají/ buď že o to nedbají etc. Jichž jest ten všecken cíl/ strany té věci uměti a znáti/ neb srozuměti. [Druzi jsou ...] (BlahMus 5., 6.)

V citovaném úryvku je koreferenční řetězec nepřerušen („*theorici*“ – „kteříž“ – [oni] – [oni] – [oni] – „jichž“) a jeho plynulé pokračování by zajistilo prosté posesivum („Jejich všecken cíl...“). Užitím relativita je narušena souběžnost rozvíjení obsahu a lineárního „toku“ výpovědi podobně jako v příkladu (65) výše, obsah je spíše kumulován do jednoho místa, které klauze s relativem uzavírá a ohraničuje (srov. analogický příklad (67) níže, v němž je užito konektoru *a*).

(64) **Ale poněvadž lokte pražského již od starodávna se užívá/ A toho jistá míra železná/ bedlivě udělaná/ a** [jak na rathauze Starého Města pražského/ do kamenných veřejí/ za dveřmi železnými/ když se do obecní světnice jde/ rozuměti brzo po tom ohni léta 1399/ když za krále Václava rathauz staroměstský byl shořel/ tak i na Novém Městě pražském na rohu věže rathouzské/ pod radní světnicí/ na ulici] **dobře upevněná a zazděná jest** [Tak že každý maje k tomu přístup volný/ může tu sobě jistou míru téhož lokte pražského k potřebě své vzíti]/ **a z toho lokte jako z nějakého gruntu/ všecky jiné míry pocházejí.** [Ten pak loket na mnohé díly větší a menší se dělí...] (PodolMěr 2., 3.)

Příklad (64) pochází z již zmíněného rukopisu Šimona Podolského, který není členěn interpunkčními znaménky, ale pouze kombinací větších mezer a velkých písmen, mívajících formu iniciál (grafické celky, které zde uvádíme, představují pouze jednu z možných rekonstrukcí). Autor zdůvodňuje, proč začíná, na rozdíl od jiných geometrů, svůj spis o zemských měřácích právě loktem. Řídící věta započatá spojkou *ale* však chybí, a proto není jasné, zda do zdůvodnění patří jen tradice v užívání míry a dostupnost jejího vzoru, nebo i to, že je loket základem pro odvození ostatních měř (míry pocházející z lokte můžeme právě označit jako další hypertéma).

Z jiných dokladů je však zřejmé, že konektor *a* spíše určitou tematickou linii uzavírá než otevírá, připojuje její poslední člen (srov. příklad 67; není-li text ovšem vytvářen asociativní metodou, jako jsme viděli v příkladu 61 výše). Na členění textu na vyšší tematické úseky (odstavce) se tedy podílí, ovšem nepřímo.

(67) **Druzi jsou jenž slovou *practici*, kteříž netoliko myšlením s muzikou zacházejí/ ale na tom dost nemajíce skutkem/ totiž hlasem/ to což mysl přebírá pronášejí/ to jest zpívají/ bud' z příčiny své/ neb jiných líbostí/ bud' pro ukázání jiných a naučení jich. A ti slovou vůbec kantoři/ a neb česky dím zpěváci.** [Třetí sou ještě slovou...] (BlahMus 7., 8.)⁶⁹

(68) **Logika se dělí na**

- **vyhledávání**
- **složení.**

A to máš summu vší logiky již se v ní víc nic nepokládá. (GelenLog 21., 22.)

⁶⁹ Podobná spojení se blíží vztahu generalizace, nebyl-li však obsah druhého argumentu jednoznačně obecnější než obsah prvního, anotovali jsme je jako konjunkci.

Signalizace uzavřeného tematického celku pomocí konektoru *a* jistě souvisí s faktem, že již ve staročeském období stávala tato spojka při konjunktivním spojení více výpovědí nejčastěji až před poslední z nich (BAUER 1960: 37).

Navazovací výrazy však měly podle Bauera (tamt.: 21) i přímou členicí funkci: ve staré češtině (mluví se o 14. století) byly obvyklé tam, kde začínal syntakticky složitější výpovědní celek závislou klauzí nebo přechodníkovou vazbou, aby nedošlo k mylnému spojení. Tuto funkci dokládá i náš materiál, srov. příklady (69) a (70):⁷⁰

(69) **I z té příčiny tuto kométu kladu býti přirození Saturnova a Merkuryašova.** A *ačkoli znám to dobře/ [že podlé toho/ jakž jeden každý nad druhého vostřejší a zřetelnější zrak od Pána Boha sobě daný má/ ten a takový lépe tu kométu spatřiti jest mohl...]* (HájVyp 6., 7.)

(70) **Aby ji tak zase v dolu připraveném k slunci postavil.** A *nemůžeš li ji se vším kořením vykopati/ [aspoň hled' aby od kmene mnoho kořenův neodrazil...]* (RožmŠtěp 22., 23.)

Potřeba signalizovat začátek nového celku nejen grafickým, ale i lexikálním prostředkem, spojovacím výrazem, může souviset s neustálenou interpunkcí a územ psaní velkých písmen v češtině staré a střední doby. Přestože v našem materiálu tečka pravidelně slouží k oddělení

⁷⁰ Nalézáme ovšem i protipříklady, tedy doklady, v nichž vznikají nejasné závislosti. V příkladu (71) není poznat, ke které řídicí klauzi (zvýrazněné tučně) se vztahuje závislá podmínková klauze.

(71) [Však aby se o něm něcto povědělo/ mám za to/ že jest nějaké zlé zmichané těličko z nakažující síry/ a z nakažující soli/ tak že jest jakási drsnatá/ ostrá/ vláčkovitá a k soli nápodobná věc/ zmichaná s smradlavou sírou/ kterážto sůl člověku přirozenou (v které se duchové zdržují/ anobř i sama duše své obydlí má/) z její náležité mírnosti okamžení se v nepořádnost obracuje]/ **tak že duše i hned ustoupiti musí/ jestli že nikdež nenajde své mírné vypáchající člověči soli/ zmichané s náležitou sírou/ zemi a vodou/ musí tělo opustiti/ [poněvadž se žádných nástrojův více nenachází/ kteří by se k tomu hodili/ aby je řídití mohla.]** (ŘepanMor 11.)

Je možné, že autor prvně uvedenou řídicí klauzi záměrně zopakoval, aby ji mohl sémanticky determinovat dalšími klauzemi a nepřerušil přitom formální linii vztahů, které spojují všechny obsahově související klauze v jeden celek. Podobná snaha usouvztažnit veškeré výpovědi je však typická i pro mluvené projevy, které měly na tehdejší odborné texty zřejmě větší vliv než dnes, a proto může jít naopak o jev nezáměrný.

V druhém příkladu (72) vzniká falešná závislost přípustkové klauze na předchozím kontextu (v hranatých závorkách). Autor srovnává morovou horečku s jinými zimnicemi a upozorňuje na rozlišovací znak, „zimomary“:

(72) [Ta pak zimnice/ nedomnívej se žádný/ aby měla vobyčejná zimnice býti... tato velmi tejně a skrytě přichází/ a ne od každého může poznána býti/] ač *druhdy také i s třesením a s horkostí bývá/ zvláště/ když ta porušená vlhkost ven z žil oplývá/ však při počátku obyčejně na kuoži těla zimomary se ukazují/ a vnitř v těle pálí* (VočehMor 11., 12.).

uzavřených myšlenkových celků a po ní pravidelně následuje velké písmeno (srov. Přílohu, s výjimkou PodolMěr), neznámá to, že již existovala univerzální pravopisná norma. Autoři sami užívali při psaní značně rozkolísaný písařský úzus a výslednou pravopisnou podobu a členění získával text až v tiskárně (srov. VOIT 2006: heslo *sazeč*).

Pro autory textů ze staré i střední doby je dále příznačná tendence zmnožovat pozice v klauzi významově blízkými slovy, vytvářet synonymní nebo jinak významově či věcně související dvojice či celé řady lexikálních výrazů (HAVRÁNEK 1979: 60; MICHÁLEK 1967: 390). Pokud se takto kumulují verba finita (nebo infinitivy po elipse modálního přísudku) – která zde chápeme jako základ klauze (viz podkap. 5.4) –, vzniká předpoklad pro vyšší uplatnění dvou vztahů: ekvivalence a konjunkce (o jejich rozlišení rovněž v podkap. 5.4).

Ekvivalence je v rámci středněčeské skupiny vlivem zmíněné rétorické figury jedním z častěji vyjadřovaných vztahů (viz Tab. B v Příloze – ve skupině novočeské téměř chybí). Doklady významově blízkých dvojic sloves (především kontextových synonym) spojených konektorem *a* nacházíme v každém našem středněčeském textu,⁷¹ naopak trojice se dvěma konektivními výrazy, kterou je možno v daném kontextu považovat za řetězec synonym (tedy za dva vztahy ekvivalence), je ojedinělá (viz příklad 73), na takto dlouhých řadách už se konjunkce buď podílí, nebo jsou na ní řady zcela založeny – srov. případy výčtů po sobě jdoucích dějů, důsledně explicitně konjunktivně propojených (v našem materiálu se na úrovni samostatných klauzí vyskytují zejména ve 2 textech, a to návodových: GoerVin a RožmŠtěp; příklad 74). Celkově však zmnožováním výrazů narůstá spíše počet vztahů ekvivalence než konjunkce.

(73) [Tim spuůsobem hospodářství spravuje/] **tak se k němu chová a ukazuje/ i dobrotivost k sobě a lásku jeho vzbuzuje/** aby mu vždycky milá/ příjemná/ i vděčná byla.] (KocAbec 16.)

(74) **Maje pak tuž pláň vsaditi/ obražené koření povyřež/ a hnojem obmaž a nepodsýpěj pod koření ani na koření hnoje** [ale ospi...] (RožmŠtěp 24.)

Doposud jsme probírali především případy se spojkou *a* jakožto nejtypičtějším prostředkem vyjadřování konjunkce, a to případy specifické pro středněčeskou skupinu textů. Na převaze, kterou tato skupina ve vyjadřování konjunkce nad skupinou novočeskou má, se

⁷¹ V novočeských textech takový doklad nacházíme jen ojediněle: [Dotkneme-li se kůže žáby na tlapce zadní nohy...] **ohne se a skrčí celá končetina.** (MOZEK 30.)

však podílejí i další konektory. V Tab. 7 pro ilustraci srovnáváme procentuální podíl výskytu konektoru *a* na součtu všech konektorů vyjadřujících konjunkci v každé skupině našeho materiálu (míníme tu spojku *a* bez modifikace dalšími výrazy: nezahrnujeme tedy prostředky typu *a dále, a také* apod.), dále podíl výskytu druhého nejčastějšího konjunktivního prostředku (v obou skupinách je to *pak*, přestože v nvč. skupině rozdílem pouhého 1 výskytu) a podíl výskytu všech ostatních konektorů konjunkce.

Tab. 7: Výskyt a procentuální podíl konektorů *a, pak* a ostatních na součtu všech prostředků konjunkce

	STRČ		NVČ	
	výskyt	%	výskyt	%
<i>a</i>	132	51,97	92	71,32
<i>pak</i>	44	17,32	4	3,10
ostatní	78	30,71	33	25,58
CELKEM	254	100	129	100

Jak vyplývá z Tab. 7, celkový počet vyjádřených vztahů konjunkce je ve středněčeské skupině více rozložen mezi jednotlivé prostředky, zatímco v novočeské tyto vztahy z více než 70 % zajišťuje pouze konektor *a*.

Druhý nejčastější konektivní prostředek, *pak*, vyjadřuje ve středněčeské skupině 36 % vztahů, které nevyjadřuje spojka *a*; o zbývající část se dělí více než 10 dalších konektorů (např. *ani – ani, aniž, také, jak – tak, což, též, tolikéž, mimo to, dále, item*). (V novočeské skupině je stav podobný, vedle *pak* se rovněž uplatňuje více než 10 dalších výrazů – např. *a také, zároveň, zároveň také, dále, což, ani – ani, rovněž, kromě toho, podobně, přičemž –*, samotný výraz *pak* ovšem pokrývá pouze přibližně 11 % vztahů nevyjádřených konektorem *a*, a nepatří tedy mezi významně zastoupené prostředky.)

Jak jsme uvedli dříve (podkap. 5.4), příslovečný konektor *pak* sloužil ve staré češtině původně k vyjádření kontrastu, především konfrontace (,naopak nikdy se však nestal typickým kontrastivním prostředkem (jako je např. *ale*) a již ve staročeském období spojuje (mj.) i výpovědi ve vztahu konjunkce. Porovnáme-li, kolikrát konektor *pak* v našem materiálu vyjadřuje konjunkci a kolikrát konfrontaci, dojdeme k poměru 44 : 10, tedy k výrazné převaze konjunkce. Ve 13 případech stojí konjunktivní *pak* (případně ekvivalentní *opět*) jako

příklonka po identifikačním demonstrativu – nejenže tedy neslouží ke kontrastivnímu srovnání (konfrontaci) témat (a rémat) výpovědi, ale témata naopak identifikuje:⁷²

(75) **Druzi jsou jenž slovou *practici* [...]. Těch pak druhých jenž *practici* slovou/ umění na dvě se dělí.** (BlahMus 7., 10.)

(76) **Tehdy vyhledávání jest první. Tu opět stránku všecknu vyhlídni a poněvadž ta učí o úkazích ti se dělí na příčinu, oučinek etc.** [pozn. vyhledávání a složení jsou dvě stránky logiky] (GelenLog 24., 25)

(77) **Čtvrté/ mají se sobě v stavu manželském oboje strana věrně chovati a k tomu se ponoukati, i v tom ostříhati věcmi těmito: Předně/ Božím nařízením v manželství dvou toliko osob k přídržení se jeden druhého jakožto těla svého/ a žádného více jiného do smrti. Takové pak nařízení když již při kterých manželích místo své má/ nikoli nesluší ho rušiti/ a což Bůh spojil toho člověk žádný nemá loučiti.** (ThadManžel 15., 16.)

Příklad (76)–(77) také ilustrují tendenci propojovat výpovědi pomocí syntaktických prostředků i tam, kde to není nezbytně nutné: textový vztah mezi bezprostředně sousedícími výpověďmi je již zřetelně zajištěn koreferencí lexikálních výrazů a konektor *pak*, resp. *opět* jako by tento vztah pouze zdůraznil i syntakticky (příklonná pozice spolu se zdůrazňovací funkcí příslovce *pak* patrně vedla k tomu, že se ustálilo jako zdůrazňující částice ve spojení se zájmeny a zájmennými příslovci typu *kdopak*, *pročpak*, srov. PSJČ, heslo *pak*).

Konjunktivní vztah vyjádřený konektorem *pak* má ovšem i své sémantické odstíny, související s jinými druhy vztahu, které může tento prostředek vyjadřovat (probíráme je podrobně v podkap. 5.4). Jak jsme viděli výše (příklad 63), autoři textů patrně ne vždy usilovali o jasné koreferenční vztahy (orientovali se na syntaktické prostředky). V příkladu (75) po sobě výpovědi bezprostředně nenásledují, a proto je vedle koreferujících výrazů více patrný i odstín návratu k již řečenému (význam ‚zpět‘ uvádí jako základní Machkův etymologický slovník, cit. in REJZEK 2001: heslo *pak*; lexikálně je přímo zachycen v alternujícím konektivním výrazu *opět*), tedy „komentář“ k posunu v čase textu od jedné informace k druhé (v úryvku z BlahMus se na položku jednoho seznamu navazuje jako na hypertéma nového seznamu). Nová informace může být i natolik rozdílná, že působí protikladně k obsahu předchozí výpovědi – tehdy konjunkce plynule přechází ke

⁷² Srov. poznámku ve Staročeském slovníku o tom, že se *pak* vyskytuje u pojmenování jevu uvedeného již v předchozím kontextu (StčS: heslo *pak*, 5. význam).

kontrastivním vztahům (BAUER 1960: 29). V příkladu (77) nese konjunktivní vztah vlivem negace ve druhém argumentu právě odstín kontrastivního vztahu rektifikace/substituce (v typické substituci se však k jednomu tématu připojují dvě rémata, z nichž jedno je popřeno; v našem příkladu se réma jedné výpovědi stává tématem druhé).

Konektor *pak* se tedy stává druhým nejčastějším výrazem konjunkce ve středněčeských textech zřejmě vlivem své funkční nevyhraněnosti a percepční nevýraznosti (snadno uspokojí pozorovanou potřebu formálně, syntakticko-sémantickým prostředkem, vyjádřit výpovědní souvislost) a současně proto, že rozšiřuje možnosti signalizace konjunktivního vztahu: jeho prostřednictvím lze tento vztah vyjádřit i z jiné než z první slovosledné pozice ve větě, na niž je omezeno užití spojky *a*.

Celkově vzato, na vyšší frekvenci konektorů konjunkce ve středněčeských textech v porovnání s novočeskými se podílí řada faktorů. Působí tu nesporně skutečnost, že odborné vědecké texty ze 16. a počátku 17. století mají blíže k mluveným projevům než obdobné texty z přítomnosti (vyplývá to už z mnohem kratší tradice tištěné knižní kultury a existence knih určených k tichému čtení): autoři neusilovali vždy o plynulé rozvíjení tematické linie (jaké ve způsobu různých posloupností tématu a rématu pozoroval DANEŠ 1968), ale akumulovali související informace i bez logického vnitřního uspořádání (srov. frekventované užití spojky *a* v promluvách svědků zaznamenaných v tzv. knihách svědomí, KAMIŠ 1966: 93). Nespoléhali se tedy při navazování textových vztahů tolik na koreferenci (zájmena, sémanticky ekvivalentní výrazy, elipsy) jako spíše na konektory, na prostředky signalizace vztahů do jisté míry formální. Jednotlivé texty jsou syntakticky a obsahově propracované v různé míře, ovšem i ty, které nenesou známky asociativního připojování výpovědí, mají širší možnosti a více příležitostí vyjadřovat konjunkci pomocí konektorů než dnešní texty: ať už jde o stylovou normu vytvářet n-tice konektivně propojených věcně souvisejících sloves, potažmo klauzí a výpovědí, o možnost opakovat tutéž spojku několikrát za sebou (a vytvářet rétorickou figuru polysyndeton) nebo ji využít jako členicí signál před jinou spojkou. Zdá se, že se středněčeští autoři celkově zaměřovali na to, aby byli klauze, výpovědi a vyšší textové jednotky vzájemně syntakticky propojené.

6.2.2 Vztahy kauzální

Z kvantitativního přehledu v úvodu této kapitoly vyplynulo, že středněčeské texty obsahují ve srovnání s novočeskými podstatně více explicitně vyjádřených vztahů explikativních, zatímco v novočeských je při stejném srovnání naopak větší podíl vztahů podmínkových. Vztah účelu je v obou skupinách vyjadřován prakticky stejně často, rozdíl v míře vyjadřování příčiny–důsledku je rovněž zanedbatelný.

Explicace je vztah blízký příčinné perspektivě vyjádření vztahu příčiny–důsledku⁷³ (v MČ III se píše o vztahu explikativním jako o důvodovém a je zařazen jako jeden z podtypů ke vztahu „příčinnému/důvodovému“, protože sdílí s příčinným podtypem spojovací prostředky a na oba se lze zeptat otázkou „proč?“; MČ III: 480–481; v PZK je explicace vymezena jako vztah na pomezí vztahů kauzálních a adordinace; např. JÍNOVÁ 2012: 37). Zajímavá je proto otázka, zda zjištěný nižší výskyt konektorů vyjadřujících explicaci v novočeských textech (oproti druhé skupině) nesouvisí právě se způsobem perspektivizace vztahu příčiny–důsledku: je totiž možné, že se konektory příčinné perspektivy (dále jen příčiny) vyskytují v tomto vztahu méně často než opačně orientované konektory, tedy že je preferována perspektiva důsledková (dále jen důsledek).

V Tab. 8 uvádíme absolutní frekvenci konektorů explicace, příčiny a důsledku⁷⁴ ve středněčeské a novočeské skupině našeho materiálu. (Celkový součet se vztahuje pouze ke konektorům příčiny a důsledku, explicaci jakožto samostatný vztah do součtu nezahrnujeme.)

Tab. 8: Výskyt konektorů samostatné příčiny a důsledku v obou skupinách materiálu

	STRČ.	NVČ.
explicace	34	15
příčina	37	9
důsledek	33	31
CELKEM	70	40

⁷³ V tomto výkladu budeme uvažovat o dvou perspektivách vztahu příčiny–důsledku, rozlišených tím, jakým konektorem je vztah vyjádřen (např. *protože* pro příčinu vs. *a proto* pro důsledek). Upozorňujeme na tuto skutečnost proto, že v PZK se počítá pouze s jedním (dále neděleným) vztahem.

⁷⁴ Je-li konektor tvořen dvěma výrazy, *proto – neb(o)* či *poněvadž – protož/tedy*, počítáme jej jako příčinný. Dvojice *proto – neb(o)* je ekvivalentem konektoru *protože*, spřežka *proto* odkazuje v řídicí klauzi na závislou. U zbývajících dvojic výrazů se řídíme prvním vyjádřeným konektorem.

V Tab. 8 můžeme pozorovat relativní vyrovnanost ve vyjadřování explikace a příčiny, která se projevila v obou skupinách našeho materiálu (ve středněčeské skupině výrazněji) a která potvrzuje předpoklad blízkosti vztahu explikace a příčinné perspektivy vztahu příčiny–důsledku. V novočeské skupině se skutečně projevila výrazná převaha užívání konektorů vyjadřujících důsledek nad konektory vyjadřujícími příčinu (konektory důsledku se uplatňují více než třikrát častěji než konektory druhého typu), zatímco ve středněčeské skupině jsou počty konektorů explikace, příčiny i důsledku poměrně vyrovnané.

Skutečnost, že se explikace i příčina vyjadřuje ve středněčeských textech častěji než v novočeských, patrně souvisí s rétorickými pravidly výkladu, jaká najdeme např. v Aristotelově Rétorice: „Řečník má vyložiti věc, o niž jde, a na to provést důkaz. Proto je nemožno, aby věc oznámil, ale důkaz neprovedl, nebo aby dokazoval, aniž dříve pověděl, oč běží.“ (ARISTOTELÉS, přel. 2010: 195). Aristotelés považoval za účinnější deduktivní postup výkladu (od zobecnění ke konkrétním faktům; srov. též KRAUS 1981: 38), také Geleniova Logika v našem materiálu (vycházející z logiky Ramovy) doporučuje toto uspořádání argumentů: propovězení (axioma), důvod (syllogismus), pořádek (methodus); srov. úsek 30; tedy deduktivní postup. Odůvodnění teze jako jeden z kroků výkladu pak bývá signalizováno konektivním prostředkem:

(78) **Bez těch tří věcí [noty, klíče, hlasy] nebo bez kteréžkoli z těch/ žádná píseň neb zpěv dokonalý není.** *Nebo* kdež not není/ tu by i text byl/ neznámý trefí li na něj zpívati nemůž [.] A bude li notováno a klíčů se nepřidá/ tu též ten jenž toho prvé nikdy nezpíval/ nebude uměti pojednou toho začítí/ nevěda ostré li čili povlovné/ čili měkké zpívání jest. Ovšem byl li by zpěv tří neb čtyř hlasů/ tu/ nebude lze počítí/ dokudž se nebude klíčů doptáno. (BlahMus 24., 25, 26., 27.)

(79) **Třetí/ povinni jsou manželé pomáhati sobě společně v péči a hospodářství domovním při všeliké poctivé práci a náležitém statku shromažďování, opatrování, též dítek, čeládky, řízení a zpravování.** *Nebo* i pro tu příčinu mezi jinými v stav manželský společně vstoupili/ z kteréžto i sám Pán Bůh týž stav ráčil také naříditi/ s tím doložením: Není dobré člověku býti samotnému/ učijnme pomoc podobnou jemu. (ThadManžel 8., 9.)

Konektor *nebo(t)* je v obou příkladech na začátku grafického celku, a lze tedy uvažovat i o jeho členicí funkci (oddělit druhý krok výkladového postupu; v příkladu z textu BlahMus rovněž zabraňuje vzniku potenciální falešné závislosti klauze „kdež not není“ na přísudku „dokonalý není“, srov. odd. 6.2.1). V novočeské skupině se konektor *neboť* v této pozici nikdy nenachází (klauze uvozená tímto konektorem se v novočeských textech chápe zřejmě

jako natolik úzce související s explikovanou výpovědí, že je jejich grafické oddělení nepřijatelné – nejsou tedy chápány jako dva samostatné kroky).

Schéma „teze – podpůrný argument“ se může ve středněčeském materiálu uplatnit i v několika po sobě jdoucích textových úsecích,⁷⁵ viz příklad (80):

(80) **Za tím záhrobcem/ mnoho bylin k lékařství užitečných a vonných nasaditi se má/ Nebo ty netoliko rozkoš a veselost činiti/ ale také květové jejich/ lidem/ zraku i srdcuom jich očerstvení dávati mají. Mezi nimi má routa najpřednější býti/ na mnoha místech vsazená/ proto že ona jest pěkné zelené barvy/ a hořkostí svou všecky jedovaté zeměplazý a žížaly z zahrady ven vyhání. U prostřed toho drnového placu nic státi nemá/ ale od všeho prázen a svobodný býti má/ na dobrém povětří: Nebo kdyby nebyl prázdný/ mohli by pavouci po svých tenýtkách z jednoho stromu na druhý/ a z jedné větve na druhou táhnouti/ což by obyvatelům tu přítomným ne rozkoš/ ale tesklivost přineslo. (ŠtěpRozkoš 11., 12., 13.)**

Na příkladu (80) je vidět, že konektor *nebo* mívá velké písmeno i uvnitř grafického celku (po dvojtečce či virguli), za čímž může stát právě jeho častý výskyt v iniciální pozici samostatného grafického celku. Naopak konektor *proto že*, který uvozuje podobně jako konektor *nebo* argument na podporu předchozího tvrzení (*proto že* vztahem příčiny–důsledku, *nebo* vztahem explikace) se s velkým písmenem nepíše patrně proto, že iniciální pozice pro něj není tak běžná jako pro *nebo*.

Dalším faktorem, způsobujícím nižší výskyt konektorů explikace v novočeských textech oproti středněčeským, je zřejmě významová blízkost spojovaných výpovědí (srov. výše o adordinaci), a tudíž i implicitní srozumitelnost jejich vztahu. Výpověď představující druhý argument vztahu je obvykle významově konkrétnější než první argument (POLÁKOVÁ 2012: 38), první argument tak navozuje jisté očekávání bližšího určení (obsahuje např. kvalifikaci nějakého jevu, která si žádá zdůvodnění, jako v příkladech níže). Implicitní,

⁷⁵ Je diskutabilní, zda tu mluvit o periodách, neboť druhé kólon tvoří pouze obsahové doplnění prvního, není vynuceno potřebou dokončit rozdělenou klauzi nebo uvést řídicí klauzi k závislé (potřebou dokončit celek nejen kvůli obsahu, ale i kvůli gramatičnosti vymezuje periodu Lausberg; LAUSBERG 1998: 414; srov. i příklady in ZIKMUND 1863: 697). Pro paratactické spojení výpovědí podle přirozeného pořadí jejich obsahu uvádí Lausberg termín *oratio perpetua* (LAUSBERG tamt.: 413). V překladu Aristotelovy Rétoriky však periodu rozdělenou na dvě části paratactickým konektorem *neboť* nacházíme přímo v pasáži o stavbě periody (ARISTOTELÉS, přel. 2010: 182; za výjimku označil tento případ František Novotný; NOVOTNÝ 1955: 236).

konektorem nevyjádřený vztah explikace nacházíme v každém novočeském textu,⁷⁶ ať už mezi dvěma graficky oddělenými nezávislými výpověďmi (81), nebo mezi řídicí a nepravou závislou klauzí (82):

(81) **Uspořádání zahrady není jednoduchou záležitostí.** *Musí [totiž] odpovídat nejen přírodním podmínkám, např. poloze, nadmořské výšce, ale i ekonomickým a časovým možnostem a zálibám majitele, celkové životní úrovni a zaměření.* (ZAHR 12., 13..)

(82) **Vcelku je rakovina onemocnění plíživé,** *které začíná [totiž] jako malé zatvrdlé ložisko nebo vrídek, a teprve naroste-li do takové velikosti, že porušuje cévy, nervy nebo důležité orgány, stává se zjevnou.* (RAK1 20.)

Na relativně nižším výskytu konektorů explikace v novočeském materiálu se může podílet i oddálení druhého argumentu: autor chce vysvětlit své tvrzení, ale potřebuje čtenáře nejprve seznámit s dalšími fakty. Výpovědi, mezi nimiž je vlastní explikativní vztah, se tak od sebe vzdálí a tím se zkomplikuje možnost jednoznačné signalizace vztahu. Srov. příklad (83):

(83) [A] **Každý tón je zvuk, ale ne každý zvuk je tón.** [B] *Zvuky jsou vše co slyšíme, všechny vznikají chvěním hmoty, jsou dopravovány zvukovým vlněním do našeho ucha a tam vyvolávají příslušné impulzy, vedené dále do mozku.* [C] *Avšak podle toho, vznikají-li pravidelným nebo nepravidelným chvěním hmoty, dělíme je na tóny nebo hluky.* (HUDBA 13., 14., 15.)

V příkladu (83) je úsek výpovědi [A] prvním argumentem vztahu explikace, úsek [C] je jeho druhým argumentem. Kdybychom však chtěli do příkladu (x) doplnit konektor *totiž*, museli bychom jej umístit do úseku [B] („Zvuky jsou totiž vše...“). Úsek [B] ale není vysvětlením celého úseku [A], nýbrž vysvětluje pouze jeho první výpověď („Každý tón je zvuk... Zvuky jsou totiž vše, co slyšíme...“ – autor naznačil tuto návaznost i zvýrazněním slova „zvuk“ v první výpovědi). V tomto příkladu tak dochází vlastně k dvojímu oddálení explikovaných a explikujících výpovědí.⁷⁷

⁷⁶ Srov. i Čechová a kol. o implicitnosti příčiny ve vědeckých textech: „V těchto textech je více složených vět (podřadných souvětí) a vedlejších vět přívlastkových, nepřibývá však vět příčinných, neboť tento vztah se vyjadřuje i lexikálně.“ (ČECHOVÁ et al. 2008: 217).

⁷⁷ K podobnému jevu dochází i u vztahu specifikace (založenému na rozdílu od explikace pouze na adordinaci):

V analogickém příkladu ze středněčeského textu zato konektor v úseku [B] nacházíme:

(84) [A] **S pilností sem znamenal/ a skrze časté zkušeni to poznal/ že ačkoliv mnohé divné a rozličné těžkosti časů těchto na lidech se ukazují/ a málo kdy jeden nemocný druhému podobně žaluje/ a neb stůně/ však toliko táž jednotejná nemoc na větším díle všudy vuobec a vesměs panuje.** [B] Nebo někdo stuně na červenou/ někdo na ouplavici: jiný se těžce dávi a veliké nechutenství má [...]. [C] A tak rozličně/ na někom tato/ na jiném jiná těžkost/ jakž oznámeno/ se ukazuje/ a někteří pak i náhle mrou/ a nenadále životy své konají. [D] **Ale však tyto i jiné všecky těžkosti/ nemají za nemoc kladený/ ani počítány býti.** [E] *Nebo vlastně nejsou nemoci/ ale připadnosti od nemoci/ kteréžto se přidržují a jí následují/ rovně jako stín těla.* (VočehMor 1.–7.)

V příkladu (84) můžeme úseky [B] až [D] označit za reformulaci (a elaboraci) úseku [A]. Konektor *nebo* připojuje úsek [B] k přípustkové klauzi úseku [A] vztahem specifikace; konektor *a tak* připojuje úsek [C] k úseku [B] vztahem generalizace (potud je parafrázována přípustková klauze). Úsek [D] je ve vztahu opozice k úseku [C] (opakuje se tak kontrastivní vztah přítomný v úseku [A], nyní je ovšem jiného druhu). Konektor *nebo* v úseku [E] má tak dva potenciální první argumenty: vysvětluje nejen úsek [D], na nějž bezprostředně navazuje, ale i celý úsek [A].

Dosud jsme věnovali pozornost vztahu explikace, který se v novočeských textech explicitně vyjadřuje méně často než ve středněčeských. Tento fakt připisujeme především souvislosti vyjadřování explikace s vyjadřováním příčinné perspektivy vztahu příčiny–důsledku a tomu, že je v našich novočeských textech obecně preferována perspektiva opačná, tedy důsledková. Uvažujeme také o komplikacích, které při vyjadřování tohoto vztahu vznikají, je-li k dostatečnému vysvětlení potřeba uvést do souvislosti několik větně vyjádřených faktů.

Zaměříme-li se nyní na vztah podmínky, jehož konektory se v novočeských textech objevují naopak častěji než ve středněčeských, musíme konstatovat, že pro tuto skutečnost prozatím nenalzáme sémantické, funkční ani kulturněhistorické vysvětlení. Zjištěnou

(83a) „**A zde se nabízí další možné využití gravitační energie**; v nitru planety nedochází k promíchávání kovového vodíku a hélia, neboť k tomu nedostačuje teplota. Na horním okraji oblasti v kovové fázi se ale hélium sráží; *kapky hélia se pak prodírají vodíkem a klesají směrem ke středu planety.*“ (ASTRO 37., 38.)

V příkladu (83a) nejde sice o vlastní mezivýpovědní vztah, neboť je tu specifikována pouze nominální skupina „další možné využití gravitační energie“, ale ilustruje situaci oddálení výpovědi stejně jako příklad (83) výše.

disproporci proto přičítáme celkovému rozložení explicitních vztahů v našem korpusu (bylo by ovšem zajímavé ověřit toto zjištění na rozsáhlejším materiálu, aby se potvrdilo, zda nejde např. o tendenci novočeských textů vyjadřovat spíše předpoklady a možné následky než obhajovat jasně formulovanou tezi).

Podmínka se nejčastěji vyjadřuje hypotakticky (POLÁKOVÁ et al. 2012: 35), což platí i pro naše texty, a z toho plyne také předpoklad vysoké četnosti jejího explicitního vyjadřování. Implicitní podmínkový vztah byl v materiálu nalezen pouze jeden (srov. příklad 85; jde o jednu ze specifických konstrukcí, na něž jsme naráželi výše v podkap. 4.3), blíží se mu také zvláštní případ kombinace nepravé příčiny a textové podmínky v textu BlahMus (příklad 86).

(85) *Veźmi [= jestliže vezmeš] pšenice k seti od Čáslavě/ a sej jí okolo Ledče/ aneb okolo Lipnice/ z čisté pšenice urodí se v první léto polovici žita/ a v druhé léto budet' vše žito/ a v třetí léto stoklasa.* (RožmŠtěp 8.)

(86) *Poněvadž o muzice napsati nětco uložil sem/ nejprv ale co by muzika byla necht' se povi.* (BlahMus 1.)

Tento příklad řadíme vzhledem ke konektoru *ale* k podmínkovým, neboť jej můžeme parafrázovat pomocí typických podmínkových konektorů, a zároveň jej počítáme mezi nepravé vztahy vzhledem ke konektoru *poněvadž*, vztahujícímu se k presupozici. Oba vztahy jsou zřejmé např. z této parafráze: „*Poněvadž se vždy začíná od definice, musím od ní začít i tehdy, když chci psát něco o muzice.*“ (Srov. i úryvek z BlahMus citovaný v příkladu (42) v podkap. 5.4, pocházející rovněž ze začátku kapitoly a realizovaný jako nepravý podmínkový vztah.)

Můžeme tedy shrnout, že v případě vztahů kauzálních ukazuje různá míra vyjadřování explikace ve středněčeských a novočeských textech na odlišnou strategii signalizace vztahů: pro novočeské autory je vztah patrně dostatečně zřejmý již z významové blízkosti výpovědi (jde o vysvětlení téhož pomocí jiných slov), zatímco středněčeští autoři se orientují spíše na syntakticko-sémantické, formální prostředky navazování výpovědí než na pouze sémantické (srov. i kombinace konektorů a koreference pozorované při vyjadřování konjunkce, 4.2.1). Zajímavým zjištěním je preference vyjadřování vztahu příčiny–důsledku z důsledkové perspektivy (tj. konektory typu *a proto* spíše než *protože*) v novočeské skupině. Možným vysvětlením této skutečnosti je, že novočeští autoři častěji vycházejí od fakt a vyvozují z nich

závěry, tedy postupují induktivně (u středněčeských autorů usuzujeme i na základě rétorických doporučení na preferenci postupu deduktivního – tomu pak odpovídá vyrovnanost ve vyjadřování obou perspektiv vztahu příčiny–důsledku, neboť výklad vychází z určité teze, k níž se po uvedení příčinných argumentů na podporu její platnosti opět vrací jako k důsledku těchto argumentů). Konečně motivaci rozdílu v míře explicitního vyjadřování podmínky zatím nenacházíme, souvisí pravděpodobně s celkovým rozložením typů vyjádřených vztahů v našem korpusu.

6.2.3 Kontrastivní vztahy

Největší rozdíly mezi středněčeskými a novočeskými texty byly zaznamenány ve vyjadřování kontrastu. Ze tří kontrastivních vztahů, které jsou v našem materiálu zastoupeny alespoň deseti doklady v obou skupinách (přípustka, konfrontace, opozice), je přípustka vyjadřována prakticky stejně často ve středněčeských i v novočeských textech (tj. podílí se na celku všech explicitních vztahů v dané skupině prakticky stejnou měrou), konfrontace a opozice však dosahuje v textech novočeských výrazně vyššího podílu než ve středněčeských (srov. Graf 3a–c).

Doplňme-li tento přehled ještě o jeden kontrastivní vztah – rektifikaci –, nabídne se nám perspektiva, z níž se můžeme pokusit celkovou nižší míru kontrastu ve středněčeských textech vysvětlit. Rektifikace je v novočeské skupině zastoupena méně než deseti doklady, a proto se srovnání podílů tohoto vztahu v našich skupinách nepromítlo do Grafu 3a–c. Jak je však zřejmé z Tab. B v Příloze a jak dále ukážeme, ve středněčeské skupině hraje tento vztah podstatnou roli.

Rektifikace se ve středněčeském materiálu téměř vždy realizuje jako substituce negovaného obsahu jedné výpovědi platným obsahem výpovědi druhé (srov. příklady 87 a 88).

(87) [Nebude li pak kdo míti spravedlivého lokte/ Nebude sobě moci změřiti spravedlivého provazce/ a jiných nahoře položených měř.] **Poněvadž ani loktové v království tomto jednostejní nejsou/ Ale v jednom kraji delší a jinde kratší se nacházejí.** (PodolMěr 10., 11.)

(88) [Maje pak tuž pláň vsaditi/ obražené koření povyřež/ a hnojem obmaž] **a nepodsýpůj pod koření ani na koření hnoje/ ale ospi nejprvé takovou dobrou živou prsti kteráž bejvá pod drnem/ všudy pod pláň a okolo kořínkův** [a neostavůj žádného místa prázdného pod dřevem/ ani okolo kořenův...] (RožmŠtěp 24.)

Příklady (87) a (88) ukazují, že užití substituce může být motivováno jak zřeteli formálními, tak obsahovými. Budeme-li celý úryvek z Podolského (87) považovat za periodu (srov. výše pozn. 76), pak druhý argument vztahu („ale v jednom kraji...“) slouží k dosažení symetrie kól jak co do délky v počtu slov, tak co do paralelnosti jejich syntaktického členění. Obsah argumentů je totiž totožný (bylo by jej možné parafrázovat pomocí kontradiktorických protikladů: „nejsou stejní, nýbrž různí“; negace jednoho z protikladů tedy znamená totožnost s druhým). Lze však uvažovat také o intenzifikaci platnosti podávaného zdůvodnění (srov. účel rétorické figury *correctio*; LAUSBERG 1998: 346, 351). Naproti tomu v příkladu 88 je obsah argumentů rozlišen (opozitnost lexémů *hnůj* a *hlína* vzniká až v aktuálním kontextu) a pro příjemce je informačně závažná jak výpověď s popřenou platností, tak výpověď platná.

Podle MČ III, která uvádí substituci jako jeden z podtypů odporovacího vztahu,⁷⁸ má tento podtyp částečně charakter i spojení konfrontačního (MČ III: 460–461). Konfrontace proti sobě typicky staví dva jevy (v tématu) a jejich dynamické či statické vlastnosti (v rématu), při substituci se do protikladu rovněž dostávají vlastnosti v rématu (téma se ovšem nemění).⁷⁹ Porovnáme-li zastoupení vztahu konfrontace a rektifikace v obou našich skupinách (Tab. 9), zjistíme, že je preferováno vyjadřování vždy jednoho z těchto vztahů a že jsou preference skupin právě opačné. Vezmeme-li v potaz i ostatní kontrastivní vztahy, můžeme pozorovat, že rektifikace je z nich ve středněčeských textech vyjadřována vůbec nejčastěji (a je-li započítána, rozdíl v celkovém zastoupení kontrastivních vztahů mezi oběma skupinami se významně sníží).

⁷⁸ Odporovací vztah v MČ III zahrnuje ještě dva typy, které víceméně odpovídají opozici a restriktivní opozici v koncepci PDT (lišit se mohou názory na některé příkladové věty).

⁷⁹ Tatáž situace, konfrontace rematická, ale nikoli tematická, nastává u podtypu konfrontačního vztahu se spojkami *aby*, *když* (MČ III: 463).

Tab. 9: Absolutní frekvence výskytu a procentuální podíl konektorů kontrastivních vztahů na součtu všech explicitně vyjádřených vztahů⁸⁰

	STRČ.		NVČ.	
	výskyt	%	výskyt	%
rektifikace	30	4,15	9	2,08
konfrontace	17	2,35	19	4,39
opozice	12	1,66	17	3,93
přípustka	29	4,01	16	3,70
CELKEM	89	12,17	61	14,10

Podle údajů z Tab. 9 tedy středněčeští autoři z kontrastivních vztahů vyjadřují nejčastěji rektifikaci/substituci⁸¹ a nejméně často opozici a konfrontaci, zatímco novočeští nejčastěji právě vztah konfrontace a nejméně často rektifikaci. Vyrovnanost ve vyjadřování přípustky zřejmě souvisí s tím, že jde o vztah povahy nejen kontrastivní, ale i kauzální: přípustku lze popsat jako negaci vztahu příčiny–důsledku (např. KARLÍK 1995: 108) a právě tento vztah je v obou skupinách vyjadřován podobně často (srov. Graf 3a–c).

Otázkou je, zda se konektory substituce v novočeských a konfrontace ve středněčeských textech vyskytují méně proto, že jsou tyto vztahy v textu implicitní, konektorem nesignalizované, nebo proto, že je autoři nevytvářejí, nevztahují k sobě výpovědi tímto způsobem. Případ implicitní substituce⁸² nacházíme v novočeské skupině pouze jednou, jedná se tedy skutečně o vztah nepreferovaný. Implicitní konfrontace se pak ve středněčeské skupině (7 výskytů) objevuje podobně často jako v novočeské (5 výskytů), což rovněž nasvědčuje tomu, že rozdíl mezi skupinami nespočívá v míře signalizace tohoto vztahu, ale v míře jeho uplatňování mezi výpověďmi. Na první pohled je ve středněčeských textech sice více (aktuálních) lexikálních opozit, jimiž se implicitní, konektorem nevyjádřená konfrontace realizuje (viz příklad 89), ne vždy však jde o konfrontaci (srov. příklad 90).

⁸⁰ Součet všech explicitně vyjádřených vztahů má ve středněčeské skupině hodnotu 723, v novočeské 433 (viz souhrnnou Tab. B v Příloze).

⁸¹ Rektifikace je v podstatě v celém našem materiálu (až na jednu výjimku v každé skupině) realizována jako substituce).

⁸² Tento vztah jako implicitní podle anotační koncepce PDT vlastně neexistuje, neboť se tu, na rozdíl od této práce, za konektor považuje i morfém negace u slovesa (srov. POLÁKOVÁ et al. 2012: 46). Jako implicitní rektifikaci/substituci tedy chápeme vztah mezi těmito výpověďmi:

(91) **Rakovina se nevyskytuje jen u člověka.** *Nacházíme ji u všech druhů obratlovců.* (RAK1, 29., 30.).

(89) [Tak i sedm planet, jedenkaždý vychází a zase zapadá: Ale to při nich se rozdílně děje:] **nebo jednák se spojují/ jednák naproti sobě patří: dnes jsou blíže sebe/ zítra [elipsa] dále: jeden [elipsa] na západ/ jiný [elipsa] na poledne: tuto jasněji [elipsa], jinde mdlejší svítí [...]** (PartSoud 14.)

(90) [...mnohé divné a rozličné těžkosti časů těchto na lidech se ukazují...] **Nebo někdo stuně na červenou/ někdo [elipsa] na ouplavici: jiný se těžce dává a veliké nechutenství má: jiného opět zimnice horká/ a neb jiné rozličné a potvorné zimnice trápí: někdo má ukrutné sužení v životě/ a neb ve hřbetu bolest: srdce mdlobu: klání bokuo: hrdla bolest: prým: bolení noh: nespání: smyslu pozbytí: prašivost neobyčejnou: svrab nerád hojitedlný. Na jiných opět hlízy/ pryskejře, žlazy/ vředy jedovaté/ neštovice morní/ fleky škaredé (a zvláště na dětech) se ukazují. Item některé těhotné ženy potracují/ jiné nešťastný a těžký porod mívají/ a některé s velikým životem umírají.** (VočehMor 2., 3., 4.)

Na příkladu (89) je dobře vidět blízkost vztahu konfrontace a konjunkce. V úryvku začíná série porovnávaných výpovědí srovnáním nekontrastním, vztahem konjunkce (vyjádřeným konektorem *jednák – jednák*), a pokračuje kontrastním srovnáním témat a rémat výpovědí (třikrát se opakuje implicitní konfrontace). Na druhém z příkladů je patrná snaha vytvářet nejprve paralelní konstrukce vymezené dvojicemi slov *někdo – někdo*, *jiný – jiný*, *někdo – jiný* (přibližně si odpovídají délkou i vnitřní strukturou), žádnou z těchto dvojic však nehodnotíme jako kofrontační, neboť jejich obsah (na rozdíl od symetrické formy) není v kontrastu (viz MČ III: 462). Autorovým cílem bylo formálně strukturovat dlouhý výčet, nikoli proti sobě stavět dvojice nemocí (srov. poslední trojici výpovědí s typickými konektory konjunkce *item*, *a*). Můžeme pomýšlet i na to, že právě vlivem tendence k výčtům (*enumeratio*) ve starší a střední češtině a vlivem potřeby je zpřehledit spojovacími výrazy poklesly konektory jako *opět* nebo *pak* v konjunkci, neboť signalizovaly již pouze kontrastně zapojené téma (srov. odd. 6.2.1).

Jestliže tedy výskyt konektorů značících konfrontaci, resp. rektifikaci/substituci souvisí s tím, jaké vztahy autoři z obou skupin přednostně vytvářejí, můžeme hledat motivaci užívání těchto vztahů v jejich obecné sémantice. Do obou vztahů mohou vstupovat fakta sama o sobě nejen kontrastní, ale i jen rozdílná (v aktuálním kontextu ovšem musí jasně vyjadřovat protiklad; viz příklad (88) výše a (101) a (102) níže), avšak zatímco při konfrontaci na sebe vyjadřované děje/stavy vzájemně nepůsobí (neovlivňují svoji platnost), při substituci se vždy uplatňuje polarita kladu a záporu: ze dvou konfrontovaných dějů/stavů platí pouze jeden. Dominantní kontrastivní vztah v novočeských textech tedy obecně slouží k rozlišování

obsahu výpovědí a nevypovídá o jejich platnosti, zatímco jeho protějšek ve středněčeských textech slouží především k určení platnosti a neplatnosti výpovědí (jejich obsah přitom může být i totožný, viz příklad 87 výše).⁸³

Domníváme se, že našim středněčeským autorům při užívání kontrastivních vztahů obecně nejvíce záleželo na tom, aby dospěli k faktům, která platí, a jasně je odlišili od neplatných (srov. tendenci středověkých vědeckých žánrů směřovat od rozporných tvrzení k jednoznačným závěrům; KRAUS 1981: 78). Jistou obdobu ostře vymezených protikladů, jež jsou příznačné pro substituci, nacházíme i u výpovědí, které jsou ve vztahu opozice: v podstatné části dokladů (7 z 12) jde buď o polemiku s cizími názory, nebo o vyvrácení námitek „druhé strany“:

(92) **Praví sice někteří filozofi že se elementa aneb živly tohoto světa mohou mezi sebou jedno v druhé proměnit/ aby se jedno stvoření z druhého plodit mohlo. Toho však provesti nemohou.** [Skušenosť nás tomu na protiv učí/ to jsem já již jinde poukázal/ jsem též hotov pérem i usty proukázati/ kdyby to ode mne požádáno bylo.] (ŘepanMor 15., 16., 17.)

(93) **Proti tomu pravidlu jest poblouzení když to což jednomu přináleží, jinému připisujeme jako někdeří, úkazy (locos inventionis) v rhetorice pokládají ješto oni k ní nepřináleží než k logice. Ale řekneš že rhetor jich také potřebuje.** I jest to tak: ale však ne hned čeho kdo potřebuje, to také k němu vlastně přináleží. (GelenLog 4., 5., 6.)

V obou příkladech je (alespoň stylizovaně) rozlišen názor autorův a někoho jiného: v prvním jde o názor reprodukováný, ve druhém se uplatňuje dialog se čtenářem (obsahující dvojí námitku). Můžeme uvažovat o tendenci autorů, usilujících o vlastní přesvědčivost, užívat opozice v situaci sporu, k vymezení a hájení vlastní pozice (a to v souladu s rétorickými zásadami účinné komunikace, které se od středověku výrazně uplatňovaly i ve vědě; KRAUS tamt.: 78). Nižší frekvence výskytu opozičních vztahů ve středněčeské skupině pak může souviset právě s touto tendencí: pokud opoziční vztahy konotovaly polemiku, nevyskytují se v této skupině zřejmě právě proto, že mimovědecké odborné texty nevytvářejí pro vedení sporu příliš velký prostor (srov. i komentář k tomu v textu ŘepanMor (18.): „Zde místa ani času k hádání není.“).

⁸³ Rozlišení odporovacích souvětí na ta, která vyjadřují nesoulad mezi obsahy výpovědí, a ta, která vyjadřují nesoulad platnos tí výpovědí, uvádí jako základní rozdíl Svoboda (SVOBODA 1972: 81).

V menšině případů se opozice ve středněčeských textech vyskytuje i mimo explicitní polemiku, např.:

(94) **Tato kométa nynější kterouž jsme viděli/ nebyla velmi příliš veliká/ a na pohledění sotva byla jako jiná z hvězd větších kteréž slovou *primae magnitudinis*. Než vocas dosti dlouhý měla/ kterýž k jedné toliko straně pouštěla [...]** (HájVyp 1., 2.)

(95) **Sáh co člověk prostřední postavy vysáhnouti může/ ale tři loket zdýli jest jistá míra jeho.** (PodolMěr 5.)

„Slabší“ odporovací vztah, nezaložený na střetu dvou protichůdných názorů, jaký pozorujeme v dokladech výše, naopak zcela převládá v novočeských textech. Jejich autoři usilují nejčastěji o informační úplnost svých tvrzení: upozorňují na další fakta, která je potřeba znát, aby nedošlo k vyvození mylného či zjednodušeného závěru (srov. SVOBODA 1972: 82; viz příklad 96; podobně motivována je i opozice v střč. příkladu 95),⁸⁴ nebo ukazují určitý jev jakoby ze dvou stran, upozorňují na jeho protikladné vlastnosti (hovoří se o významu kompenzačním, např. MČ III: 459; viz příklad 97, odpovídá mu střč. příklad 94).

(96) **Známe nádory benigní, které nejsou zhoubné a s nimiž si medicína dovede většinou již dávno poradit. Ty ostatní jsou zhoubné neboli maligní. Mezi těmito dvěma extrémy je však celá stupnice – čím nezářejší vypadá v mikroskopu nádorová tkáň, tím je nebezpečnější.** (RAK2 25., 26., 29.)⁸⁵

(97) **Byly to stavby velice důmyslné, tvořené vlastně dvěma na sobě zcela nezávislými konstrukcemi. [...]** *Stavba takových observačních věží byla však značně nákladná a bylo jich postaveno pouze devět.* (MĚŘ 23., 27.)

⁸⁴ V příkladu (95) jde v podstatě o kontrast mezi platným a „platnějším“ tvrzením a na základě čistě sémantického by bylo možné chápat tento vztah i jako konjunktivní (typické opoziční konektory mohou spojovat i výpovědi bez zřetelně kontrastního významu, viz podkap. 5.4.). Pro interpretaci vztahu jako opozičního jsme se však rozhodli na základě srovnání s doklady, v jejichž významu bylo obtížné najít i tuto „slabší“ opozici (viz podkap. 5.4).

⁸⁵ Rovněž toto spojení lze hodnotit i jako konjunktivní. Pro naše určení byl však směrodatný kontrast mezi významy ‚modelově‘ a ‚reálně‘. Zřejmějším příkladem opozice užitě k upozornění na důležitý fakt je díky negaci např.: (98) **Každý tón je zvuk, ale ne každý zvuk je tón.** (HUDBA 13.).

Potřeba vyjadřování opozice v novočeských textech tedy vzniká především tím, že autoři (v případech typu 96 výše) předjímají postup čtenářova uvažování – nikoli však uvažování čtenáře oponenta, jako tomu bylo většinou ve středněčeské skupině, ale čtenáře spíše pasivně přijímajícího poznatky – a zamezují potenciálnímu mylnému pochopení vlastních slov. V případech druhého typu pak jde o zachycování pozitivních i negativních vlastností jevů. Celkově se tedy nahlíží ze dvou stran jak na jazykovou formulaci výpovědí, tak na mimojazykovou realitu. Ojediněle slouží opoziční vztah v novočeské skupině právě polemice (příklad 100 níže); pokud se nějaký fakt přímo popírá, jde o popření vyplývající z historické skutečnosti (99):

(99) **Soudilo se, že vhodným přístrojem bude zejména infračervený dalekohled na družici IRAS, ale toto očekávání se nesplnilo.** (KOMET 17.)

(100) Vyjděme tedy z *definice práva* u nás a v zemích střední Evropy nejvíce zakořeněné, tedy, že **právem v objektivním smyslu rozumíme soubor (systém) obecně závazných pravidel – norem chování.** [Pokud bychom však tuto definici nerozvedli dále, mohl by pozornější čtenář namítnout –] *a co morálka, náboženství, obyčej a zvyky? To jsou přece také ve své podstatě pravidla chování.* [Má-li tedy být určité pravidlo chování pravidlem právním, musí dále mít *dva znaky...*] (PRÁVO 24., 25.)

Příklad (99) je do jisté míry podobný příkladu (92) výše, vyhraněnost kontrastu je tu však dána vývojem poznání, nikoli autorovým názorem. Druhý úryvek zase připomíná středněčeský příklad (93), nyní však stylizovaná námitka pouze upozorňuje na neúplnost dosavadní informace, a proto není vyvrácena, nýbrž je inkorporována do výkladu.

Uvedli jsme, že většina opozičních vztahů ve středněčeské skupině je svou polaritou obháje–odpůrce blízká polaritě kladu a záporu, která se uplatňuje u vztahu substituce. Na základě rozboru provedeného výše můžeme uvést do souvislosti rovněž funkci vztahu opozice v novočeských textech s funkcí konfrontace, která je tu nejčastěji vyjadřovaným vztahem. Opozice slouží novočeským autorům k záměrné problematizaci sdělovaného obsahu (dvojím úhlem pohledu na věc nebo uvedením další informace, která brání zjednodušenému chápání), konfrontace pak je na obsahové dualitě přímo založena, poukazuje na rozdíly jevů.

Konfrontační spojení sice mohou mít i tzv. perspektivu či směr, tj. jeden fakt může vyniknout na pozadí druhého (DANEŠ 1985: 125; MČ III: 462–463) – čímž dualita (konstatace protikladů stejně závažných) prakticky ustupuje unitaritě, „výsledku“ (vztah je realizován proto, aby byl zdůrazněn jeden z protikladů) –, avšak toto orientované srovnání se

v novočeské skupině téměř nevyskytuje. Konfrontace získává orientaci tehdy, když je mezi výpověďmi vedle kontrastu zároveň poměr předčasnosti – následnosti (většinou sám k signalizaci perspektivy nestačí), nebo tehdy, má-li jedna z výpovědí hypotaktickou formu (se spojkou *aby*, *když*, *jestliže* vždy, se spojkou *zatímco* tehdy, když stojí v první klauzi v pořadí, jinak je třeba časového vztahu; MČ III: 463–464). Z celkového počtu (19) konfrontačních spojení v novočeských textech má konfrontační perspektivu pouze jedno (viz příklad 101; spojení mají kromě tří případů vždy parataktický charakter bez časové následnosti, nejčastěji se uplatňují víceslovné konektory typu *naproti tomu*; viz příklad 102).

(101) Zatím co právní řád je ve státě jen jeden, **je morálních pravidel mnohem více** [...] (PRÁVO 30.)

(102) **Rostliny z tropických oblastí prospívají velice dobře v bytě se stálou teplotou v rozmezí 18–24 °C. Noční ochlazení o 2–6 °C jim nikterak neškodí. Teplota ale nesmí trvale klesat pod 16 °C.** [...] Naproti tomu rostliny subtropické snesou v zimním období pokles teplot na 5–12 °C. (BONSAJ 31., 32., 33., 36.)

Převaha konfrontačních vztahů toho typu, který představuje příklad (102), tedy bez vyjádření perspektivy srovnávání, souhlasí s obvyklým způsobem užívání konfrontace v odborném výkladu, jak jej popsal František Daneš: autorům jde spíše o prosté rozlišení dvou skutečností na stejné úrovni, než o zdůraznění jedné z nich (DANEŠ 1985: 128).

Dodejme, že ve středněčeských textech se perspektiva v konfrontačních spojeních uplatňuje také velmi málo (ve 2 případech z 17; forma spojení je důsledně parataktická a kromě dvou případů se realizuje vždy adverzativními konektory *ale* nebo *pak*).

Můžeme tedy shrnout, že rozdíl v celkovém zastoupení kontrastivních vztahů, který byl zjištěn mezi našimi skupinami, souvisí především s odlišnými konvencemi odborného (mimovědeckého) vyjadřování v raném novověku a v širší přítomnosti (od pol. 20. st.), a tudíž i s odlišným funkčním (stylovým) využitím jednotlivých vztahů (stranou ponecháváme připustku, v jejímž vyjadřování se skupiny podstatně neliší). Autoři střední doby směřují obecně k překonání rozporů a dosažení jednoho platného závěru. Do kontrastivních vztahů proto uvádějí výpovědi, které se navzájem popírají či vyvracejí. Toto zaměření vytváří podmínky především pro uplatnění rektifikace, přesněji substituce, naopak užití opozice jakožto vztahu, který dosažení jednoty z definice brání, je většinou omezeno na polemiku s cizími názory či s předpokládanými námitkami. Podobně málo je využita i konfrontace:

neplyne z ní žádný závěr. Novočeští autoři naopak na rozpory a rozdíly záměrně upozorňují (jejich motivací je zřejmě neidealizovaný vztah k poznání reality), a tak vznikají mnohem širší možnosti uplatnění právě zmíněných opozičních a konfrontačních vztahů.

6.2.4 Méně často vyjadřované vztahy

V předchozích oddílech jsme se zabývali mezivýpovědními významovými vztahy, které byly vyjádřeny pomocí konektivního prostředku alespoň desetkrát v obou skupinách (viz Graf 3a–c) a zjišťovali jsme, proč se středněčeská a novočeská skupina našich textů liší mírou zastoupení určitých vztahů (viz odd. 6.2.1–6.2.3). Nyní se stručně zmíníme o vztazích, které nedosáhly takového počtu výskytů, aby měly rozdíly v jejich procentuálních podílech stejnou vypovídací hodnotu jako rozdíly v podílech frekventovanějších vztahů. Výčet těchto méně zastoupených vztahů podáváme v Tab. 10 pouze s absolutní frekvencí výskytu (až na jednu výjimku nedosahuje žádná z těchto frekvencí hodnoty frekvence vztahů, které jsme probírali výše – pouze přirovnání se ve střč. skupině vyskytují stejně často jako opozice). Vynecháváme přitom vztahy, o nichž jsme se vlivem jejich vysokého výskytu v jedné ze skupin zmínili již dříve (o ekvivalenci viz v odd. 6.2.1, o rektifikaci/substituci v odd. 6.2.2).

Tab. 10: Vztahy nedosahující minimálního počtu 10 výskytů v obou skupinách

DRUH VZTAHU	VÝSKYT	
	STRČ. SKUPINA	NVČ. SKUPINA
přirovnání	12	5
restriktivní opozice/výjimka	11	8
generalizace	10	9
gradace	8	11
specifikace	8	10
konjunktivní alternativa	6	8
nepravé vztahy	5	2
exemplifikace	4	10
disjunktivní alternativa	2	2

Jak je zřejmé z Tab. 10, mezi vztahy realizovanými pomocí konektorů méně často (ve srovnání se vztahy probíranými v předchozích oddílech) tvoří největší skupinu rétorické vztahy elaborační (generalizace, specifikace, exemplifikace, ekvivalence). Tyto vztahy jsou založeny na apozici, obsahové paralelnosti výpovědí, může tu tedy působit tendence

nesignalizovat konektorem vztah, který je dostatečně zřejmý již z obsahu výpovědi (na podobný faktor jsme usuzovali výše u explikace, viz odd. 6.2.2; srov. též POLÁKOVÁ et al. 2012: 52 o častém výskytu specifikace bez konektivního prostředku a údaje o možnostech implicitního vyjadřování vztahů v podkap. 4.3). Tato tendence však není v obou skupinách stejně silná, protože ve středněčeských textech jsou konektivní prostředky obecně frekventovanější než v novočeských a explicitně se v nich častěji vyjadřují právě ty vztahy, které bývají v novočeských textech implicitní (konjunkce, explikace). V případě středněčeských textů je tedy větší pravděpodobnost, že jsou tyto vztahy (oproti jiným vztahům) méně často signalizovány proto, že je autoři méně často vytvářejí, než v případě novočeských textů, v nichž je absence konektoru běžnějším jevem a nevypovídá o přítomnosti vztahu v textu.

Dále mohou být některé vztahy sice vyjádřeny konektorem, ale připojovat výpověď pouze k jmenné skupině – nejde tedy o vztahy textové. Takto bývá realizována specifikace (v méně než 10 případech v každé skupině, viz př. 103), nebo exemplifikace (v našem materiálu se vyskytuje pouze v závislé klauzi, a proto pochybnost o textovém charakteru vztahu nevzniká, srov. příklad 104).

(103) Třetí sou ještě slovou *poětae*; Ti na samém poznání též i na pronešení těch věcí hlasem/ dosti nemajíce/ nětco píší a vydávají na světlo/ o muzice [...] (BlahMus 9.)

(104) Jiné pak měření velmi rozdílné tohoto jest/ kdež se dýlka a šířka měřiti má/ Jako jsou lesové/ dědiny/ luka/ a jiní všelijací gruntové [...] (PodolMěr 17.)

Roli mohou hrát i mimojazykové faktory – např. u generalizace lze nejvýrazněji pozorovat, že navazuje na větší úseky textu (srov. POLÁKOVÁ et al. tamt.: 48; zde např. WalZahr 1.–6., KOMET 19.–23. v Příloze), a proto je její výskyt v našem materiálu omezen již délkou textového vzorku. Ilustrativní příklady zase často tvoří samostatnou složku textu, bývají graficky odděleny od výkladu (takto členěným textům jsme se při výběru materiálu vyhýbali, viz odd. 3.1.4). Konektoru *například* apod. navíc konkuruje autosémantické pojmenování *příklad* v uvozující výpovědi, srov.:

(105) Ale vyrůstá-li člověk ovlivňován něčím velice rušivým, může se stát, že svou roli přijmout nechce a také nepřijme. Řekněme si příklad. Matka, jakožto žena, je pro svou dceru naprosto nepřijatelná a ona se se svou matkou nemůže nijak ztotožnit. Tak se může stát, že ta dcera nebude chtít být ženou [...] (MANŽEL 23.–26.)⁸⁶

Ve středněčeských textech mohlo funkci příkladů (konkretizovat, znázorňovat sdělovaný obsah a přibližovat jej běžné zkušenosti) zapojených bezprostředně do výkladu z části nést přirovnání (počet výskytů výpovědí ve vztahu přirovnání je ve středněčeské skupině vyšší než v novočeské, která zase obsahuje více dokladů exemplifikace, viz Tab. 10). Ne všechna přirovnávací spojení však slouží lepší představitelnosti řečeného – některá upozorňují na podobné rysy dvou jevů, na analogický případ i bez „obrazotvorného“ potenciálu (zde druhý z příkladů):

(106) [Toto pak bedlivě znamenati sluší:] Jako z jater žíly krevní/ z srdce pak arterye životní neb pulsovni trubice pocházejí: tak také od mozku nervové [elipsa]/ *jíchžto materye a moles/ totižto podstata nebo essencí/ jest lebka/ držečná a stálá.* (WalZahr 8.)

(107) A jakož nenáleží člověku slov a slibu svého rušiti tak ovšem z slova Božího a záповědi tuhých jeho, nijakž nemá žádný z svobodných jako i z manželů přestupovati. (ThadManžel 21.)

Upozorňujeme na tyto případy proto, že tendence středněčeských autorů vyhledávat podobnosti mezi sdělovanými fakty obecně (nejen pro názornější představu) byla možná dalším činitelem ovlivňujícím míru výskytu konfrontace, kontrastivního srovnání, ve středněčeské skupině (konfrontace se tu vyskytuje podstatně méně často než ve skupině novočeské, viz Graf 3a–c v podkap. 6.2 a odd. 6.2.3).

Další vztahy s frekvencí nižší než 10 výskytů v každé skupině (konjunktivní a disjunktivní alternativa, restriktivní opozice a gradace, nepravé vztahy) jsou vždy vyjadřovány pomocí konektoru, a jde tedy o vztahy na úrovni diskurzu málo užívané. Možnost vyjadřování alternativ je omezena jednak konkurencí s konjunkcí (v případě konjunktivní alternativy; totéž platí částečně i pro gradaci), jednak zřejmě tím, že autoři odborných mimovědeckých textů usilují o nekomplikované sdělení poznatků, a proto do výkladu (návodu, popisu)

⁸⁶ Srov. také opakující se výpověď „Dej příklad!“ na jiných místech textu Geleniovoy Logiky (STEHLÍK (ed.) 1926: např. 105).

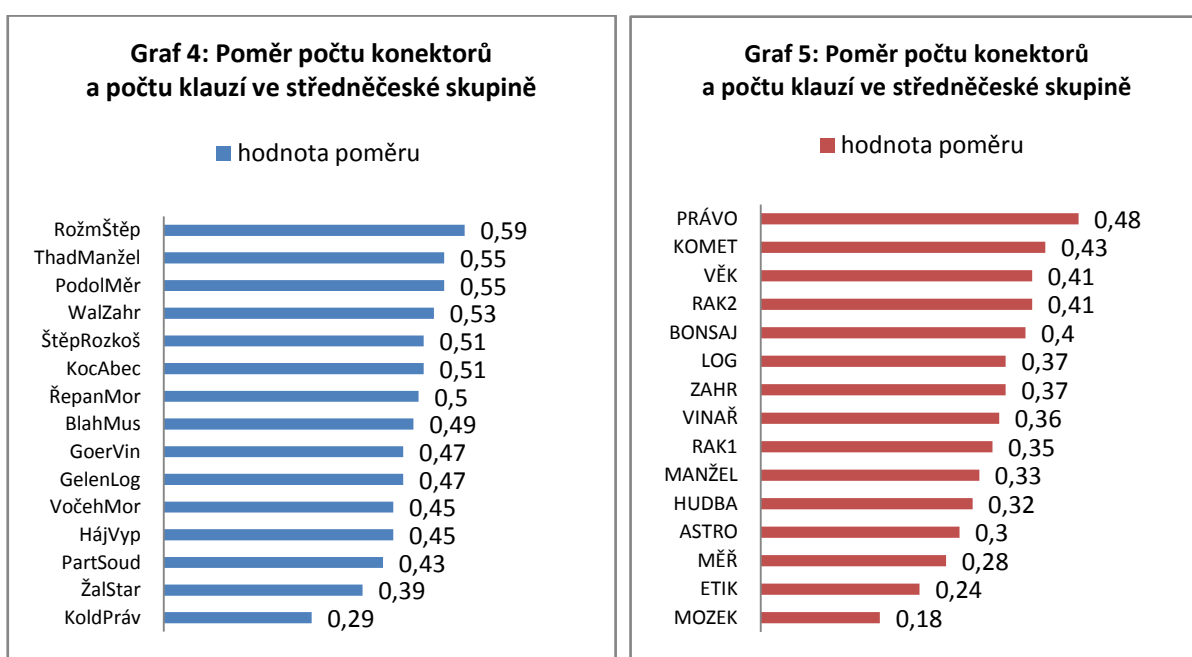
primárně nezahrnují vylučující se skutečnosti.⁸⁷ Tomuto faktoru připisujeme i nízký výskyt vztahu restriktivní opozice/výjimky (oslabujícího platnost jedné z výpovědí). Stupňovací vztah mezi výpověďmi bývá spojen i s jistou mírou expresivity (MČ III: 405), a proto zřejmě ani tento vztah není v emocionálně neutrálních textech významněji zastoupen. S racionální orientací zkoumaných textů souvisí i nízký výskyt vztahů nepravých (v našem materiálu vznikají většinou (v 5 případech ze 7) na základě vztahu příčiny–důsledku, jednoho ze vztahů nejfrekventovanějších – zaměření na vyjadřování kauzálních souvislostí tedy mohlo vést k signalizaci příčinně–důsledkového vztahu i tehdy, když neodpovídal významu výpovědi; srov. příklad (51) v podkap. 5.4 výše).

Můžeme tedy shrnout, že za nižším výskytem konektorů vztahů elaboračních, vylučovacích, nepravých, některých kontrastivních a vztahu přirovnání (oproti jiným vztahům) pravděpodobně stojí více faktorů, a to jak jazykových (implicitní srozumitelnost vztahu díky významové blízkosti výpovědi, konkurence jiného vztahu: konjunkce), tak mimojazykových (volba určitého textového vzorku z rozsáhlejšího díla, jeho délka a stylové rysy).

⁸⁷ Spojky *nebo*, *anebo* také typicky nepřipojují druhý argument k prvnímu přes hranici grafického celku, možnosti jejich výskytu jsou tedy omezeny na výpovědi tvořící souvětí (MLADOVÁ 2008: 59).

6.3 Explicitnost vyjadřování mezivýpovědních vztahů v jednotlivých textech

V předchozích oddílech jsme z hlediska explicitního vyjadřování mezivýpovědních sémantických vztahů srovnávali dvě skupiny našeho materiálu, středněčeskou a novočeskou, jako dva celky. Tyto celky však nejsou vnitřně homogenní, jednotlivé texty se v tom, kolikrát signalizují vztah konektorem, liší. Přehledně tyto rozdíly shrnuje Graf 4 pro středněčeskou, Graf 5 pro novočeskou skupinu; číselné hodnoty vyjadřují poměr počtu konektorů a počtu klauzí (absolutní frekvenci konektivních prostředků a počet klauzí v jednotlivých textech, z nichž byly hodnoty v grafech vypočítány, uvádíme v Tab. C v Příloze):

Z grafů je patrné, že středněčeské texty jsou si poměrem počtu konektorů a počtu klauzí, tedy mírou explicitního vyjadřování mezivýpovědních vztahů, navzájem podobnější než texty novočeské. V obou skupinách se od ostatních nejvýrazněji odchyluje text s nejmenší hodnotou poměru (KoldPráv, MOZEK), o něco méně výrazně pak text s hodnotou nejvyšší (RožmŠtěp, PRÁVO). Zajímavé je, tato nejvyšší hodnota v rámci novočeské skupiny dosahuje nejvýše střední hodnoty ve skupině středněčeské. Mohli bychom rovněž porovnat pozice textů s příbuzným tématem, např. texty z oboru vinařství (GoerVin, VINAŘ) zaujímají téměř stejné místo v pořadí, avšak častěji jsou takové texty od sebe značně vzdáleny, např. již zmiňované právnické texty (KoldPráv, PRÁVO), texty věnované problematice stáří (ŽalStar, VĚK), měřictví (PodolMěr, MĚŘ), biologii (WalZahr, MOZEK) aj. Úvahy o tom, zda se v daných oborech či tematických oblastech výrazně změnil způsob vyjadřování, nám

dosavadní materiál rozvíjet neumožňuje; působit tu ostatně může i rozdílnost konkrétních témat (texty nepojednávají zcela o tomtéž) nebo různost míst v knihách a tiscích, odkud byly vzorky vzaty (pro výběr určité pasáže byl rozhodující slohový postup a i ten se pohybuje na škále mezi výkladem a popisem, viz kap. 3). Zaměříme se proto dále pouze na texty s největší a s nejmenší mírou explicitnosti v obou skupinách a pokusíme se zjistit, zda je minimální/maximální hodnota poměru klauzí a konektorů dána v obou skupinách stejnými faktory.

Jako základ pro srovnání by se nabízela kvantifikace typů tematických posloupností v daných textech (srov. DANEŠ 1968; tímto směrem postupoval např. DRÁPELA 2011), domníváme se však, že by taková kvantifikace vyžadovala jednak značnou redukci možných typů a vyřešení přechodových případů, čímž by se snížila její vypovídací hodnota, jednak by zůstaly nezachyceny složité vztahy navazování na různě vzdálené části výpovědí, byla by tedy ztracena komplikovanost vlastního postupu při sdělování informací. Náš materiál nám navíc neumožňuje pracovat s odstavci (ve starých tiscích nejsou dobře rozlišitelné, a proto jsme je nezachovávali ani při přepisu novočeských textů), což sice není zásadní překážkou analýzy, ale znesnadňuje to rozlišení některých typů. Soustředíme se tedy pouze popis přehlednosti tematické struktury textů,⁸⁸ tj. jak dobře se v ní může čtenář orientovat a proč, a dále přihlédneme k zastoupení různých mezivýpovědních vztahů v textech.

6.3.1 Texty s nejnižší mírou explicitnosti vyjadřování mezivýpovědních vztahů

Oba texty s nejnižším výskytem konektorů, středněčeský (KoldPráv) i novočeský (MOZEK), mají přehlednou tematickou strukturu: témata výpovědí se berou nejčastěji z tématu nebo rématu výpovědi bezprostředně předcházející (výpovědi tedy na sebe lineárně navazují). Srov. úryvky (108) a (109).⁸⁹

⁸⁸ Stejně jako František Daneš (1968 aj.) vycházíme z dvojčlenného pojetí obsahu výpovědi (téma je informací kontextově zapojenou, réma informací novou, nebo alespoň uvedenou do nových souvislostí).

⁸⁹ Hranatými závorkami vyznačujeme tematickou část, lomenými doplněná slova; témata nesou index podle jednotlivých výpovědí (a–g, a–h), zápisem $T_x \leq R_x$ naznačujeme, že dané téma pochází z rematické části jiné výpovědi, dané místo v rematické části podtrhujeme. Úseky, které členíme na téma a réma, neodpovídají zcela výpovědím, s nimiž jsme pracovali dříve – nehrají zde zřejmě roli pouze sémantické, ale i syntaktické vztahy (např. do vztahu rektifikace/substituce vstupují dvě výpovědi, ale téma je pouze jedno, zatímco vztah konfrontace vzniká mezi výpověďmi se samostatnými tématy.

- (108) a) [Tělo buňky **Ta**] je velmi maličké (má nejvýše 50–70 tisícín milimetru v průměru),
 b) kdežto [výběžky **Tb** <= **Ta** **kontrast**] jsou sice také velmi tenoučké (1–4 tisíciny mm), avšak někdy velmi dlouhé.
 c) [Takovým dlouhým výběžkům **Tc** <= **Rb**] říkáme *nervové vlákno, neurit*.
 d) [Nervové vlákno **Td** <= **Rc**] může u velkých živočichů dosahovat až přes 1 metr délky.
 e) [Nervové vlákno **Te** <= **Td**] je velmi důležitou součástí nervové buňky.
 f) [<Nervové vlákno> **Tf** <= **Te**] Je vlastním „telefonním“ drátem, uskutečňujícím v organismu spojení na velké vzdálenosti.
 g) [Podobně jako elektrický drát je i tento nervový vodič **Tg** <= **Tf**] obklopen jakousi „isolací“ – pochvou, vytvořenou z tukové látky, kterou nazýváme *myelinem*. (MOZEK 7.–12.)

- (109) a) [Každý kdož chce práva znáti/ a v níh s prospěchem sobě čísti/ i také potom v čas potřeby nastalé jích požívati/ má předkem věděti a znáti/ **Ta**] co jest právo/ a odkavád svůj začátek beře.
 b) [Kterěž **Tb** <= **Ra**] (jakž učitelé práva pokládají) na spravedlnosti založeno jest/
 c) a [od ní **Tc** <= **Rb**] začátek jména svého má.
 d) Nebo [slove právo/ **Td** <= **Rc**] jako nějaké pravidlo/ podle kteréhož soudcové lidské spravedlnosti rozeznávají/
 e) a [po něm/ co po nějakém pravidle/ **Te** <= **Rd**] příhody a rozličné případnosti lidské rozsuzují.
 f) [Slove pak v právích spravedlivost/ aneb spravedlnost/ **Tf** <= **Rd**] ustavičná a neměnicí se vuole/ kteráž jednomu každému uděluje toho práva/ jakěž komu náleží.
 g) A protož [jmenuje se <spravedlnost> **Tg** <= **Rf**] také matkou všech lidských nařízení a ustanovení/ kteráž sobě lidé v obcích za právo ustanovují.
 h) A tak [které právo aneb nařízení na tom gruntu/ totiž spravedlnosti založeno není/ **Th** <= **Rg**] to by pak od kohokoli ustanoveno a nařízeno bylo/ právem vlastně slouti nemá. (KoldPráv 1.–6.)

V prvním citovaném dokladu můžeme pozorovat výraznou tendenci vyjadřovat tematickou návaznost pomocí opakování lexikálního výrazu (případně jeho obměnění („vlákno“ → „vodič“) či vypuštěním). Témata i rémata jsou snadno identifikovatelná díky tomu, že téma bývá jednoznačně vyznačeno opakováním, zatímco réma většinou obsahuje zcela nové informace. Souvislosti mezi výpověďmi jsou zcela přímočaré. V úryvku (109) je situace o něco složitější, neboť v rematických částech bývají obsaženy prvky kontextově zapojené, pouze uvedené do nové souvislosti (např. „právo“ v úseku a) a h), „spravedlnost“ v rématu úseků b) i c) nebo „nařízení a ustanovení“ v posledních dvou úsecích). Tematizace již sdělené informace rovněž probíhá komplikovanějším způsobem: dochází ke změně slovního druhu („jméno“ → „slove“) a k zájmenému odkazování („kterěž“ zde funguje spíše jako demonstrativum než jako relativum, srov. pozn. 56 v podkap. 5.2), můžeme uvažovat

i o kontextové synonymii („matka“ → „grunt“). Rovněž návaznost jednotlivých výpovědí nepostupuje zcela podle souvislé linie jako v novočeském textu: téma „spravedlnost“ v úseku f) navazuje na zmínku v rematické části úseku d), ale možná až na vlastní réma úseku b) (tam na daném slově předpokládáme intonační centrum).

V případě novočeského textu (MOZEK) se tedy zdá být zřejmé, proč v něm na počet klauzí připadá tak málo konektorů: návaznost výpovědí je zajištěna plnovýznamovými lexikálními prostředky a pro vyjádření dalších významových vztahů mezi nimi prakticky není místo. V úryvku ze středněčeského textu (KoldPráv) však většina úseků začíná konektorem, tudíž převažující lineární navazování výpovědí jako vysvětlení faktu, že jde o text vyjadřující mezivýpovědní vztahy nejméně explicitně, nestačí. Tento text má však na rozdíl od svého novočeského protějšku tři části (viz Přílohu) a ve zbývajících dvou převažuje zcela jiný typ tematické posloupnosti než v první, srov. úryvek (110):

(110) a) Dělí se [právo **Ta**] na dvě: *in ius publicum*, totiž na právo obecné/ kteréž [...]: *Et in Ius privatum*, a na právo obzvláštní/ kteréžto [...].

b) [*Ius publicum*, právo obecné/ **Tb** <= **Ra1**] zavírá a obsahuje v sobě [...]

c) [A pod titulem *iuris publici* **Tc** <= **Tb**], všechna také práva císařská rozuměti se mohou.

d) [Pod jménem pak *iuris privati*, to jest práva obzvláštního aneb na osoby se vztahujícího/ **Td** <= **Ra2**] zavírá se *ius naturale*, právo přirozené: *ius gentium*, právo všech národův aneb lidí/ totiž právo to/ kteréhož všickni národové po všem světě požívají: A právo městské/ *ius civile*, kterýmž lidé v jedné obci obývající se spravují.

e) [Slove pak právo přirozené **Te** <= **Rd1**] to/ k čemuž přirození/ netoliko člověka/ jakožto stvoření od Boha rozumem obdařené/ ale také všeckny živočichy nakloňuje/ aby oni k tomu z přirození náchylni byli/ to věděli/ znali/ i také činili/ k čemuž je přirození vede/ totiž/ aby z sebe plod pošly ochraňovali/ jej opatrovali/ dobrodincům svým za dobrodiní se odplacovali/ před násilnou mocí se hájili a bránili/ a k těm jiné podobné věci.

f) [*Ius gentium*, **Tf** = **Rd2**] právo všech lidí a národův slove to [...] (KoldPráv 11.–16.)

Doklad (110) z jiného místa středněčeského textu dobře ilustruje postup, který ve zmíněné druhé a třetí části textu převažuje – rozvíjení rozštěpeného rématu (DANEŠ 1968: 135). Důsledkem toho je, že je návaznost mezi výpověďmi mnohem častěji zajištěna opakováním lexikálního výrazu. Současně však můžeme pozorovat, že zde na rozdíl od lineárně rozvíjeného novočeského textu zůstává prostor pro užití konektivních prostředků (*a, pak* – *byť* nejde vždy o užití z dnešního pohledu přirozené, srov. komentář k příkladu (62) v odd. 6.2.1). Ani samotná změna způsobu navazování výpovědí v textu tedy nižší výskyt konektorů v textu neobjasní zcela.

Podíváme-li se však na úsek e), záměrně nezkrácený, je vysvětlení zbývajícího „úbytku“ konektorů nasnadě: text obsahuje mnoho závislých klauzí, mezi nimiž existují pouze vztahy větněčlenské, nikoli textové, a zároveň narůstá délka jednotlivých klauzí vlivem rétorických figur (vytváření synonymických řetězců a věcných výčtů, srov. již úsek a) v příkladu (109) výše). Jestliže všechny vzorky v našem materiálu obsahují přibližně 3600 znaků, omezuje délka klauzí podstatně možnost výskytu konektorů (a množství závislých klauzí zase snižuje hodnotu vzájemného poměru). V úseku e) nacházíme celkem 11 závislých klauzí⁹⁰ (klauze mimo výčty, tj. s relativem (*k*) *čemuž* a spojkou *aby* se vztahují ke korelativnímu *to* v řídicí klauzi),⁹¹ zajímavá je také tendence ke specifikaci na úrovni neslovesných větných členů i slovesných klauzí – může jít o další způsob zmnožování pozic v klauzi či ve výpovědi, tedy opět možná o rétorickou figuru (srov. „člověka jakožto stvoření...“ a apozici klauzí s *aby*, jejichž vztah vyjadřuje konektor *totiž*).

Můžeme tedy shrnout, že za nízkým poměrem počtu konektorů a počtu klauzí v novočeské skupině stojí jiný způsob navazování výpovědí v textu, a to navazování koreferenčními prostředky (k opakování, obměňování či vypouštění autosémantických lexikálních výrazů se přidává i zájmené odkazování, srov. MOZEK 15., 22. aj.) při současném vybírání témat vždy z obsahových prvků těsně předcházející výpovědi. Naopak nízká hodnota téhož poměru u středněčeského textu nevypovídá o míře explicitnosti vyjadřování mezivýpovědních vztahů, nýbrž spíše o menším množství příležitostí tyto vztahy signalizovat – v textu převažují vztahy větněčlenské. Repertoár mezivýpovědních vztahů je v obou textech přibližně stejně široký, převažuje vždy konjunkce, kauzální vztahy jsou zastoupeny o něco více ve středněčeském textu, kontrastivní v novočeském.

⁹⁰ Z téhož důvodu úsek podrobněji nečleníme na témata a rémata.

⁹¹ Časté užívání vztazných vět je typické pro oba srovnávané texty. Odpovídá to Danešově postřehu, že vztazné věty nevytvářejí samostatnou výpověď, a proto je do nich možné umístit informace, které by mohly narušit plynulou tematickou posloupnost (DANEŠ 1968: 139).

6.3.2 Texty s nejvyšší mírou explicitnosti vyjadřování mezivýpovědních vztahů

V předchozím oddíle jsme viděli, že texty s nejnižším poměrem počtu konektorů a klauzí vykazují jisté podobnosti, přestože nízkou hodnotu zmíněného poměru nakonec způsobovaly jiné faktory. Jedním z rysů, jímž se sobě podobají aktuálně porovnávané texty (a kterým se zároveň liší od předchozí dvojice), je větší komplikovanost vztahů v tematické struktuře daná (stejně jako místy v textu KoldPráv) tím, že se do rématu dostávají prvky kontextově zapojené. Srov. příklad (111) a (112):⁹²

(111) a) [Nejprve sluší vědět/ **Ta**] by v štěpování byl nejběhlejší/ a časně i dobře štěpoval/ jakž nebude pláň dobře vsazená v místě příhodném/ nebudeť štěpování platné.

b) Protož [chceš li mít štěp pevný a trvalý/ **Tb** <= **Ra** **kontrast**] znamenaj místo kde chceš štěpovati/ nebo štěp přesaditi/ kterakeho jest přirození/ jestli v písčité krajině neb v hojné/ jestli teplé neb studené/

c) a [podle toho položení/ **Tc** <= **Rb**] hledej pláň k sazení.

d) Neb [co chceš tak přesaditi/ jakž do nepříhodného místa vsadíš/ buďto pláň neb štěp/ břeskev neb ořech/ aneb co takového/ **Td** <= **Rc, Ra**] nebudeť se nikterak dařiti.

e) A tak [jestli místo písčité a suchopárné/ kdež chceš co takového vsaditi/ **Te** <= **Rb'**] nesaď z místa vlažného a zemnatého/ ale saď z podobného aneb horšího.

f) Tolikéž/ [jestli země dobrá a tučná, kdež chceš co vsaditi/ **Tf** <= **Rb''**] neber sadiště z velmi suchopárného místa:

g) Neb [<vezmeš-li sadiště...> **Tg** <= **Rf**] ačby se sprvu dobře vedlo/ ale nebudeť trvati.

h) [Aniž ber <sadiště> **Th** <= **Rf**] z jiné krajiny/ ale z té (pokudž možné) kdež chceš co takového saditi.

i) Neb [tak jest ve všech ourodách země/ a v jiných věcech/ jako při obilí/ dobytku/ rybách/ včelách/ **Ti** <= **Td?**] jakž to bude přesazeno do nehodného místa/ dařiti a šlechtiti se nechce. (RožmŠtěp 1.-7.)

⁹² Konvence zápisu uvádíme v pozn. 22 výše.

(112) a) [Vyjděme tedy z *definice práva Ta*]⁹³ u nás a v zemích střední Evropy nejvíce zakořeněné, tedy, že

b) [právem v objektivním smyslu **Tb** <= **Ta**] rozumíme soubor (systém) obecně závazných pravidel – norem chování.

c) [Pokud bychom však tuto definici nerozvedli dále, **Tc** <= **Ta**] mohl by pozornější čtenář namítnout – a co morálka, náboženství, obyčej a zvyky?

d) [To **Td** <= **Rc**] jsou přece také ve své podstatě pravidla chování.

e) [Má-li tedy být určité pravidlo chování pravidlem právním, **Te** <= **Rd, Rb**] musí dále mít *dva znaky* – musí být vyjádřeno ve formě uznané v konkrétním společenství (státě) a jeho dodržování musí být vynutitelné i proti vůli osoby, která se jím řídit nechce.

f) [Musí tedy existovat **Tf** <= **Re**] moc – většinou státní moc, disponující prostředky k prosazení respektu ke stanovenému pravidlu.

g) [Právo **Tg** <= **Tb**] je tedy nástrojem, který má stát k regulaci lidského chování k zamýšlenému cíli a účelu, který však také omezuje státní moc samotnou – stanoví meze donucení a vymezuje teritorium, kam donucení nesmí – zejména oblast základních práv a svobod. (PRÁVO 23.– 27.)

Oba citované úryvky vykazují tendenci vracet se k již řečenému, opakovat informace, a tedy tendenci k nelineárnímu vedení vztahů mezi výpověďmi. V případě druhého dokladu, pocházejícího z novočeského úvodu do studia práva, není definice podaná v úseku b) hned dále rozvíjena a vysvětlována (např. asociální anaforou ke spojení „normy chování“: „Morálka, náboženství...“; srov. podkap. 4.2), autor se vrací k tematizaci své role „průvodce výkladem“ a celé situace čtení (úsek c), odbočuje tedy na rovinu metatextovou a dostává se až do situace dialogu (dala by se nazvat rovinou mimotextovou), prostřednictvím nevlastní přímé řeči mění autorskou perspektivu za čtenářskou (úsek c, d). Důsledkem toho je, že při návratu k bezpříznakovému pásmu neosobního vypravěče (úsek e) není zřejmé, zda téma vychází z rématu těsně předcházejícího (d), nebo z rématu definice (b), s níž sdílí stejné pásmo a kterou dále rozvádí (mezivýpovědní vztah mezi úseky c) + d) a e), vyjádřený konektorem *tedy*, ovšem hodnotíme jako důsledkový). Následující úsek f) je příkladem postupu příznačného pro tento text: úsek je parafrází předchozího rématu (v tomto případě jeho části), réma se opakuje jako samostatná dvojčlenná struktura s vlastním tématem.⁹⁴ Modifikaci tohoto postupu můžeme pozorovat i v úseku g): autor se vrací k definování práva, tedy k tématu úseku b) a v rematické části jednak parafrázuje část rématu úseku e), jednak přidává

⁹³ Tématem nadřazeného textového celku, kapitoly, je „Pojem práva“.

⁹⁴ Srov. jinde: „Prvním je rovina „mám na něco právo“. Jsem tedy oprávněn konat tak a tak a oprávněn očekávat, že někdo jiný toto mé právo bude respektovat.“ (PRÁVO 2., 3.)

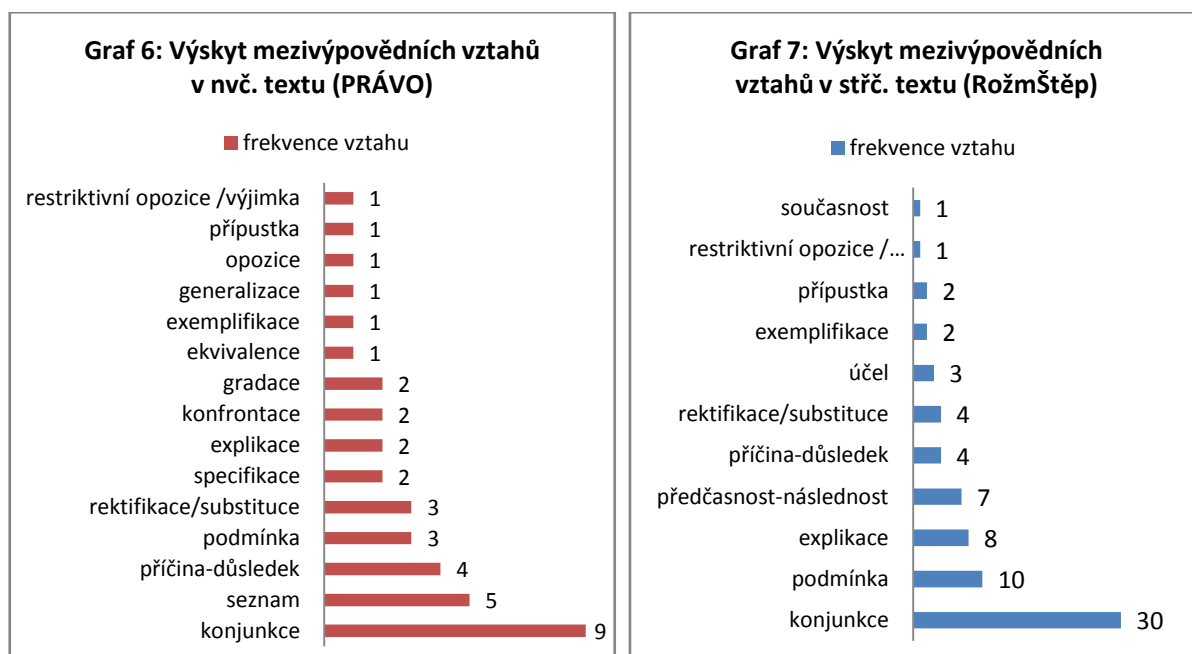
zcela novou informací. Lze tedy říci, že stejně jako autor tematizuje situaci mimo text, imituje rozvíjením struktury textu do jisté míry postup čtenářova uvažování. Reformulace slouží bezesporu jako pedagogický nástroj k důkladnějšímu zapamatování předávaných informací.

V úryvku (111) ze středněčeské zahradnické příručky nastává první komplikace v úseku d), neboť se v něm téměř doslova opakuje réma úseku a). Část, kterou se tento úsek (d) liší od zmíněného rématu, představuje sice relativně nejnovější informaci, avšak i tato informace je kontextově zapojená (o pláni či štěpu se mluví ve všech předchozích úsecích, „břeskev neb ořech“ jsou na kontext vázány asociační anaforou). Podobná situace se opakuje ještě dvakrát (úseky g, i), vždy s konektorem *neb*. Mění se pouze hranice tematické a rematické části podle toho, zda lze část opakujícího se spojení (v jedné variantě: „jakž to bude přesazeno do nehodného místa/ dařiti a šlechtiti se nechce“) smysluplně zmínit v diagnostické otázce na réma (např. „Co se stane s tím, co chceš přesadit, pokud to zasadíš na nevhodném místě?“ v úseku d). Při posledním opakování tohoto spojení v úseku i) lze ještě více pochybovat o tom, která část patří k tématu a která k rématu – pořadí obou částí je zaměnitelné (změní se jen koreferenční vztahy vyjadřované demonstrativem *to* a zájmenným příslovcem *tak*, fungují však i v novém uspořádání). Tematická část úseku i) opět vyjadřuje novější informaci než réma, avšak stejně jako v úseku d) ji považujeme za kontextově vázanou (zobecnění toho, co lze přesadit). Navíc se domníváme, že jádro sdělení spočívá navzdory opakování informace právě na výstraze, že nevhodné místo zhatí každou snahu (téma kapitoly zní ostatně „Místo k štěpům jaké býti má“).

Zmíněné vysvětlující odbočky v úsecích d), g), i) bychom mohli považovat za jakýsi refrén, za poučku určenou k zapamatování, neboť v celém úryvku jsou podstatné pouze informace v prvních třech úsecích, ostatní je již jen exemplifikují nebo přímo opakují. Svědčí pro to i pořadí úseků g) a h), neboť úsek h) je pokračováním rematické části f) a výpovědní celek g) mohl sloužit jako zdůvodnění obou těchto tvrzení.⁹⁵

⁹⁵ Neočekávaný větosled nacházíme i uvnitř výpovědních celků, srov. pozici klauze „kterakeho jest přirození“ v úseku b) nebo klauze „jakž do nepřihodného místa vsadíš“ v úseku d).

Můžeme tedy konstatovat, že struktura novočeského textu je promyšlená a funkční,⁹⁶ zatímco středněčeský text je vystaven spíše schematicky a nepůsobí zcela koherentně. Tento rozdíl se projevuje odlišným repertoárem explicitně vyjádřených mezivýpovědních vztahů – srov. Graf 6 a 7:

V novočeském textu jsou poměrně rovnoměrně zastoupeny vztahy všech skupin kromě časových (kauzální, kontrastivní, elaborační vztahy, vztahy v seznamové struktuře; srov. podkap. 4.3), budeme-li konjunkci chápat samostatně. Dodejme, že téměř pětinu všech explicitně vyjádřených vztahů signalizuje konektor *tedy* (v nejrůznějších významech:

⁹⁶ Jistou nepřehlednost textu mohou působit zobecňující substantiva užívaná ke koreferenčnímu navázání výpovědi nebo tematické skoky, srov. následující úryvek:

(113) a) [Na otázku, co je právo, či kterak právo definovat, **Ta**] neexistuje jednoznačná odpověď.

b) [Dá se však říci, **Tb'** <= **Ra kontrast**] že v posledních létech dochází mezi [znesvářenými tábory teoretiků práva **Tb'' = Ra**] k jistému smíření.

c) neboť [většinou se již uznává, že k právu jako jevu **Tc** <= **Rb**] lze přístupovat různě

d) a že [z různosti přístupu **Td** <= **Rc**] plyne i rozdílná definice či pokus o ni.

e) [Nazírání na právo **Te** <= **Ra**] může být zhruba trojího druhu [...] (PRÁVO 9–11.)

V citované pasáži vzniká do jisté míry tematický skok mezi „neexistencí jednoznačné odpovědi“ a „znesvářenými tábory teoretiků práva“ – čtenář neznalý akademického prostředí by nemusel předpokládat, že neexistence dané odpovědi souvisí s neshodami v táborech teoretiků. Rovněž zraková metafora „nazírání“ není v přímém vztahu k řečové „odpovědi“ (o něco blíže má snad k nadřazenému tématu kapitoly „Pojem práva“) a vyžaduje od čtenáře buď znalost odborného vyjadřování, nebo jistou interpretační aktivitu.

specifikace, ekvivalence, generalizace či příčiny–důsledku, u nějž jsme výše (v podkap. 5.4) konstatovali významový rys návratu k již řečenému – odráží tedy rys tematické výstavby textu.

Ve středněčeském textu se operuje s o něco užším repertoárem jednotlivých vztahů, mezi skupinami tentokrát chybí seznamová struktura. Jednotlivé skupiny nejsou zastoupeny vyrovnaně: výraznou převahu má opět konjunkce (již v odd. 6.2.1 jsme narazili např. na důsledně konjunktivně propojené výčty po sobě následujících činnostech – popis pracovního postupu či návod tvoří jednu ze čtyř částí zkoumaného textu, srov. Přílohu), téměř srovnatelně jsou však zastoupeny i vztahy kauzální. Významně se tu (na rozdíl od jiných středněčeských textů) uplatňuje podmínka – je to dáno stereotypním vytvářením konstrukcí typu „co se stane / co máš dělat, když...“, jaké můžeme pozorovat v úryvku (111) výše. Také značný výskyt vztahu explikace ozřejmila již z části analýza daného úryvku. V Rožmberkově Štěpování se projevuje tendence, jakou jsme našli i v jiných středněčeských textech (srov. odd. 6.2.2): zdůvodňovat svá tvrzení, klást za tezi podpůrný argument (i kdyby šlo o pouhý formalismus, který textu obsahově nepřinese nic nového).

Za celkově nižším výskytem konektorů v novočeském textu (PRÁVO) stojí (podobně jako u textu MOZEK, analyzovaného v odd. 6.3.1) navazování výpovědí pomocí koreference lexikálních prostředků (nejčastěji se opakuje plnovýznamové či zobecňující substantivum ve spojení s demonstrativem: *pravidla* – „Tato pravidla...“, „Zachovávání těchto pravidel...“; „V tomto případě...“, „Toto chápání...“).

Můžeme tedy shrnout, že v obou sledovaných textech, ve středněčeském i v novočeském, byla (na pozadí zjištění z odd. 6.3.1) nalezena pravděpodobná souvislost mezi vyšším poměrem počtu konektorů a počtu klauzí a komplikovaností tematické struktury („narušování“ prostého lineárního navazování jedné výpovědi na druhou). V obou zkoumaných vzorcích byly ve výstavbě textu identifikovány určité opakující se prvky, které vytvářely příležitost k častějšímu užití konektorů, avšak zatímco v novočeském textu šlo spíše o jakési figury obsahové, v textu středněčeském se opakovaly konkrétní konstrukce, a šlo tedy o jev čistě formální. Tato odlišnost se odrazila i na četnosti různých mezivýpovědních vztahů užitých v každém textu.

7. Závěrečné shrnutí a další výhledy

V této práci jsme srovnávali dva soubory textů odborného (mimovědeckého) stylu: texty z let 1500–1620 (přesněji od roku 1552) a texty vzniklé po roce 1950. Zaměřovali jsme se na míru explicitního vyjadřování sémantických vztahů mezi výpověďmi, tj. jak často jsou tyto vztahy (konfrontace, příčina–důsledek aj.) v textu vyjádřeny pomocí konektorů (spojek a jiných slovních druhů, které mohou mít konektivní funkci).

Analýza materiálu potvrdila hypotézu stanovenou v úvodu: mezivýpovědní sémantické vztahy jsou ve středněčeských textech explicitně vyjadřovány častěji než v novočeských (pokud bychom předpokládali, že mezi každými dvěma klauzemi jakožto základními formami výpovědi může být pouze jeden konektor, případnou na tento konektor v první skupině přibližně dvě klauze – bude jím tedy připojena každá třetí – zatímco ve druhé skupině jsou to zhruba klauze tři).⁹⁷

Skupiny se liší tím, jak často jsou explicitně vyjadřovány konkrétní vztahy (jaký je jejich podíl na celku všech explicitně vyjádřených vztahů v dané skupině): ve středněčeském materiálu je na rozdíl od novočeského významně více zastoupena konjunkce, ekvivalence, explikace a rektifikace/substituce; v novočeském naopak konfrontace, opozice a podmínka.

Původ těchto rozdílů může být dvojitý: sémantický vztah je v určité skupině preferován, a tedy častěji vytvářen a signalizován, nebo se liší konvence explicitního vyjadřování daného vztahu (v jedné skupině může být častěji implicitní, protože není zvykem jej signalizovat). Docházíme k těmto závěrům:

- *konjunkce* je ve střč. skupině častější jednak vlivem odlišné konvence vyjadřování tohoto vztahu (možnost opakovat spojku mezi několika výpověďmi, užívání konektoru současně s koreferenčním prostředkem atd.), jednak vlivem uspořádání informací v textu (texty vykazují na rozdíl od svých novočeských protějšků různou míru orientace na plynulou tematickou posloupnost – konektor pak umožňuje vrátit se k úseku bezprostředně nepředcházejícímu) – i v tomto případě můžeme mluvit o konvenci svého druhu, neboť nejde o záměrně preferovaný postup;

⁹⁷ Tyto hodnoty slouží pouze pro lepší představu zjištěného rozdílu, je třeba brát v potaz, že reálně není každá klauze samostatnou výpovědí, že úseky, které konektor spojuje (argumenty konektoru) mohou odpovídat více výpovědím a že některé modely diskurzních vztahů počítají jednak s více než jedním možným vztahem mezi dvěma výpověďmi, tak s více než dvěma možnými argumenty jednoho konektoru.

- *ekvivalence* je ve střč. skupině častější vlivem rétorické figury: vytváření dvojic (zřídka trojice) slovesných synonym, která zde hodnotíme jako samostatné výpovědi – jde tedy o preferovaný vztah;
- *explikace* je ve střč. skupině častější především vlivem odlišné konvence vyjadřování tohoto vztahu (v nvč. skupině bývá běžně srozumitelná implicitně a signalizována je spíše opačná perspektiva: důsledek);
- *podmínka* se jeví jako vztah preferovaný v nvč. skupině, pro tuto skutečnost však zatím nenalzáme přesvědčivé zdůvodnění a bylo by třeba ji potvrdit na rozsáhlejším materiálu;
- *vztahy kontrastivní (rektifikace/substituce, konfrontace, opozice)* ukazují na odlišné preference obou skupin a zřejmě i na rozdíly dané kulturou: ve střč. skupině je upřednostňována *rektifikace/substituce* patrně proto, že lze tímto usouvzažením jasně odlišit fakta platná a neplatná (tendence dospívat k jednoznačným závěrům byla vlastní už středověké vědě), naopak konfrontace a opozice jakožto vztahy konstatující rozpor tomuto jednoznačnému vyústění brání (opoziční vztahy se ve střč. textech nápadně uplatňují v polemických situacích – pokud tyto vztahy skutečně polemiku konotovaly, omezovalo to zřejmě možnosti jejich užití v jiných typech textů; k ověření tohoto předpokladu by však bylo třeba více materiálu); vyšší podíl opozice a konfrontace v nvč. skupině pak může souviset jak s přehodnocením vnímání rozporů jako takových (z nežádoucího jevu na jev zajímavý), tak s odlišnou čtenářskou situací (namísto čtenáře oponenta je očekáván čtenář pasivně přijímající poznatky).

Nárůst počtu konektorů ve středněčeské skupině oproti novočeské tedy způsobují především odlišné konvence explicitního vyjadřování vztahů (přispívá k tomu zvláště vztah konjunkce, který je v našem materiálu vůbec nejfrekventovanější). Autoři píšící mimovědecké odborné texty v 16. a na počátku 17. století tedy užívali konektivní prostředky jiným způsobem než ti dnešní – můžeme mluvit o užívání orientovaném na produkci textu, neboť konektory při zmíněné vysoké četnosti informativnost textu spíše snižují (srov. BEAUGRANDE – DRESSLER 1981/2002: IV./50.). Sada konektorů včetně seznamových struktur vymezovaly zřejmě autorovi pole možných pokračování textu stejně podstatně vlastní obsah výpovědí.

Analýza provedená v této práci zdaleka nevyčerpává možnosti zkoumání sémantických vztahů v textu. Větší pozornost by si zasloužila otázka, které jsme se zde pouze letmo dotkli: zda skutečně existuje souvislost mezi užíváním konektivních prostředků a rozvojem tematických posloupností v textu. Takový výzkum by pravděpodobně musel vzít v úvahu i hypotaktickou či parataktickou formu, jíž se mezivýpovědní vztah realizuje, a další kondenzované formy výpovědi (přechodníky apod.), aby bylo možné postihnout míru komplexity témat a rémat. Stranou zde byla ponechána také otázka rozsahu argumentů konektoru a jejich vzájemných pozic s argumenty jiných konektorů, která by více objasnila vlastní strukturu, kostru textu. Podrobný výzkum dobové interpunkce by zase mohl přinést údaje o pozici konektorů v grafických celcích, např. jak rozšířená je tendence začínat tento celek právě konektivním prostředkem jako hraničním signálem. Možnosti výzkumu se konečně otevírají i srovnání jiných stylových typů, případně ambicióznější komparaci mimovědeckých textů všech století, neboť jde o textový typ s velmi dlouhou tradicí.

8. Soupis pramenů a seznam literatury

Prameny z doby střední

BlahMus

BLAHOSLAV, Jan: Musica to jest Knížka zpěvákům náležitě zprávy v sobě zavírající.
Ivančice: Bratrská tiskárna, 1569

Exemplář: 54 S 000545; Národní knihovna České republiky, Praha

Číslo Knihopisu: 1161

(Ed. Otakar Hostinský; Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1896)

GelenLog

GELENIUS SUŠICKÝ, Šimon: Logica.

Český Brod / Sušice [?]: bez datace (patrně mezi 1585 a 1599) (rukopis)

Exemplář: IV D 54; Knihovna Národního muzea v Praze

(Ed. Čestmír Stehlík; Praha: Česká akademie věd a umění, 1926)

GoerVin

GOERL Z GOERLŠTEJNA, Jiřík: Vinatorium.

Praha: Mikuláš Pštros, 1591

Exemplář: CZ V 56 neúpl.; Královská kanonie premonstrátů na Strahově, Praha

Číslo Knihopisu: 2719

HájVyp

HÁJEK Z HÁJKU, Tadeáš: Vypsání s vyznamenáním jedné i druhé kométy...

Praha: Jiří Melantrich, 1556

Exemplář: Knihovna Národního muzea v Praze: 28 E 10

Číslo Knihopisu: 2865

KocAbec

KOCÍN Z KOCINĚTU, Jan: Abeceda pobožné manželky a rozšafné hospodyně.

Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1585

Exemplář: I.19963; Národní knihovna České republiky, Praha

Číslo Knihopisu: 4159

(Ed. Jana Ratajová, Lucie Storchová; Praha: Scriptorium, 2009)

KoldPráv

KRISTIÁN Z KOLDÍNA, Pavel: Práva městská království českého.

Praha: Jiří Melantrich; Daniel Adam z Veleslavína, 1579

Exemplář: III 773; Národní knihovna České republiky, Praha

Číslo Knihopisu: 4564

PartSoud

PARTLICIUS Z ŠPICBERGKU, Simeon: Iudicium astrologicum: aneb soud hvězdářský o nových domnělých hvězdách...

Hradec Králové: Jan Arnolt, 1620 [?]

Exemplář: 54 D 46 přív. spr. přív. 11; Národní knihovna České republiky, Praha

Číslo Knihopisu: 6875

PodolMěr

PODOLSKÝ Z PODOLÍ, Šimon: Knížka o měrách zemských.

Praha: 1617 (rukopis)

Exemplář: XVII.G.21; Národní knihovna České republiky, Praha

(Ed. Samuel Glovic z Bučina, Praha: Jiří Černoch, 1683;

Ed. Josef František Devotý, Hradec Králové: Jan Hostivít Pospíšil, 1828;

Ed. Jan Petřík, Praha: Čes. matice techn., 1933)

RožmŠtěp

Z ROŽMBERKA, Jošt; Z VINOŘE, Adam (ed.): Knížka o štěpování...

Praha: Burian Valda, 1598

Exemplář: 28 G 24 neúpl.; Knihovna Národního muzea v Praze

Číslo Knihopisu: 15016

ŘepanMor

ŘEPANSKÝ, Martin: [Knížka o moru od M. Řepanského z Chocně, 1599 – název podle: Jungmann 1849, IV., 900.]

bez místa vydání a jména tiskaře

Exemplář: 54 G 295 přív. bez tit. 1.; Národní knihovna České republiky, Praha
Číslo Knihopisu: 15177

ŠtěpRozkoš

Knížka o štěpování rozkošných zahrad.

Olomouc: Jan Günther, 1558

Exemplář: 27 G 20 přív.; Knihovna Národního muzea v Praze

Číslo Knihopisu: 4100

ThadManžel

THADEUS, Jan: Vysvětlení o stavu manželském...

Praha: Šumanská tiskárna, 1605

Exemplář: 54 F 000208; Národní knihovna České republiky, Praha

Číslo Knihopisu: 16137

VočehMor

VOČEHOVSKÝ, Jan: Krátkej spis o morové nemoci...

Prostějov: Jan Günther, 1552

Exemplář: 28 G 26 přív.; Knihovna Národního muzea v Praze

Číslo Knihopisu: 16589

WalZahr

WALKMBERSKÝ Z WALKMBERKU, Matouš: Zahrádka růžová žen plodných.

Praha: Jiří Dačický, 1577

Exemplář: 54 D 189 neúpl.; Národní knihovna České republiky, Praha

Číslo Knihopisu: 16922

ŽalStar

ŽALANSKÝ, Havel Phaëton: Knížka o starosti...

Praha: Šumanská tiskárna, 1610

Exemplář: 54 G 426 přív.; Národní knihovna České republiky, Praha

Číslo Knihopisu: 7135

Prameny z nové doby

ASTRO

HORSKÝ, Zdeněk – POKORNÝ, Zdeněk – MIKULÁŠEK, Zdeněk. *Sto astronomických omylů uvedených na pravou míru*. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988, s. 131–132 [autor Z. P.].

BONSAJ

RYŠÁN, Miloslav. *Bonsaje: vše o pěstování a tvarování*. Vyd. 1. Brno: Computer Press, 2007, s. 12–13.

ETIK

ŠPAČEK, Ladislav. *Nová velká kniha etikety*. 2., rozš. vyd. Praha: Mladá fronta, 2008, s. 173–174.

HUDBA

KOŠTÁL, Arnošt. *Úvod do hudební výchovy*. 1. vyd. Praha: SPN, 1981, s. 5–7.

KOMET

SAGAN, Carl – DRUYAN, Ann. *Kometry: tajemní poslové z hvězd*. Vyd. 1. Doslov Jiří Grygar. Praha: Eminent, 1998, s. 301–303.

LOG

JAURIS, Miroslav – MATERNA, Pavel (eds). *Logika: Učební text pro 11. ročník všeobecně vzdělávacích škol a pro školy pedagog*. 6., nezm. vyd. Praha: SPN, 1959, s. 45–47.

MANŽEL

OPATRNÝ, Aleš. *Příprava na manželství*. Praha: Pastorační středisko při Arcibiskupství pražském 1994, 1997. Dostupné online:

<<http://www.vira.cz/Texty/Knihovna/Manzelstvi.html>>, citováno 19. 5. 2013]

MĚŘ

MARŠÍKOVÁ, Magdalena – MARŠÍK, Zbyněk. *Dějiny zeměměřictví a pozemkových úprav v Čechách a na Moravě v kontextu světového vývoje*. 1. vyd. Praha: Libri, 2007, s. 24–26.

MOZEK

SERVÍT, Zdeněk. *Cesta k záhadám lidského mozku*. 3., rozš. vyd. (1. vyd. 1953). Praha: SZdN, 1961.

PRÁVO

VARVAŘOVSKÝ, Pavel. *Základy práva: o právu, státě a moci*. Vyd. 1. Praha: ASPI, 2004, s. 14–16.

RAK1

ČERNÝ, Jaroslav. *O rakovině*. 1. vyd. Praha: Ústřední ústav zdravotnické osvěty, 1957. 19 s. Na pomoc přednášejícím; sv. 77., s. 3–5.

RAK2

ZÁVADA, Jan – VONKA, Jaroslav. *Záhada rakoviny*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1984, s. 9–11.

VĚK

KUBÍČKOVÁ, Miluše – LÉBLOVÁ, Jitka. *Dárek ke vstupu do blaženého věku*. 2., dopl. vyd. [Praha]: Onyx, 2001, s. 35–37.

VINAŘ

KRAUS, Vilém – HUBÁČEK, Vítězslav – ACKERMANN, Petr. *Rukověť vinaře*. 3. vyd. Praha: Brázda, 2010, s. 61–62.

ZAHR

KLIKOVÁ, Gabriela. *Biozahrada*. Praha: Brázda, 1992, s. 18–20.

Literatura

- ADAMEC, Přemysl. Konektivní částice a jiné textově propojovací výrazy v současné češtině. *Přednášky z 37. a 38. běhu LŠSS*, Praha: Univerzita Karlova, 1995, s. 59–64.
- ALEXOVÁ, Jarmila. *Vývoj českého barokního souvětí souřadného*. Praha: ARSCI, 2009.
- ARISTOTELÉS. *Rétorika*. Přel. Antonín Kříž. Praha: Rezek, 2010.
- ASHER, Nicolas. *Reference to abstract objects in discourse*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1993.
- BAJZÍKOVÁ, Eugénia. *Úvod do textovej syntaxe*. Bratislava: Univ. Komenského, Filozofická fakulta, 1979.
- BAUER, Jaroslav. *Vývoj českého souvětí*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960.
- BEAUGRANDE, Robert-Alain de – DRESSLER, Wolfgang. *Introduction to Text Linguistics*. London: Longman, 1981. Digit. 2002. Dostupné online:
<http://beaugrande.com/introduction_to_text_linguistics.htm>
- BOHATCOVÁ, Mirjam. Předmluva v českých předbělohorských tiscích. *Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory: Sborník prací k 500. výročí čes. knihtisku*. Praha: Academia, 1970, s. 83–105.
- BOROVSKÁ, H. Syntaktická stavba pozdněhumanistické korespondence. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. A 49. Brno: Masarykova univerzita, 2001.
- ČECHOVÁ, Marie – KRČMOVÁ, Marie – MINÁŘOVÁ, Eva. *Současná stylistika*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2008.
- DANEŠ, František. Typy tematických posloupností v textu (na materiále českého textu odborného). *Slovo a slovesnost*, 1968, roč. 29, s. 125–141.
- DANEŠ, František. *Věta a text*. Praha: Academia, 1985.
- DANEŠ, František – HLAVSA, Zdeněk – GREPL, Miroslav. *Mluvnice češtiny: vysokošk. učebnice pro stud. filozof. a pedagog. fakult. [Díl 3], Skladba*. 1. vyd. Praha: Academia, 1987.
- DRÁPELA, Martin. *Aspects of functional sentence perspective in contemporary English news and academic prose*. 1st ed. Brno: Masaryk University, 2011.
- FILIPEC, Josef. Rozbor odborného stylu a jeho vnitřní diference. *Slovo a slovesnost*, roč. 16, 1955, číslo 1, str. 37–52.

- FIXOVÁ, Ulla – GARDT, Andreas – KNAPE, Joachim. *Rhetorik und Stilistik = Rhetoric and stylistics: ein internationales Handbuch historischer und systematischer Forschung : an international handbook of historical and systematic research*. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
- FLEISCHER, Wolfgang – MICHEL, Georg et al. *Stilistik der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1975.
- GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia, 1998.
- HAIMAN, John – THOMPSON, Sandra A. (eds). *Clause combining in grammar and discourse*. John Benjamins Publishing, 1988.
- HALLIDAY, Michael A. K. – HASANOVÁ, Ruqaiya. *Cohesion in English*. London: Longman, 1976.
- HAUSENBLAS, Karel. *Výstavba jazykových projevů a styl*. Praha: Univerzita Karlova, 1971.
- HAUSENBLAS, Karel. Učební styl v soustavě stylů funkčních. *Naše řeč* 55, 1972, s. 150–158.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. Spisovný jazyk český a slovenský. *Československá vlastivěda*. Řada II. Praha: Sfinx, 1936.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. *Spisovná čeština a jazyková kultura*, Praha 1932, s. 32–84.
- HRABÁK, Josef – HAVRÁNEK, Bohuslav, eds. *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. 1. vyd. Praha: ČSAV, 1957.
- HOFFMANNOVÁ, Jana. *Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, 1983. *Linguistica*; 6.
- HOFFMANNOVÁ, Jana – KOŘENSKÝ, Jan, eds. *Text and the Pragmatic Aspects of Language*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, 1984. *Linguistica*; 10.
- HOFFMANNOVÁ, Jana. *Stylistika a-: současná situace stylistiky*. Praha: Trizonia, 1997.
- HOMOLÁČ, Jiří – HULÍKOVÁ, Tereza – KARHANOVÁ, Kamila. Roztrhaný šat svatého Bernarda. Textová analýza barokního kázání. *Listy filologické* 126, 2003, č. 3-4, s. 188–227.
- HOŠNOVÁ, Eva. *K vývoji české syntaxe: (ve vědeckých textech z poslední čtvrtiny 19. století)*. Praha: Karolinum, 1994.
- HRBÁČEK, Josef. *Nárys textové syntaxe spisovné češtiny*. Praha: Trizonia, 1994.
- HUBÁČEK, Josef. Lakonický styl raných českých spisů J. A. Komenského. *Česká literatura* 46, 1998, č. 4, s. 339–369.

- CHLOUPEK, Jan et al. *Stylistika češtiny: nár. vysokošk. učebnice pro stud. filoz. a pedag. fakult studijních oborů Český jazyk a literatura a Filologie*. Praha: SPN, 1991.
- JAKOBSON, Roman. *Poetická funkce*. Ed. Miroslav Červenka. Jinočany: H & H, 1995.
- JELÍNEK, Milan. *Výběr syntaktických prostředků v obrozenské odborné literatuře* (kandidátská disertační práce). Brno: FF MU, 1957.
- JELÍNEK, Milan. *Stylistika. Příruční mluvnice češtiny*. Vyd. 1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 1995.
- JÍNOVÁ, Pavlína. Vybrané problematické aspekty konektivních prostředků v rámci anotace mezivýpovědních významových vztahů v PDT. *Bohemica Olomucensia* 2011, s. 138–147.
- JÍNOVÁ, Pavlína. Nejčastější konektivní prostředky kauzálního vztahu v Pražském závislostním korpusu. *Studie z aplikované lingvistiky* 3, 2012, s. 35–52.
- JOSHI, Aravind et al. Discourse Annotation: Discourse Connectives and Discourse Relations. [prezentace aplikace Powerpoint]. COLING/ACL, Sydney: 16. 7. 2006.
- KAMIŠ, Adolf. K některým jevům syntaxe mluveného jazyka 16. a poč. 17. století. *Acta Universitatis Carolinae – Philologica 1–3. Slavica Pragensia VIII*. Praha: Univerzita Karlova, 1966, s. 91–99.
- KARLÍK, Petr. *Studie o českém souvětí*. Brno: Masarykova univerzita, 1995.
- KOPECKÝ, Milan. *Český humanismus*. Praha: Melantrich, 1988.
- KOUPIL, Ondřej. *Grammatykáři. Gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Praha: Karolinum, 2007.
- KRAUS, Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*. Praha: Academia, 1981.
- KRAUS, Jiří. *O jazyce a stylu pro informační pracovníky*. Praha: ÚVTEI, 1987.
- KRAUS, Jiří. K současným vývojovým proměnám vědeckého a odborného vyjadřování. *Naše řeč* 77, 1994, číslo 1, s. 14–19.
- KŘÍSTEK, Michal. Možnosti zkoumání koheze textu v rámci stylistického rozboru (na materiálu z románové pentalogie Karla Poláčka). *Sborník filozofické fakulty brněnské univerzity* 51, 2002, č. A 50, s. 119–139.
- KUČERA, K. *Jazyk českých spisů J. A. Komenského*. Praha: Univerzita Karlova, 1983.
- LAUSBERG, Heinrich. *Handbook of literary rhetoric : a foundation for literary study*. Leiden: Brill, 1998.
- LEE, Alan et al. Complexity of Dependencies in Discourse: Are Dependencies in Discourse More Complex Than in Syntax? *Proceedings of the 5th International Workshop on Treebanks and Linguistic Theories*. Prague, Czech Republic, 2006. Dostupné online: <<http://www.seas.upenn.edu/~pdtb/publications.shtml>>

- LEE, Alan et al. Departures from Tree Structures in Discourse: Shared Arguments in the Penn Discourse Treebank. *Proceedings of the Constraints in Discourse III Workshop*. Potsdam, Germany, July-August 2008. Dostupné online:
<<http://www.seas.upenn.edu/~pdtb/publications.shtml>>
- LIN, Ziheng et al. Recognizing implicit discourse relations in the Penn Discourse Treebank. *Proceedings of the 2009 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing: Volume 1-Volume 1*. Association for Computational Linguistics, 2009. s. 343–351. Dostupné online: <<http://aye.comp.nus.edu.sg/publications/2009/emnlp09.pdf>>
- MANN, William C.; THOMPSON, Sandra A. *Rhetorical Structure Theory: A Theory of Text Organization*. University of Southern California Marina del Rey Information Sciences Institute, 1987. Dostupné online:
<<http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA181350>>
- MANN, William C. – THOMPSON, Sandra A. Rhetorical structure theory: Toward a functional theory of text organization. *Text*, 1988, 8.3: 243–281. Dostupné online:
<<http://www.cis.upenn.edu/~nenkova/Courses/cis700-2/rst.pdf>>
- MARTINKOVÁ, Petra. Tematická výstavba mluvených komunikátů. Sborník příspěvků z konference Lingvistika Praha 2013 [online, cit. dne 10. 5. 2014]. Dostupné z:
<<http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz/node/164>>
- MATHESIUS, Vilém. *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha: Melantrich, 1947.
- MENCLOVÁ, Věra et al. *Slovník českých spisovatelů*. Praha: Libri, 2005.
- MICHÁLEK, Emanuel. Příspěvek ke studiu slovní zásoby nejstarších památek Jednoty bratrské. *Listy filologické*, roč. 90, 1967, s. 386–393.
- MIKULOVÁ, Marie et al. *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu. Anotátorská příručka*. 2005. Dostupné online:
<<http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0update/doc/tr-ref-cz-cz.pdf>>
- MILTSAKAKIOVÁ et al. Sense annotation in the Penn Discourse Treebank. *Computational Linguistics and Intelligent Text Processing, Lecture Notes in Computer Science*, 2008, s. 275–286. Dostupné online:
<http://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1413&context=cis_papers>
- MISTRÍK, Josef. *Žánre vecnej literatúry*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1975.
- MISTRÍK, Josef. *Štylistika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997.

- MLADOVÁ, Lucie – ZIKÁNOVÁ, Šárka – HAJIČOVÁ, Eva. From Sentence to Discourse: Building an Annotation Scheme for Discourse Based on Prague Dependency Treebank. *Proceedings of the 6th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2008)*, Marakéš, Maroko. Dostupné online: <<http://ufal.mff.cuni.cz/discourse/publications.php>>
- MLADOVÁ, Lucie. Od hloubkové struktury věty k diskurzním vztahům (diplomová práce). Praha: MFF UK, 2008.
- NĚDOLUŽKOVÁ, Anna. *Rozšířená textová koreference a asociační anafora. Koncepce anotace českých dat v Pražském závislostním korpusu*. Praha: ÚFAL MFF UK, 2011. Dostupné online: <<http://ufal.mff.cuni.cz/discourse/publications.php#coreference>>
- NOVÁK, Jan Václav – NOVÁK, Arne. *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*. Brno: Atlantis, 1995.
- NOVOTNÝ, František. *Historická mluvnice latinského jazyka. Sv. 2, Skladba - Nauka o slohu - Přehled dějin latinského jazyka*. Praha: ČSAV, 1955.
- PANEVOVÁ, Jarmila. Koreference gramatická nebo textová? *Études de linguistique romane et slave*, Krakow 1992, s. 495–506.
- PANEVOVÁ, Jarmila. *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha: Academia, 1980.
- PÍPALOVÁ, Renata. K otázce vztahu stylu a mezivětných konektorů v současné britské angličtině. *Časopis pro moderní filologii* 75, 1993, č. 2, s. 75–86.
- POLÁKOVÁ, Lucie et al. *Manual for Annotation of Discourse Relations in the Prague Dependency Treebank*. Technical Report No. 47, Praha: ÚFAL MFF UK 2012. Dostupné <online: <http://ufal.mff.cuni.cz/techrep/tr47.pdf>>
- POLÁKOVÁ, Lucie et al. Introducing the Prague Discourse Treebank 1.0. *Proceedings of the 6th International Joint Conference on Natural Language Processing*, Nagoya, Japan 2013. Dostupné online: <<http://aclweb.org/anthology/I/I13/I13-1011.pdf>>
- PRASADOVÁ et al. *The Penn Discourse Treebank 2.0 Annotation Manual*. [online, publikováno 17. 12. 2007, cit. 13. 1. 2014]. Dostupné z: <<http://www.seas.upenn.edu/~pdtb/PDTBAPI/pdtb-annotation-manual.pdf>>
- PRASADOVÁ et al. The Penn Discourse Treebank 2.0. *Proceedings of the 6th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2008)*, Marakéš, Maroko.
- PUMPRLA, Václav. *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16.-18. století*. Praha: Kabinet pro klasická studia, Filosofický ústav Akademie věd České republiky, 2010.
- REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001.

- SEARLE, John: A classification of illocutionary acts. *Language in society* 5.01, 1976, s. 1–23.
- SGALL, Petr. *Generativní popis jazyka a česká deklinace*, Praha: Academia, 1967.
- SGALL, Petr, ed. *Contributions to functional syntax, semantics, and language comprehension*. 1. vyd. Praha: Academia, 1984.
- SCHRÖDER, Hartmut, ed. *Subject-oriented texts: languages for special purposes and text theory*. Berlin: Walter de Gruyter, 1991.
- SVĚTLÁ, Jindra. Návod jako slohový postup a typ textu. *Naše řeč* 85, 2002, č. 3, s. 119–129.
- SVOBODA, Karel. *Souvěťi spisovné češtiny*. Praha: Univerzita Karlova, 1972.
- SVOBODA, Karel. *Kapitoly z vývoje české syntaxe, hlavně souvětné*. Praha: Univerzita Karlova, 1988.
- ŠLOSAR, Dušan – VEČERKA, Radoslav – DVOŘÁK, Jan – MALČÍK, Petr. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Brno: Host, 2009
- TAAVITSAINEN, Irma: Subjectivity as a text-type Marker in Historical Stylistics. *Language and Literature* 3, August 1994, s. 197–212.
- TABOADA, Maite – MANN, William C. Rhetorical structure theory: Looking back and moving ahead. *Discourse studies*, 2006, 8 (3), s. 423–459.
- TÁRNYIKOVÁ, Jarmila. *From text to texture. An introduction to processing strategies*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2002.
- TĚŠITELOVÁ, Marie aj. *Psaná a mluvená odborná čeština z kvantitativního hlediska (v rámci věcného stylu)*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, 1983. *Linguistica*; 4.
- TOBOLKA, Zdeněk Václav et al. (ed.): *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. V Praze: Komise pro knihopisný soupis českých a slovenských tisků, 1925–1967.
- VAN DIJK, Teun A. *Text and Context. Explorations in the semantics and pragmatics of discourse*. London: Longman, 1977. Dostupné online: <http://discourses.org/download/books/>
- VAN DIJK, Teun A. *From Text Grammar to Critical Discourse Analysis. A brief academic autobiography*. [online, publikováno v srpnu 2004, cit. 15. 12. 2013]. Dostupné z: www.discourses.org
- VAREKOVÁ, Terezie. Humanistická perioda u česky píšících autorů. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. A 48. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2000.

VOGEL, Radek. Scientific discussion forums and scientific texts from the perspective of lexical cohesion. *Approaches to Discourse: Proceedings*. Brno: Masarykova univerzita, 2012. s. 57–69.

VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově, 2006.

WEBBEROVÁ, Bonnie. D-LTAG: Extending lexicalized TAG to discourse. *Cognitive Science*, 2004, 28 (5), s. 751–779.

ZIKMUND, Václav. *Skladba jazyka českého*. V Litomyšli: Tiskem a nákladem Antonína Augusty, 1863.